

Q. Jarimbetov, J.Nzamatdinov,
I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORI

Toshkent – 2018

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLI BILIM MINISTRLOGI**

**BERDAQ ATINDAĖI QARAQALPAQ MAMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Q.Jarimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORI

**5120100 – Filologiya hám tillerdi oqitiw (qaraqalpaq filologiyası)
bağdarı talabaları ushin sabaqlıq**

**«Sano-standart» haspasi
Tashkent – 2018**

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

J-51

Q.Jarimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allambergenova.

Qoraqalpaq folklori. 5120100 – Filologiya hám tillerdi úyreniw (qoraqalpaq tili) qanigeligi talabaları ushin sabaqlıq. Tashkent. 2018-jil. 256 bet.

Qoraqalpoq davlat universiteti bakalavr yunalishida filologiya va tillarni o'qitish (qoraqalpoq tili) bosqichida "Qoraqalpoq folklori" fani o'qitiladi. Bu darslikda qoraqalpoq folklorining rivojlanish bosqichlari va uning tasnifi berilgan. qoraqalpoq topishmoqlari, aytishlari, naql va maqollari, qoraqalpoq ertaklari, afsona va rivoyatlar, dostonlarning janriy xususiyatlari, tasnifi bo'yicha materiallar berilgan. Darslik xalq og'zaki ijodii namunalarini o'rganishga bag'ishlangan.

PIKIR BILDIRIWSHILER:

Allambergenov Kenesbay filologiya ilimlerinin doktori, professor

Yusupov Qonishbay, filologiya ilimlerinin kandidati

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5334-7-9

© Q.Jarimbetov,
J.Nizamatdinov, I.Allambergenova.

© «Sano-standart», 2018

«Qaraqalpaq folklorı» sabaqlığı joqarı oqıw orınlarınin qaraqalpaq filologiyası qanıgeligi studentleri ushin jazılğan bolıp, onda xalıq dóretiwshiliginiń ózgeshelikleri, onıń ruwxıy dúnyamızdıń quramlı bólegi sıpatında áhmiyeti máseleleri säwlelendiriledi. Sonday-aq sabaqlıqta xalıq dóretiwshiliginiń janrlar klassifikaciyası házirgi zaman janrlar teoriyası tiykarında ámelge asırılğan. Materiallardı tańlawda hám tallawda 2000-jıldan baslap usı waqıtqa shekem baspadan shıǵarıılǵan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomliq baspası, sonday-aq jańa izertlewler esapqa alındı, olardan retli orınlarda paydalanıldı. Qaraqalpaq folklorı boyınsha joqarı oqıw orınları ushin sabaqlıq 1979-jılı (Q. Maqsetov, A. Tájimuratov) hám 1996-jılı (Q. Maqsetov) shıqqan edi. Návbettegi sabaqlıq joqarıdaǵı sabaqlıqlardıń ulıwma principlerine súyengen menen, materiallardı jańa gárezsizlik dawırı ruwxında tallaydı, jańalıqlar kirgizedi. «Qaraqalpaq folklorı» sabaqlığı joqarı oqıw orınlarında 1-kurs bakalabriyat baǵdarı studentlerine amalǵan, onı dúziwde mámleketlik standart talapları hám usı pán boyınsha úlgi baǵdarlaması bassılıqqa alınǵan. Kitapta hár bir temanıń mazmunın säwlelendiretuǵın baǵdarlawshı jobalar, studentlerdiń materiallardı ózlestiriw dárejegin bekkemleytuǵın qadagalawshı hám jetekshi sorawlar, temaǵa tiyisli ádebiyatlar berilgen. Sonday-aq kitaptıń zárúrli orınları folkloranıw boyınsha teoriyalıq materiallar hám terminologiyalıq túsindirme sózlikler támiyin etilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» sabaqlığı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı Q. Jarımbetov hám usı kafedranıń docenti J. Nizamatinov tárepinen jazılǵan. Ayrım temalardı («Apsanalar hám anızlar»), baǵdarlawshı jobalardı, jetekshi sorawlardı h.t.b. metodikalıq jumislardı joqarıdaǵı kafedranıń oqıtıwshısı I. Allambergenova islegen.

§1. Folklor haqqında túsiniq. Folklor menen jazba ádebiyattıń ayırmashılıǵı

1. Folklor haqqında ulıwma túsiniq.

2. Folklor menen ádebiyattıń ózgesheligi.

3. Hazirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri.

Tayanış sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naqtı-maqal, qosıq, variantlıq, folklor hám jazba ádebiyat.

Folklor haqqında ulıwma túsiniq. Folklor termini inglis tilinen alınǵan bolıp, sózbe-sóz awdarganda xalıq danalıǵı, xalıq dóretilwshiligi degendi anlatadı. (*folk* – xalıq, *lore* – danalıq) hám ol xalıqaralıq terminge aylanıp ketken. Qaraqalpaq tilinde folklor menen qatar **xalıq dóretilwshiligi** sóz birikpesi sınar termin sıpatında ónimli qollanıladı. Onı geyde **awızeki ádebiyat** degen termin menen de ataydı. Folklor (xalıq dóretilwshiligi) óziniń kelip shıǵıwı boyınsha uzaq dáwirlerge yaǵnıy, mifologiyalıq dáwirlerge barıp taqaladı. Áyyemgi folklor sonǵı dáwirler folklorı sıyaqlı túrlerge (janrlarǵa) jiklenbegen bolıp, sinkretikalıq (qospaq) qásiyetke iye bolǵan. Demek áyyemgi folklor ózine muzıka, xoreografiya (ayaq oyın), teatr elementlerin jámlep, tutas bir kórkem ónerdi anlatqan hám hár qıylı salt-dástúrlerdi, úrp-ádetlerdi, ırımlardı orınlaganda atqarılgan. Folklor zamanlardıń, jámiyettin rawajlanıwı menen ózgerip baratuǵın tariyxıy qubılıs. Ózgeriwshenlik, yaǵnıy syujettin, obrazlar sistemasiniń, tildin, ásirese onıń leksikalıq quramınıń ózgerip barıwı-folklor shıǵarmalarınin tiykarǵı qásiyeti. Tariyxıy rawajlanıwdin barısında bir tutas sinkretikalıq óner bolıp esaplangan folklor túrlerge ajralıp, jiklene baslaydı; muzıka folklorı, xoreografiya folklorı kórkem sóz folklorı (awızeki xalıq dóretilwshiligi) h.t.b. Kópshilik folklorlıq shıǵarmalarda, misalı qosıqlarda, dástanlarda kórkem sóz baslı orınǵa shıǵıp, muzıka teatr elementleri oǵan qosımsha bolıp qaladı, al bir qatar folklorlıq janrlarda misalı erteklerde, anızlarda, anekdotlarda kórkem sóz óneri jetekshi orındı iyeleydi.

Xalıq awızeki sóz óneri (folklor) bir qatar ózgesheliklerge iye boladı. Birinshi nawbette folklor jámaatlik (kollektivlik)

döretiwshilik bolip esaplanadı, yaǵnıy folklorlıq shıǵarmanın jeke avtorı bolmay, onı xalıq döretedi. Bunda en dáslebinde pútin bir shıǵarma bir adam tárepinen dörelıwı múmkin. Biraq onıń xalıqqa taralıwınıń barısında bul shıǵarmanı aytqan adam onı tıńlap otırǵan auditoriyanıń (tıńlawshılardıń) talaplarına, kórkem estetikalıq talǵamına, zamannıń ózgesheligine qaray ózgerıwı, qısqarıwı yamasa qosıwı múmkin. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmalar xalıq döretiwshiligi, xalıq miyrası bolıp esaplanadı.

Xalıq döretiwshiliginiń ózgesheliklerinen biri-ol negizinen awızeki dóreledi hám tarqaladı. Basqasha aytqanda folklorlıq shıǵarmalar buringi zamanlarda xatqa túsirilmegen hám nusqa bolıp qalmagan. Birewden birewge awladtan awladqa awızeki ótip hám tarqalıwınıń nátiyjesinde folklorlıq shıǵarmanın dáslepki avtorı unıtılıp,olar xalıq mülkine aylanadı. Durıs, ayırım dástanlarda ("Qırq qız", «Alpamıs» h.t.b) jıraw ózinen burın usı dástandı jırlaǵan jırawlar tuwralı,dástanınıń dáslepki döretiwshisi tuwralı maǵlıwmatlar beredi. Biraq olar dástanınıń avtorları bola almaydı, al onıń atqarıwshıları bolıp tabıladı.

Folklorlıq shıǵarmalardıń jáne bir belgisi - bul olardıń kóp variantlılıǵı. Joqarıda ayılǵanımday bir shıǵarmanı hár atqarıwshı ózinshe ózgerisler kirgizip,hár qıylı atqarıwı múmkin. Misalı, «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaq folklorında kóp variantları bar (Qıyas jıraw variantı, Ógiz jıraw variantı, Esemurat jıraw variantı h.t.b). Hár bir jıraw dástanınıń syujetine, obrazlarına motivlerine ózinshe ózgerisler kirgiziwı múmkin. Folklorlıq shıǵarmalardıń hár bir xalıqtıń kórkem estetikalıq túsiniplerine, turmıs tarızına, tariyxıy sharayatlarına baylanışlı xalıqlıq variantları boladı. Bulardı ilimiy tilde milliy versiyalar dep ataydı. Misalı, joqarıda keltirilgen «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha versiyaları bolıp, olardıń syjeti, motivleri, ideyası, tematikası bir-birine jaqın bolǵanı menen hár bir milliy versiyanıń ózgeshelikleri bar.

Folklorǵa tın qásiyetlerdiń jáne biri- bul onıń burınnan kiyatırǵan kórkemlik dástúrlerdi qatań saqlawı bolıp tabıladı. Ertekler, dástanlar, qosıqlar turaqlı baslamalarga, syujetlik motivlerge, kompoziciyalıq qurılıslarǵa iye boladı. Misalı, ertekekler

"bir bar eken, bir joq eken, huringi ötken zamanda, sol zamannın qadiminde..." degen turaqlı baslamalarğa, dâstanlar batırdın äjayıp bolıp tuwılıwı, ösiwi, batırdın at tañlawı, batırdın qız izlep ketiwi, batırdın güres tutıwı sıyaqlı turaqlı syujetlik motivlerge iye boladı.

Al jazba ädebiyattın talapları pütkilley basqasha. Misalı, ädebiyat shıǵarmaları belgili bir avtorga iye boladı, hár bir itibarlı jazıwshının (avtordın) óziniń jekke kórkemlik uslubı, jekke ideyaları bolıwı múmkin. Jazba ädebiyatta folklordagıday bir shıǵarmanın bir neshe variantları bolmaydı. Shıǵarma haspadan shıǵıp kópshilikke tarqalǵan son onı avtordın kelisimisz hesh kim ózgerge almaydı hám ol jazba nusqa bolıp qaladı.

Ädebiy shıǵarma jazba türde dóreydi, jırawlarğa, baqsılarğa ertekshilerge tın improvizatorlıq (suwıwıp salmay, aqpa shayırshılıq) jazba ädebiyat wakiline jat usıl. Folklorlıq dóretiwshilik penen jazba ädebiyat arasındagı bunday ayırmashılıqlar olardıń bir-birine qarama-qarsı ekenin anlatpaydı. Kerisinshe, kórkem sóz óneriniń bul eki túri bir-biri menen tıǵız baylanısta boladı, bir-birine tasir jasaydı. Misalı, jazba ädebiyat wakilleri xalıq dóretiwshiliginen kóp narseler aladı (naqıl-maqallar, súwretlew quralları, túrli obrazlar h.t.b.), onıń syujetlerin, motivlerin paydalanadı. Öz gezeginde xalıq shayırları jazba ädebiyattan kóp narseler úyrenedi. Hátteki olardıń ayırımları úyreniw barısında jazba ädebiyat wakillerine aynalıp ketedi. Qaraqalpaq ädebiyatı tariyxında Abbaz Dabılov, Sadıq Nurımbetov dóretiwshilik jolın xalıq shayırları sıpatında baslap, sonın ala XX asır qaraqalpaq ädebiyatınıń iri wakilleri bolıp jetilisti.

Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri. Joqarıda atap ótilgen ózgeshelikler barlıq zamanlar ushın sonın ishinde ilim hám texnikanıń rawajlanıw shınlarına jetken XX-XXI asır ushın jaramlı bola bermeydi. Mäselen, folklorlıq shıǵarmalar awızeki dóretiledi hám xalıq arasına atqarıwshılar járdeminde awızeki tarqaladı degen qaǵıyda jazıw-sızıwı bolmaǵan äyyemgi dáwirlerge yamasa sawatsızlıq üstemlik etken orta ásirlerge tın bolıp esaplanadı. Al xalıqtın galaba sawathlıǵına erisilgen házirgi dáwirde folklorlıq shıǵarmalar jazba türde dórele beriwı múmkin. Misalı, házirgi zaman xalıq shayırları qosıqlardı, sonın ishinde toy, betashar

qosıqların jazba türde dóreledi hám kóbinese olardıń jazba tekstlerinıń toy máresiminde oqıp beredi. Egerde dástanlar, ertekler, buringi zamanlarda jırawlar, baqsılar, ertekshiler tárepinen xalıqqa awızkeńi jetkerilgen bolsa, házirgi waqıtta folklordıń bul túrlerinıń variantları jazıp alınıp, kitap túrinde baspadan shıǵarılgan. Qalegen sawatlı adam házirgi folklor shıǵarmaları menen atqarıwshılardıń kómegisiz-aq kitap nusqasını oqıp tanısa beriwine boladı.

Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmanıń avtorı bolmawı kerek degen uǵımdı gónergen dewge boladı. Sebebi, házirgi zamanda xalıq dóretywshiligi usılında payda bolgan kóp ǵana shıǵarmalardıń avtorları belgili. Hátteki bulardıń shıǵarmaları baspadan shıǵıp ta turadı. Máselen qazaq aqını Jambil Jabaevtiń, ózbek baqsısı Fazıl Yuldash uǵlınıń, qaraqalpaq jırawları Qurbanbay Tájibaevtiń, Qıyas Qayratdinovtıń shıǵarmaları tikkeley ózlerinen jazılıp alınıp solardıń avtorlıǵında baspadan shıǵarılgan.

Biraq bul aytılgan jaǵdaylar texnika rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq dóretywshiligi menen jazba ádebiyat arasındagı ayırmashılıq óshti degendi bildirmeydi. Olar kórkem sóz óneriniń eki túri bolıp qala beredi. Folklorlıq shıǵarmalar jazba türde payda bolıp, baspadan shıǵarılgan menen olar báribir xalıq dóretywshiliginin tiykarǵı prinsipleri shenberinde dóretiledi. Mısali, folklorlıq shıǵarmanıń avtorı belgili bolǵanı menen báribir folklor poetikası tiykarında dóretiledi, yaǵnıy folklordıń poetikalıq dástúrleri qatań saqlanadı. Bular folklorlıq shıǵarmalardagı dástúrli baslamalar, dástúrli súwretlew quralları (metaforalar, epitetler, teńewler, giperbolalar h.t.b.), kópshilik shıǵarmalardıń ortaq bayanlaw stili h.t.b. belgiler. Demek, házirgi zaman folklorınıń dórew usılı, texnikası ózgergen menen onıń ulıwma folklorlıq poetikası saqlanıp qaladı.

Folklor-bul xalıq danalığı, xalıqtıń mádeniy miyrası, ruwxıy dúnyası. Onı qásterlep jıynaw, saqlaw hám xalıqtıq ruwxıy mútájine jaratıw-bul házirgi áwladtıń adıwli wazıypalarınan bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Folklor degenimiz ne?
2. Folklorımızdı kimler doretken, qalay kelip shıqqan?
3. Folklor qalay tarağan, kimler búgingi kúnimizge jetkergen?
4. Folklor menen ádebiyatın óz-ara baylanısı?

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri.	Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызеки доретmeleri(сабақлық).	Н.,1996.
4. Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell.

§ 2. Qaraqalpaq folkloristikası

1. *Qaraqalpaq folkloristikasının payda bolıwı.*

2. *Qaraqalpaq folkloristikasının rawajlanıw basqıshları.*

3. *Qaraqalpaq folklorstleri, ğarazsızlık dawirindegi folkloristika.*

Tayanış sózler: folklor, jıynalıwı, jarıyalanıwı, izertleniwı, folklor haqqındağı miynetler, qaraqalpaq folkloristleri.

Folklor – (inglis tilinde xalıq danalıǵı) – xalıqtıń awız eki türde dóretken kórkem sóz óneri. «Folklor» termini dúnya xalıqlarınıń kópshiliginde qabil etilgen, onı «xalıq awız eki dóretpesi» dep te aytadı. Folkloristika – folklorı izertleytuǵın ilim. Folkloristika ilimi folklorlıq shıǵarmaların tariyxın, taralıw jolların, basqa xalıqlar menen baylanısın, janların, atqarıwshılar repertuarın, jazıp alınıwın izertleydi.

Qaraqalpaq folkloristikası XX ásirdeń baslarında payda boldı, usı ásirde rawajlandı. Revolyutsiyáǵa shekem qaraqalpaq folklorın jazıp alıw, baspadan shıǵarıw, izertlew jumısı XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń baslarınan-aq rus ilimpazları A.I.Belyaev, A.Divayevlar tárepinen qolǵa alındı. Olar qaraqalpaq folklorınıń geypara úlgielerin túp nusqasında jazıp alıp, túp nusqasında hám rus tiline awdarmasında bastırıp shıǵaradı. Bul qaraqalpaq folklorın házirgi izertlewdeń jańa hám dálepki qádemleri edi. Rus ilimpazları Muravin hám Gladishevlar 1740-41 jılları Orskiden Xiywáǵa ketip haratırǵanda jol boyı qaraqalpaqlar arasında etnografiyalıq jazıwlar júrgizedi. Qaraqalpaqlarǵa tiyisli materiallardı P.Richkov ta jazıp aladı. 1857-58 jılları Sh.Walixanov qaraqalpaqlar arasında bolıp, bir neshe folklorlıq shıǵarmalar jazıp alıw menen qaraqalpaqlardıń qosıqshılıq kórkem ónerin joqarı bahalaydı. N.Karazin «Hayallar patshalıǵı» haqqındağı ertekte Shımbayda jazıp aladı hám onı rus tilinde 1875-jılı «Drevnyaya i novaya Rossiya» degen jurnaldıń III tomında bastırıp shıǵaradı. Qaraqalpaqlar arasında keń taralǵan «Yusup hám Axmet» dástannınıń (Xorezm) variantı venger

tyurkologi X.Vamberi tərəfindən onun «Chagatay etyudları» miqnetində nemis dilinə əvədirilip 1911-jılı basıldı. «Alpamis» dastanının qaraqalpaqsha versiyası birinshi ret 1902-jılı Tashkentte «Sbornik materialov dlya statistiki Sırdarinskoy oblasti na 1902 g.» degen toplanın X tominde basılıp şıqtı. Bul türk xalıqları arasında keñ taralğan «Alpamis» dastanının birinshi basılıwı edi. Bul variant qaraqalpaq jırawı Jiyemurat Bekmuxammed ulınan jazıp alingan. Jäne A.Dıvaev tərəfindən qaraqalpaqlardıñ «Er Shora» dastanı («Shura sın Narik batıra») jəriyalandı. Qaraqalpaq folklorın birinshi ret öz qolı menen jıynğan Peterburg universitetinin şıǵıs tanıw fakultetinin studentı (prof. Melioranskiydiñ shakirti) İ.A.Belyaev boldı. Ol Shımbayda 1903-jılı Bekimbet jırawdan «Edige» dastanın, Qonırat rayonının aymaǵınan bir qaraqalpaq jırawdan «Shejireni», «Qaraqalpaq xalqının tawarix qılıp şıǵarğan hikayatı» degen at penen jazıp alğan. Qaraqalpaq jırawı İmamqulıdan «Qoblan» («Er Qoblannıñ qıssası, qaraqalpaqtıñ jırı») degen dastandı Nókisten «Shıǵısxan haqqında legenda»nı jazıp alğan. Sonday-aq qaraqalpaqlar arasında taralğan Maqtumqulının qosıqların jazıp alğan. Haqıyqatında qaraqalpaq folklorın ilimiy kózqarastan birinshi izertlewshi İ.A.Belyaev boldı. Professor N.A.Baskakov Qaraqalpaqstanın kópshilik rayonlarında bolıp, ol qaraqalpaq folklorı, etnografiyası, tili boyınsha maǵlıwmatlar jıynadı. Sonday-aq tariyxshılar P.P.Ivanov, S.P.Tolstovtıñ miqnetleri ahmiyetli boldı. Olar öz miqnetlerinde usı territoriyada ayyemgi dawirleride payda bolğan. özbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, türkmenler arasında hâzırde saqlanıp kiyatırğan legendalar menen añızlardı keltiredi.

Qaraqalpaq folklorın jıynaw mâselesine ilimiy mâkemeler menen bir qatarda kóbirek jumıs alıp barğan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı boldı. A.Begimov, N.Dawqaraev, Q.Ayimbetov, O.Kojurov t.b. baslaması menen folklor ülgilerin ham revolyutsiyaga shekemgi shayırlardıñ dóretpelerin jıynaw qolga alındı. Jıynawshılar ishinen ayrıqsha kózge túskenleri, belgili

folklor ham adabiyat ulgilerin jynawshilar S.Mawlenov ham Sh.Xojanyaizovlar boldi. Olar Qurbanbay jirawdan «Qırıq-qız», «Qurbanbek», «Shiyrin-sheker», «Er Qosay», «Haji-Gerey» t.b. dastanlardi. Abdimurat jirawdan «Maspatsha» dastanin, Qarajan baqsidan «Dawletiyarbek» dastanin jazip algan. N.Dawqaraev so dawirde jynalgan materiallar tiykarında rus ham qonsilas xaliqlar folkloristikasi tajiriybesine suyene otirip qaraqalpaq folklorinin daslepki klassifikaciyasin duzıp shıqtı. Ol tiykarınan awız adabiyatının shıgarmalarının xalıqtın tariyxı menen baylanısına nazer awdardı. Ol folklor shıgarmalarının payda bolıwında, saqlanıwında, rawajlanıwında jiraw-baqsı, qıssaxanlardın, qonsilas xaliqlar menen madeniy baylanistin ahmiyetin belgilep berdi. N.Dawqaraev usı miynetinde folklorın qaraqalpaq materialı tiykarında qosıqlarğa, erteklerge, naqıl-maqallarğa, aytısqa, diniy folklorğa, dastúr jollarına, tolğawlarğa birinshi ilimiy analiz jasadı. Ol qaraqalpaq awız adabiyatın úlken eki janrga – lirikalıq ham epikalıq janrga bölip, qaraqalpaq folklorinin barlıq janrları haqqında túsınik beredi.

1951-jılı «Karakalpakskiy yazık» atlı H.A.Baskakovtın kitabının 1 tomi Moskvada basılıp shıqtı. Q.Ayimbetov 1941-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasının 31-may sanında «Xalıqtın jiraw-baqsıları», J.Aymurzaev 1941-jılı «Jas Leninshi» gazetasının 3-aprel sanında «Xalıq ertekleri ham qosıqları», I.Sagitovtın 1946-jılı «Denis bayrağı» atlı almanaxta basılğan «Qırq qız» dastanı tuwralı maqalası, L.Klimovichtın «Qırq qız»dın 1949-jılı Tashkenttegi russha baspasında «Qırq qız» eposı haqqında maqalası, B.İsmailovtın «Sovetskaya karakalpakiya» gazetasının 1954jılı 14 sanındağı «Izuchat ustnoe narodnoe tvorchestvo» maqalası, S.Axmetovtın «Qızıl qaraqalpaqstan» (1955-jıl, 5-oktyabr sanındağı) ««Qırq qız» eposının xalıqlıgının ayırım

¹ Дауқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. «Аңыз екі халық творчествосы». Нокис, 1977.

mäselerini» maqalası. İ.T.Sağitov «Qızıl qaraqalpaqstan» gazetasının 1955-jılı 231-sanında «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosın tereñ izertleyik», jäne 1957-jılı 162-sanında «Xalıq ädebyatın jıynawdağı wazıypalarımız» atlı maqalaları basılıp shıqtı. 1958-jılı Q.Mağsetov tärepinen ««Qırq qız» dāstanının ideyalıq hām körkemlik özgesheligi» degen temada izertlew jumısları islendi.

1959-jıldın aqırında ÖZSSR ilimler Akademiyasının Qaraqalpaqstan filialının düziliwi Qaraqalpaqstanda ilimniñ rawajlanıwında, ilimiy qanıgelerin tayarlanıwında úlken burılıs jasadı. 1959-jılı düzilgen filialdın quramındağı tariyx hām til, ädebiyat institutında qaraqalpaq folklori sektori shólkemlestirildi. Sektorda Q.Mağsetov, B.Hákimniyazov, Ó.Erpolatov, N.Jamalov, N.Kamolov, J.Äbdikerimov, M.Nizamatdinov, Q.Mámбетnazarov, A.Tájimuratov, T.Nictullaevlar jumıs alıp bardı. Xalıqtıñ arasınan folklor materialların jıynaw, folklor tekstlerin basıp shıǵarıw hām qaraqalpaq folklori boyınsha izertlew jazıw hām olardı baspa sözde daǵazalawda bul qanıgeler jedel jumıs isledi. Usı waqıtqa shekem folklor dóretpelerinin ayırımlarının tek bir variantın jazıp alǵan bolsa, endi olardıñ barlıq variantların hām ulıwma qaraqalpaq folklorinin burın jazılmagan barlıq jaırdığı túrlerin jazıp alıw máselesi qoyıldı. Bul jumıs 1959-jıldan baslap qızǵın qolǵa alındı. 3-4 jıldın ishinde qaraqalpaq folklorinin hár qıylı janrlarınan bay materiallar jıynaldı. Usılardan dāstanlardı bólip alǵanda Q.Mámбетnazarov, N.Kamalov, A.Jamalovlar «Alpamıs» dāstanının Karam jıraw variantı, «Alpamıs» dāstanının Q.Mağsetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, A.Jamalov tärepinen «Alpamıstın» Tañırbergen jıraw variantı, «Qoblan» dāstanının Q.Mağsetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, Dāwletmurat jıraw variantı, Karam jıraw variantı, A.Jamalov jazıp alǵan Asqar jıraw variantı, Q.Mağsetov jazıp alǵan Jánibek Asqarov variantı, M.Qayıpnazarov jazıp alǵan «Máspátsha» dāstanının Qayıpnazar jıraw variantı t.b. ÖZRIA Qqfiliyalı kitapxanasına tapsırıldı. 60-70 – jılları folklor sektorinin xızmetkerleri Q.Mağsetov,

Q.Mambetnazarov, A.Jamalov, J.Abdikerimov, N.Kamalov, O.Erpolatov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, J.Xoshniyazovlar tärepinen Esemurat jirawdan, Japaq baqsıdan, Mädireyim baqsıdan, Narbay baqsıdan, Öteniyaz jirawdan, Jumabay jirawdan, Ämet baqsıdan, Bekmurat baqsıdan t.b. «Edige», «Er Shora», «Görügli», «Gärip ashıq», «Yusup Äxmet», «Shäryar», «Äwezخان», «Bazirgen», «Qırmandalı», «Sayatxan Hamra», «Hürliha-Hamra», «Yusup-Zlıxa», «Däwletiyarbak», «Qarabek» t.b. dästanlar jazıp alınıp qol jazbalar xorına tapsırıldı. Qaraqalpaq salt-dästür jırların, aytıslardı jıynawda da ülken jumısiar islendi. Folklorist M.Nizamatdinov respublika rayonlarında bolıp bul tarawda bay material jıynadı. Xalıqtın salt jırların jıynawda hám izertlewde (Ä.Tajimuratov), erteklerdi jıynaw boyınsha da ülken jumıslar islendi. Joqarıda atı atalgan folkloristler Qaraqalpaqstanın barlıq rayonlarında bolıp bir neshe jüzlegen erteklerdi jazıp aldı. 1963-jılı balalarğa amap S.Abbazov hám A.Alimov jumbaqlardıń toplamın qaraqalpaq tilinde Nókiste bastırıp shıǵardı. 1965-jılı Ä.Tajimuratov «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» atlı kitaptı qaraqalpaq tilinde bastırıp shıǵardı. Avtor qosıqlardı «Türmis-salt qosıqları», «Besik jiri hám balalar qosıqları», «Qızlar qosıqları», «Muhabbat qosıqları», «Muñ-sher qosıqları», «Dindi äshkaralawshı qosıqlar», «Tolgawlar hám termeler», «Tariyxıy qosıqlar», «Joqarı qaraqalpaqlardaǵı xalıq qosıqları» degen atamalar menen tematikalıq klassifikaciya qıladı.

1965-jılı qaraqalpaq tilinde Q.Mambetnazarov tärepinen «Qaraqalpaq xalıq ertekler»inin toplamı basılıp shıqtı. 1970-jılı «Ämirwärya» jurnalının №7 sanında Narbay baqsıdan jazıp alınğan «Däwletiyarbak» dästanı basıldı. Dästannın aldında dästannın döregen дәwiri, milliy versiyaları ulıwma dästannın ideyalıq baǵıtı tuwralı jazılğan Q.Maqssetovtin maqalası beriledi. 1970 – jılı anekdotlar B.Privalov awdarmasında «Anekdotı Umirbeka» degen at penen basılıp shıqtı. Kitaptın aqırında «Anekdotı Umirbeka i nekotorie voprosı satiriko –

yumoristicheskogo folklor» degen B.Privalovtın maqalası beriledi. 1971 - jılı S.Severtsov awdarmasında rus tilinde «Sháryar» dástanı basılıp shıqtı. Kiris sózin I.Yusupov jazǵan.

Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı(20 tom). 1970-jılları qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵın basıp shıǵarıw isi qolǵa alındı. I-II tomların «Qaraqalpaq folklorı» degen atamada «Qaraqalpaqstan» baspasında 1977-jılı basıp shıǵardı. I-II tomlarǵa «Qaraqalpaq ertekleri» kirgizilgen. Bul tomdı Q.Mámбетnazarov baspaǵa tayarladı. Kóp tomlıqtıń III tomı 1978-jılı basıldı. Bul qaraqalpaq jumbaqlarına arnaldı. Bul tomdı A.Alimov tayarlap, redaksiyasın Q.Maǵsetov alıp bardı. «Qaraqalpaq folklorınıń» IV tomı naqıl-maqallarǵa arnaldı. Bul tom 1978-jılı basıldı. Baspaǵa tayarlaǵan naqıl-maqallar boyınsha izertlew júrgizgen T.Nietullaev holdı. Tomnıń aldına T.Nietullaevtın naqıl-maqallar haqqındaǵı maqalası berilgen. Kóp tomlıqtıń V tomı qaraqalpaq xalıq qosıqlarına arnalǵan. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵan A.Tájimuratov. Kitapqa A.Tájimuratov kiris sóz jazǵan. «Qaraqalpaq folklorınıń» 1980-jılı basılǵan VI tomına «Qırıq qız» dástanı kirgiziledi. Dástandı baspaǵa tayarlawshılar Q.Maǵsetov, N.Japaqov, T.Nietullaev. Dástanǵa alǵı sózdi Q.Maǵsetov jazǵan.1981-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» VII tomında «Alpamıs» basılıp shıqtı. Tomǵa Ógiz jıraw variantı kirgiziledi. Bul varianttı Q.Ayımбетov jazıp alǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar Q.Bayniyazov penen N.Ayımбетov. «Qoblan» dástanına arnalǵan VIII tomı 1981-jılı basılıp shıqtı. «Qoblan» dástanınıń bul variantın Esemurat jırawdan N.Japaqov, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan. Dástandı baspaǵa tayarlaǵanlar N.Japaqov, Q.Mámбетnazarov, Q.Bayniyazov.«Qaraqalpaq folklorı»nıń IX tomına «Er Ziywar», «Qanshayım» dástanları kirgiziledi. Bul tom 1981-jılı baspadan shıqtı. Qurbanbay jırawdan «Er Ziywar» dástanın S.Beknazarov, G.Esemuratov, «Qanshayım» dástanın Ó.Xojaniyazov «Qurbanbek» dástanı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar tárepinen jazıp alınǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar hám alǵı sóz, túsiniк sózlerin

jazıyan Q.Maqsetov, G.Esemuratov, A.Qojıqbaev. 1982-jılı X tomı basılıp, bul tomğa «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jıraw variantı kirgizilgen. Q.Mámбетnazarov, A.Karimov, T.Nietullaevlar baspağa tayarladı. 1982-jılı «Aytıs»tıń XI tomdı quraytuǵın birinshi kitabı basıldı. Tomdı baspağa tayarlaǵan M.Nizamatdinov. Bul tomğa úykarınan «Turmıs salt aytıları» hám «Sheshenlik aytıları» degen eki úlken taraw kiredi. Alǵı sóz hám túsinik sózden basqa hár bir teksttiń aldında onıń mánisin, qurılısın, mazmunın, áhmiyetin bayanlaytuǵın pikirler keltirilgen. «Aytıs»tıń 1983-jılı basılǵan ekinshi kitabı qaraqalpaq folklorınıń XII tomın quraydı. Bul tomdı baspağa tayarlaǵan M.Nizamatdinov. Tomnıń mazmunın «Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı aytılar», «Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń aytıları», «Sovet dáwirindegi aytılar» degen bólimler quraydı. 1984-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XIII tomı basılıp, oǵan «Sháryar» dástanınıń Qulamet jıraw hám Oteniyaz jıraw variantları kirgizildi. Qulamet jıraw variantın jazıp alǵan A.Shamuratov, Oteniyaz jıraw variantın jazıp alǵan Q.Maqsetov. «Gárip-ashıq» hám «Sayatxan-Hámra» dástanları 1985-jılı basılıp «Qaraqalpaq folklorınıń» XIV tomına kirgizildi. «Gárip-ashıq» dástanı X.Tájimuratov tárepinen Eshan baqsı hám Qudaybergen baqsılardan jazıp alınǵan. «Sayatxan-Hámre» Minaj Matsapaevtan jazıp alındı. Baspağa tayarlaǵanlar folklor sektori xızmetkerleri. 1986-jılı XV tomda «Góruǵlı» eposı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Góruǵlı»nıń «Áwezxan», «Áwez úylengen», «Arap Reyxan», «Qırmándalı», «Bázirgen» bólimleri kirgen. Tomdı baspağa M.Nizamatdinov tayarlaǵan. «Qırmándalı» baqsı Madreyim Matchanovtan A.Jamalov tárepinen, «Bázirgen» Eshan baqsıdan A.Abibullaev tárepinen, «Áwezxan» Sapar qıssaxannan M.Nizamatdinov tárepinen, «Áwez úylengen», «Arap Reyxan» Narbay baqsıdan J.Abdikarimov tárepinen jazıp alındı. Alǵı sózin hám túsinik sózlerin jazǵan M.Nizamatdinov. 1987 – jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XVI tomı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Yusup-Axmet», «Yusup Zliyx», «Ashıq-Nájep», «Húrlıxa

Hamra» dastanlari kirgizilgen. «Yusup-Axmet» dastani baqsi Ámet Tarixovtan Q.Maqsetov tarepinen jazıp alingan. «Yusup Zliyx» dastaninin qol jazbası A.Alimov tarepinen tabilgan. «Ashiq-Najep» dastanı Q.Maqsetov tarepinen Qarajan baqsi Qabulovtan jazıp alingan. «Hurlixa Hamra» dastanı Qoniratlı Orınbay baqsinin shakirti Madireyim baqsıdan A.Jamalov tarepinen Qoniratagi folklorlıq ekspeditsiya waqtında jazılıp alingan. Tomdı baspağa tayarlaganlar Q.Maqsetov, A.Alimov. 1987 – jılı «Qaraqalpaq folklorinin» XVII tomı basılıp shıqtı. Bul tomğa Qurbanbay jirawdan jazıp alingan «Shiyrin-sheker», «Jas Kelen», «Er Qosay» dastanlari kirgen. Dastanlardı jazıp alganlar S.Mawlenov ham Sh.Xojaniyazovlar. «Haji-Gerey» dastanı S.Beknazarov tarepinen Qurbanbay jirawdan jazıp alindi. Bul dastan da XVII tomğa kirgizilgen. Tomdı baspağa tayarlaganlar folklor bolimi xızmetkerleri. Tayarlawshılar tarepinen algi sóz ham tusinik sóz jazilgan. «Qaraqalpaq folklori» nin XVIII tomı 1988-jılı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Menlixal», «Salimjan», «Xatamtay», «Gulnaxar» dastanlari kirgen. «Menliqal» dastanı 1956-jılı Maten Seytniyazov tarepinen Qurbanbay jirawdan jazıp alinadi. «Salimjan» . «Xatam tay» dastanlari da 1956 – jılı M.Seytniyazov tarepinen Qurbanbay jirawdan jazıp alinadi. «Gulnaxar» dastanı 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tarepinen jazıp alinadi. Bul tomdı baspağa tayarlagan Q.Maqsetov, A.Karimov, M.Nizamatinov, T.Nietullaev, A.Alimov, K.Ernazarovlar. Algi sózi ham tusinik sózi A.Karimov, T.Nietullaev, A.Alimov, M.Nizamatinovlar tarepinen jazıldı. 1989 – jılı «Qaraqalpaq folklori»nin XIX tomı basılıp shıqtı. Bul tomğa «Bozuglan», «Gulistan», «Qiz Palwan», «Qaraman» dastanlari kirgen. «Bozuglan»nin bul variantı Qiyas jiraw Qayratdinovtan Q.Mambetnazarov tarepinen 1961 – jılı jazıp alinadi. «Gulistan», «Qiz Palwan» dastanlari Qiyas jirawdan 1973 – jılı J.Xoshniyazov tarepinen, «Qaraman» dastanı 1962 – jılı Q.Ábdijamiylov tarepinen Qiyas jirawdan jazıp alinadi. Tomdı baspağa tayarlaganlar folklor

sektori xizmetkerleri, algi sözün A.Karimov, Q.Mámбетnazarov, T.Nietullaevlar jazdı. 1990 – jılı «Qaraqalpaq folklorı»nın XX tomi baspadan shıqtı. Bul tomğa «Jahansha», «Er Sayım», «Boz jigiti», «Ziynep-Altıngül» dástanları kirgizildi. Tomğa kirgizilgen «Jahansha», «Er Sayım» dástanları 1956 – jılı Qurbanbay jırawdan M.Seytniyazov tárepinen jazıp alındı. «Boz jigiti» dástanın S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlar tárepinen 1939 – jılı Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. «Ziynep-Altıngül» dástanı Mádiyeyim Erjanovtan K.Ernazarov tárepinen jazıp alındı. Tomdı A.Karimov, Q.Mámбетnazarov, T.Nietullaev, K.Ernazarovlar baspağa tayarladı. Kitaptın algi sözün hám túsiniк sózlerin baspağa tayarlawshular jazdı.

Ulıwma qaraqalpaq folklorın 20 tomlıǵına kirgizilgen dástanlar usılardan ibarat. Qaraqalpaq folklorının bul kóp tomlıǵı qaraqalpaq folkloristlerinin oǵada úlken fundamental jumıslarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq dástanları kóp tomlıqtan usqarı óz aldına kitap bolıp ta sońǵı jılları basılıp shıqtı. Bulardan 1990 – jılı «Edige» dástanının Q.Ayymbetov jazıp alǵan Qıyas jıraw variantı basılıp shıqtı. Dástanın Erpolat jıraw variantın Q.Baynıyazov baspağa tayarlaǵan. Qıyas jıraw variantın M.Nizamatinov hám Q.Mámбетnazarovlar birlikte tayarlaǵan. Kitaptın algi sözinde Názir Tórequlovtıń ««Edige» tuwralı eki awız sóz» maqalası berilgen. Bunnan keyin Q.Ayymbetovtıń dástandı qashan, kimnen jazıp alǵanı haqqında maǵlıwmatı beriledi. Dástanın Qıyas jıraw variantına Q.Maqsatov algi sözün jazadı. Bulardan basqa 1992 – jılı M.Nizamatinov tárepinen «Amanbay hatır» dástanı, 1995 – jılı «Dáwletiyarbek» dástanı basılıp shıqtı. 2000-jılı «Edige» dástanının Óteniyaz jıraw variantı S.Baxadirova, Q.Mámбетnazarov, J. Nizamatinovtıń tayarlawında basıp shıǵarıldı.

Qaraqalpaq folklorı boyınsha ilimiy izertlewler. Olardan 1962 – jılı Q.Maqsatovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qıyız» atlı kitabın atawǵa boladı. Kitap kiresiw hám juwınmaqtan bawı

«Qırq qız» dāstanının ideyalıq bağıtı, dāstannın kórkemlik ózgesheligi, dāstannın jırshısı tuwralı degen bólimlerden turadı.

1962 – jılı Tashkente rus tilinde İ.T.Sağıtovtıń «Karakalpakskiy geroicheskiy epos» atlı monografiyası shıqtı. Kitap ««Qaraqalpaq eposına ulıwma xarakteristika», (epostıń klassifikaciyası, jırawlar, epos hám tariyx, epostı dáwirlerge bóliw). Epostıń dóreliw dáwiri, qaraqalpaq eposlarınń tiykargı ózgeshelikleri, qaraqalpaq eposınıń kórkemlik ózgeshelikleri máselelerin, «Qoblan» (qaraqalpaqsha, qazaqsha variantları), «Alpamıs», «Qırq qız» dāstanlarınń, analizini misalında sáwlelendiredi.

1963 – jılı Q.Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń tariyxınan ocherkler» degen kitabı basılıp shıqtı. Onda «Foy baslaw», «Juwap», «Qırq jigit oyını», «Xalıq jıraw-baqсылarı», «Xalıq dāstanları», «Qıssaxanlar» degen bólimler bar. Bulardıń teatrğa, dramağa dárek bolǵanın kórsetedi.

1965 – jılı Tashkente «Fan» baspasında Q.Maqsetovtıń qaraqalpaq tilinde «Qaraqalpaq qaharmanlıq dāstanlarınń poetikası» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa «Qaraqalpaq qaharmanlıq dāstanlarınń janrlıq ózgeshelikleri», «Ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri», «kompoziciyalıq qurılısı hám obrazları», «Qaharmanlıq dāstanlarındagı súwretlew quralları», «Qaharmanlıq dāstanındagı proza», «Qaraqalpaq xalıq pœziyasında qosıq dóretywshilik máselesine» qusagan baplardan turadı.

1966 – jılı Tashkente rus tilinde basılǵan T.Allanazarovtıń «Karakalpakskiy sovetskiy teatr» degen kitabınıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń hám teatrınıń milliy dárekleri» degen bóliminde xalıq dástúrleri «Hawjar», «Kórimlik», «Bet ashar», «Qız sınısıw», «Joqlaw», «Qız ayttırıw», «Kelin túsiriw», «Qız uzatıw» keń túrde bayanlanadı. Bul kitapta balalar oynıları «Tebispek», «Ilmetaxiya», «At oyını», «Bayge», «Ilaq», «Eshkek jawrını», «Top», «Tikpe tayaq», «Anǵalaq», «Suwqalaq», «Suw sebispek», «Júzispek», «Súngispek», «Jarıspaq», sonıń menen

«Qawin-qawin», «Úy-úy», «Manlay shertpek», «Tabispaq», «Janiltash», «Túlkishek», «Qamis qıyma», «Soqır teke», «Aynalma dúrre», «Jumbağ», «Áwelemen-dúwelemen», «Hákke-qayda», «Bádik», «Qudagay», «Yaramazan», «Qırq jigit», «Áğa biy» t.b. haqqında aytilip, olardıń etnografiyalıq, folklorlıq qásiyetleri, teatrlıq elementleri jóninde aytiladi.

1966 – jılı N.Kamalov «Jalınlı jıllar» degen kitapsha bastırıp shıgardı. Kitapta birinshi máртебе urıs dáwirindegi qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan úlgiler berilgen. Toplam «Tıldağı miynetkeshlerdiń qosıqları», «Sawashtağı jawıngerlerdiń qosıqları» degen eki bólimnen turadı.

1968 – jılı qaraqalpaq folkloristikasına úlken úles bolğan Q.Ayımбетovtıń «Xalıq danalığı» atlı kitabı basılıp shıqtı.

1970 – jılı Q.Maqssetovtıń «Xalıq baqsısı» atlı kitapshası basılıp shıqtı. Bunda Japaq baqsınıń (Shamuratov) ómiri hám tvorchestvosı sóz etiledi.

1977 – jılı Tashkentte «Fan» haspasınan qaraqalpaq folkloristleriniń jamáátlik jumısı rus tilinde «Очерки истории каракалпакского фольклора» («Qaraqalpaq folklorı tariyxınıń очеркі») degen atamada kitap bolıp shıqtı. Bul miynet qaraqalpaq folkloristleriniń izertlengen jumıslarınıń nátiyjesi boldı. Kitapın kiris sózi, dástanlar hám sovet folklorı bólimin Q.Maqssetov, ertekler, legendalar, anız-ańgimeler, anekdotlar bólimin Q.Mambetnazarov, dástúr jırları, joqlaw, aytımlardı, N.Japaqov, lirikalıq qosıqlardı hám jumbaqlardı Á.Alimov, naqıl-maqal, terme tolgawları T.Nietullaev, tariyxıy qosıqlardı Á.Qojıqbaev, urıstan keyingi xalıq poeziyasın M.Nizamatinov, urıstan burınğı xalıq poeziyasın Á.Erpolatov, urıs dáwiriniń xalıq poeziyasın N.Kamalov jazğan. Haqıyqatında bul kollektivlik miynet qaraqalpaq folkloristikası tariyxındağı oğada úlken adım boldı.

1980 – jılı Ádilbay Qojıqbaevtıń «Tariyxıy qosıqlar» atlı kitabı «Qaraqalpaqstan» haspasında basılıp shıqtı. Bunda tariyxıy qosıqlardıń hám anızlardıń tariyxıy waqıyalar tiykarında payda

bolıwı, rawajlanıwı hám olarda tariyxıy shınlıqtıń sóz etiliwi menen onıń awız eki xalıq dóretpeleriniń basqa túrlerine baylanısı haqqındaǵı máseleler sóz etiledi. Bul kitapta «Ormambet biy», «Qaraqalpaq», «Noǵaylı», «Baysıńǵa», «Jeti úyge bir beldar», «Awezخان», «Qonırat», «Asqar batır», «Otesh batır», «Márdikár», «Zalim Yawmıt», «Xan zulımı», «Shaydakov» t.b. tariyxıy qosıqlar analizlenedi.

1981 – jılı Q.Mámbetnazarovtıń «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa «Qaraqalpaq ertekleriniń janlıq belgileri», «Qıyalıy ertekler», «Haywanatlar haqqında ertekler», «Turmıs ertekleri», «Turmıs erteklerindeǵı xalıq satıraları», «Qaraqalpaq ertekleriniń kórkemlik ózgeshelikleri» degen bólimlerden turadı.

1982 – jılı T.Nietullaevtıń «Qaraqalpaq naqıl-maqalları» kitabı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq naqıl-maqalları analizlenedi hám qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń kórkemlik ózgesheligi, olardıń qurılısı, kórkem súwretlew quralları izertlenedi. Bulardan basqa J.Saǵıtovtıń «Ádebiyat hám folklor» atamasındaǵı kitabı 1983-jılı jarıq kórdi. Bul miynette tiykanınan ádebiyat hám folklordıń baylanısı máselesi sóz etiledi.

1989-jılı J.Xoshnizovtıń «Qaraqalpaq qahramanlıq dástanı – «Alpamıs» atamasındaǵı kitabı basılıp shıqtı. Kitapta «Alpamıs» dástanı keń túrde tariyxıy, etnografıyalıq aspekte úyreniledi.

Gárezsizlik dáwirindeǵı, 1990-2000-jılları, 2000-jıllardan búginge shekem bir qatar ilimiy izertlewlerdi atap ótiwge boladı. 1992 -jılı Q. Maqsetovtıń «Dástanlar jırawlar, Baqsılar» atamasındaǵı kitabı jarıq kóredi. Bunda «Qırq-qız», «Qoblan», «Sharyar», «Máspatsha», «Alpamıs», «Yusup-Axmet», «Edige», «Görüǵlı» dástanları tallaw jasaladı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq jıraw-baqsıları Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Erpolat jıraw, Ógiz, Oteniyaz, Qulamet jırawlar, Madireyim, Amet baqsılardıń atqarıwshılıq sheberligi ashıp beriledi. 1992 -jılı S.Bahadırovannıń « Kitabi Dedem Qorqıt", "Alpamıs",

"Qoblan". "Edige" h m h zirgi  debiyat xaqqında oylar» atlı kitabı basılıp shıqtı. Bunda Qorqıt ata kitabının «Xan bura ulı Bamsi Beyrek» atlı b limi «Alpamis» d stanı menen, "Qoblan" d stanı qazaqsha versiyası menen, "Edige" d stanı noǵay versiyası menen sahlstırılıp izertlenedi. 1996-jılı Q.Maǵsetovtıń «Qaraqalpaq xalqının k rkem awızeki d retpeleeri» degen sabaqlıǵı «Bilim» baspasında basılıp shıqtı. Bunda folklor janrının barlıq t rleri, klassifikaciyası k rsetilip, folklor d n barlıq janrları analizlenedi. Yu.Paxratdinovtıń «Adam, j miyet, satira» atlı kitabı 1991-jılı basılıp shıqtı. Qaraqalpaq folklorındaǵı satira h m yumor m seleleri boyınsha Yu. Paxratdinov amawlı izertlew alıp bardı. Bul izertlewde qaraqalpaq awızeki  debiyatındaǵı, ayrıqsha küldirgi  ngimelerdegi, xalıq ertekeleindegi h m basqa da folklor janrlarındaǵı yumor-satiralardıń  zgeshelikleri anıqlanıp, xalıq h zil-d kke, h zil oyınlar, basqılasıw, dayı-jiyenlik yumor-satiralar qaraqalpaq xalqında özelden d st rge aylangan jan ekenligin söz etedi.

1995-jılı K. Allambergenovtıń «Qaraqalpaq xalıq d stanı "Edige"» degen temadaǵı amawlı izertlew öz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Bunda "Edige" d stanının jıynalıwı h m izertleniw tariyxı, bul d stanın versiyaları h m varintları, olardıń syujetlik  zgeshelikleri, d stanın genezisi boyınsha tereń izertlewler alıp barıladı. 2007-jılı J.Xoshniyazovtıń «Milliy ruwxıy d nyamızdın saǵaları» atlı miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Miynette qaraqalpaq qaharmanlıq d stanlarındaǵı erte d wirlik dereklerdi, mifologiyalıq elementlerdi s z etiw, olarga d wirlik sıpatlamalar beriwden ibarat. K.Palımbetovtıń «Qorqıt ata kitabı» h m qaraqalpaq d stanları» atamasındaǵı amawlı izertlew 2010-jılı kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynette t rkiy tilles xalıqlardıń orta q  debiy miyrası esaplangan «Qorqıt ata kitabı» ndaǵı jırlar menen qaraqalpaq xalqının «Alpamis», «M spatsha», «Yusup-Axmet» d stanlarını syujet h m obrazlar baylanısları, d stanlardıń k rkemlik  zgesheligi izertlenedi. Qaraqalpaq folklorındaǵı d stanlardan  z

Shora» dastanı J. Nizamaddinov tärepinen izertlenildi. Bul izertlewde «Er Shora» dastanının qaraqalpaqsha variantları, dastanının basqa türküy tilles xalıqlar versiyaları tipologiyalıq salıstırıladı, hár bir variant hám versiyaların uqsashıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonın menen birge, «Er Shora» dastanının ideya -tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde izertlenedi. Bunnan basqa «Gárezsizlik jıllarındağı xalıq qosıqları» temasında S. Bawetdinova izertlew júrgizdi. Bul izertlewde burın hám házir atqarılıp júrgen, sonday-aq, sońğı dáwirlerde dórelep atırǵan xalıq qosıqları analizlenedi. S. Qazaqbaev «Qaraqalpaq salt-dástúr qosıqlarının spetsifikası» degen temada izertlew júrgizdi. Jumısta salt-dástúr jırlarının jańa dáwirge say poetikalıq ózgesheligi ashıp beriledi. 2011-jılı Z. Bekbergenovanın «Házirgi qaraqalpaq poeziyasında folklorlıq dástúrler» atamasındağı miynetini basılıp shıqtı. Bunda házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatındağı belgili xalıq shayrları T. Jumanuratov, I. Yusupov, T. Mátmuratovtıń 1970-1980-jıllardağı poeziyalıq dóretpeleri menen xalıq awızeki poetikalıq dástúrlerinin ideyalıq-tematikalıq, janlıq, stillik hám kórkem-estetikalık baylanısı izertlenedi. Búgingi kúnde usı haǵdardağı ilimiy izertlewler dawam etip xalıq awızeki ádebiyatı boyınsha besik jırları, anız, ertek jinrı, dastanların janlıq, poetikalıq ózgesheligi boyınsha izertlewler júrgizilip kelinmekte.

1997-jıldın 10-12-sentyabr künleri Qaraqalpaqstan mádeniyatı tariyxında xalıqaralıq áhmiyettegi ulken waqıya júz berdi. Bul «Qırıq qız» hám türküy tilles xalıqlar folklorının izertleniw máseleleri» degen atamada xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyanın bolıp ótiwi edi. Konferentsiyada «Qırıq qız» hám türküy tilles xalıqların folklorı, «Qırıq qız» dastanı, tariyx, mádeniyat máseleleri boyınsha 70 ten aslanı hayanat tınladı hám talqılandı. Jáne 2001-jılı 5-6-sentyabrde Nókis qalasında ótkerilgen «Qaraqalpaq xalıq dastanı «Eǵige»ni izertlew máseleleri» atamasındağı xalıq aralıq konferentsiya materialların keltirip ketsek

boladı. Bul konferentsiya Edigetanıw ilimine qosılǵan úlken úles bolıp, onda dástan qaharmanı Edige qaraqalpaq etnogenezine tiyisli tariyxıy tulǵa ekenligi hár tárepleme ashıp beriliwı menen birge, dástannıń qaraqalpaq versiyasınıń basqa milliy versiyalar arasında ideyalıq-kórkemlik jaqtan qunlı eń bir jetiliskeń versiya ekenligi dátillendi. Bunday xalıqaralıq konferenciya jáne dawam etip 2008-jılı «Belgili folklorist Q.Ayımbetovtıń 100 jılıǵı» húrmetine baylanıshı, 2015-jılı «Xalıq awızeki dóretilshiligi milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlar sistemasında» atamalarında bolıp ótti.

Sonǵı jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikasınıń úlken tabısları Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıǵınıń kitap bolıp basılıp shıǵıwı menen belgilenedi. Bul xalqımızdıń hay folklorlıq miyraslarǵa iye ekenligin ańlatadı. Bunday miyraslardıń xalıq awızınan jazıp alınıwında, jıynalıwında joqarıda ayılıp ótilgen A.Begimov, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurov, S.Mawlenov hám Sh.Xojanyaizov, N.Japaqov, A.Shamuratov t.b.lardıń úlken miynet boldı. Sonıń menen birge, 1959-jıldıń aqırında ÓzSSR ilimiy Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń ashılıwı, onıń quramındaǵı tariyx hám til, ádebiyat institutınıń strukturasında da aldına qaraqalpaq folklorı sektori jumıs alıp bardı. Sol dáwirde Q.Maqsatov, B.Hakimniyazov, Ó.Erpolatov, A.Jamalov, N.Kamolov, J.Ádikerimov, Q. Bayniyazov, M.Nizamatdinov, Q.Mambetnazarov, A.Tájimuratov, T.Nietullaev, S. Baxadırovalar folklorı jıynawda úlken iygiliqli jumıslardı iske asırdı. Minc búgingi kúnde qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń baspadı járiyalanıwı usı miynetlerdiń nátiyjelerinen esaplanadı. Ayrıqsha bul jıynalǵan materiallardı baspaǵa tayarlaw olardı járiyalawda, bassılıq etiwde, shólkemlestiriwde búgingi kúnde xızmet islep atırǵan N.Ayımbetov hám S. Baxadırova, J.Xoshniyazov, A. Alniyazov, sonıń menen birge ilimiy xızmetkerler: T.Qanaatov, Yu.Baysaǵatov, H.Abdıramanov, A.Bekimbetov t.b.lardıń miynet úlken boldı.

«Qaraqalpaq folklorı»nın 100 tomlığı ulıwma úlken 9 kitap bolıp basılıp shıqtı. Hár bir kitapqa bir neshe xalıq dástanları kirgizildi. Bunda hár dástan yaǵnıy hár bir dástan variantı bir tom esaplanıladı.

Solay etip, «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının birinshi kitabı 1-8 tom bolıp, oǵan «Alpamıs» dástanının 8 variantı kirgizilgen. Bunda «Alpamıs» dástanının Q.Ayımbetov jazıp alǵan (1934-jıl) Qojambergen (Ógiz jıraw) jıraw variantı, Rambergen Qojambergenov jazıp alǵan (1957-jıl) Esemurat jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1955-56-jıl) Qurbanbay jıraw, Qıyas jıraw variantları, A.Jamalov, N.Kamalov jazıp alǵan (1959-jıl) Karam jıraw variantı, professor Q.Maqsetov jazıp alǵan (1959-jıl) Arzımbet jıraw variantı, A.Jamalov jazıp alǵan (1960-jıl) Tánirbergen jıraw variantı, A.Dıvaev jazıp alǵan Jiyemurat jıraw variantı kirgiziledi. Kitaptın alǵı sózinde «Alpamıs» dástanının jazıp alınıwı hám ayırım variantlarının haspadan shıqqanıǵı haqqında maǵlıwmatlar hám kitaptın sonında dástandaǵı geypara sózlerge túsınikler beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının ekinshi kitabı 9-13 tom bolıp, bularǵa A.Begimov, Sh.Qojaniyazov, S.Mawlenovlar jazıp alǵan(1938-jıl) «Qırıq qız» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, A.Aliyev jazıp alǵan (1960-jıl) «Máspatsha» dástanının Qayıpnazar jıraw variantı, Q.Bayniyazov jazıp alǵan (1980-jıl) «Sháriyan» dástanının Jumabay jıraw variantı, A.Sultanov jazıp alǵan (1986-87-jıl) «Edige» dástanının Jumabay jıraw variantı, Karam jıraw Naǵımov jazıp tapsırǵan (1959-jıl) «Qoblan» dástanının variantı kirgiziledi. Kitapta alǵı sóz hám sonında sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının úshinshi kitabı 14-26 tom bolıp, bularǵa Q.Maqsetov jazıp alǵan (1960-jıl) «Qırıq qız» dástanının Qıyas jıraw variantı, N.Oteniyazov jazıp alǵan «Er Shora» dástanının Oteniyaz jıraw variantı, K.Abibullaev jazıp alǵan (1950-jıl) «Goruglı» dástanının («Bazirgen» shaqapshası)

Esjan baqısı variantı, Q.Maqssetov hám Q.Mámбетnazarov jazıp alǵan (1960-jıl) «Bozuǵlan» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı, 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tárepinen jazıp alınǵan (Q.Maqssetov, A.Karimov, M.Nızamatdinov, T.Nietullaev, Á.Alımov, K.Ernazarovlar) «Gúlnaxar» dástanınıń Babaniyaz jıraw variantı, Q.Maqssetov, J.Xoshniyazovlar jazıp alǵan (1969-jıl) «Dáwletiyarbek» dástanınıń Narbay baqısı variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Er Qosay» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, «Munlıq-Zarlıq» dástanınıń Karam jıraw variantı, Q.Abdijamilov jazıp alǵan (1963-jıl) «Qaraman» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Qurbanbek» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, J.Xoshniyazov jazıp alǵan (1973-jıl) «Gúlistan» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, Q.Maqssetov jazıp alǵan (1955-jıl) «Qanshayım» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı kırıǵızledi. Kitapta dástanlar variantları haqqında maǵlıwmatlar berilgen alǵı sóz hám sonında túsindirme sózlik beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń tórtinshi kitabı 27-42 tomlarǵa, S.Beknazarov, G.Esemuratovlar jazıp alınǵan (1958-jılı) «Er Ziywar» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, M.Seytniyazov jazıp alǵan (1957-jıl) «Er Sayım» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1959-jıl) «Amanbay batır» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, K.Satullaev jazıp alǵan (1966-jıl) «Áwezhan» dástanınıń Allayar baqısı variantı, J.Abdikarimov jazıp alǵan (1960-jıl) «Árep Rayhan», «Áwez úyengen», «Bázirgen» dástanlarınń Narbay baqısı variantı, «Qırmandalı» (O.Erpolatov jazıp alǵan) dástanınıń Bekmurat baqısı, «Garib ashıq» dástanınıń N.Kamalov jazıp alǵan Ámet baqısı variantı, «Sayatxan-Hámre» dástanınıń Juman baqısı (J.Jumanov jazıp alǵan) variantı, «Yusup-Axmet» dástanınıń Á.Tariyxov hám K.Hábiybullaevlardın biriktirilgen variantı, «Bozjigit», «Bozaman», «Shiyrin-Sheker» dástanlarınń 1939-jılı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan, 1956-jılı M.Seytniyazov jazıp alǵan «Menliqal» dástanınıń

Qurbanbay jiraw variantları kirkiziledi. Kitapqa alğı söz hám túsindirme sózlikler berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» köp tomlıgınıń besinshi kitabı 43-56 tomlarǵa, M.Seytniyazov jazıp alǵan (1956-jıl) «Jahansha», «Ilimxan», «Hatam-Tay», «Sálimjan» dástanlarınıń, S.Mawlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1939-jıl) «Jaskelen», S.Beknazarov jazıp alǵan (1941-jıl) «Haji-Gerey», A.Ábdireymov jazıp alǵan «Yusup mergen» dástanlarınıń Qurbanbay jiraw variantı, Q.Ábdijamilov jazıp alǵan (1961-jıl) «Qurbanbek hatır» dástanınıń Qıyas jiraw variantı, B.Sayıpnazarov jazıp alǵan (1936-jıl) «Izzet qız» dástanınıń Bekmurat jiraw variantı, A.Aliymov jazıp alǵan «Yusup-Ziliyxá» dástanınıń Hayrulla Tursın ulı variantı, «Ramuz shax» dástanınıń (molla Amaniyazdıń ótinishi menen Abdulla shayx qoljazbasınan Yunus katib köshirip bergен) arab imlasınan kirill imlasına A.R. Idrisov tárepinen köshirip, baspaǵa tayarlaǵan variantı, J.Jumanov jazıp alǵan (1962-jıl) «Shax mutlaq», «Hurlıxa-Hamre» dástanlarınıń Juman baqsı variantları, U.Dosjanov jazıp alǵan (1957-jıl) «Aydos biy» dástanınıń Qıyas jiraw variantı kirkiziledi. Kitapta dástanlardıń jazıp alınıwı hám basqa da variantları haqqında maǵlıwmatlar alğı sózde berilip sonında túsindirme sózlik keltiriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» köp tomlıgınıń altınshi kitabı 57-66 tomlarǵa, Q.Ayımbetov jazıp alǵan (1934-jıl) «Edige» dástanınıń Erpolat jiraw variantı, «Máspatsha» dástanınıń Töre jiraw variantı, S.Mawlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1939-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Ábdimurat jiraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1958-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jiraw variantı, A.Baltabaevtan K.Ábiybullaev jazıp alǵan (1961-jıl) «Malıkayı Zuhriya» dástanınıń arab imlasınan kirill imlasına A.R.Idrisov köshirip, baspaǵa tayarlaǵan variantı, professor Q.Maqssetov Qurbanbay Samenbetovtan jazıp alǵan (1960-jıl) «Qarabek» dástanı, «Ġarip ashıq» dástanınıń Qazı Mawlik variantı, K.Ábiybullaev tárepinen A.Baltabaevtan jazıp alınǵan «Gül-

Saniwar» dástanı, R.Qojambergenov Shomanaylı Erejep ertekshil degennen jazıp alğan «Bekimhet baqınñ bayazı» dástanı, Baltabay Yuldashev (Baltabay shayır) ózi atqargan «Ótesh batır» dástanı kirgizilgen. Kitaptıñ algı sózinde kórsetilgen dástanlardıñ jazıp alınıwı haqqında maǵlıwmatlar berilip, sonında túsindirme sózlik keltiriledi. «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıñ jetinshi kitabı 67-76 tomlarǵa, qaraqalpaq xalıq ertekleri kirgizilgen. Bunı basılıp shıqqan toplamlarda ertekler tematikalıq jaqtan «Qıyahy ertekler», «Turmıs ertekleri», «Haywanatlar haqqında ertekler» bolıp úsh túrge bólinip kirgizilgen bolsa, bul tomlarda 10 túrge bólip, 1.Qıyahy ertekler 2.Sıyqırılı ertekler 3.Batırılıq ertekler 4.Turmıslıq ertekler 5.Didaktikalıq ertekler 6.Balalar ertekleri 7. Haywanatlar haqqında ertekler 8.Yumor-satiralıq ertekler 9.Tımsal ertekler 10.Jumbaqlar ertekler bolıp bólinedi. Kitaptıñ algı sózinde erteklerdiñ ideyalıq, tematikalıq, obrazlıq ózgeshelikleri ayıladı. Sonında túsindirme sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıñ segizinshi kitabı 77-87- tomlarǵa, misler hám mislesken ápsanalar, ápsanalar, ańızlar, shejireler, sheshenlik sózler, awızeki gúrrinler, júyeli sózler hám laplar, anekdotlar, ırımlar hám tıyımlar, algıslar hám ǵarǵıslar kirgizilgen. Kitaptıñ algı sózinde usı janrlar haqqında túsindirme analizler beriledi. Sonında túsindirme sózlik keltirilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıñ toǵızınshı kitabı 88-100- tomlarǵa, naqıl-maqallar, termeler, tolgawlar, aytıslar, jumbaqlar, jańılıpashlar, balalar folklorı kirgizilgen. Termeler, tolgawlar óz aldına bólek beriledi. Aytıslar-juwap aytısları, Shayırlar aytısları, jumbaqlar-insaniyat dúnyası, tábiyat dúnyası haqqında, balalar folklorı- ayalaw poeziyası, balalar söz óneri hám oınıları bolıp beriledi. Kitaptıñ algı sózinde kórsetilgen folklor janları tematikalıq ózgeshelikleri kórsetiledi ham sonında túsindirme sózlik berilgen.

Uhwma aytqanda qaraqalpaq folklorınıń kóp tomliq bolıp basılıp shıǵıwı xalqımızdıń bahalı miyraslarǵa iye ekenliginiń belgisi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. *Qaraqalpaq folkloristikası ilimi qashan payda bolǵan hám otardı baslawshılar kimler?*
2. *20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
3. *40-50-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
4. *50-60-70-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
5. *70-80-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
6. *Gárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

Ádebiyatlar

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2	Дәуқараев П.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерктери.	Н.,1977.
3	Максетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызски дөретпелери(сабаклық).	Н.,1996.
4	Пахратдинов Ю.
Пахратдинов Д.	Гárezsizlik жылларындағы халық косықлары	II.2014
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012,
Wiley-
Blackwell

§3. Qaraqalpaq folklorin dóretiwshiler hám atqariwshılar

1. *Qaraqalpaq folklorin dóretiwshiler hám atqariwshılar haqqında.*

2. *Jıraw hám baqsılar, olardıń ayırmashılıǵı.*

3. *Qıssaxanlar.*

Tayamsh sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naqıl-maqal, qosıq, variantlılıq, jıraw, baqsı, qıssaxan.

Folklorlıq shıǵarmalardıń xalıq arasında tarqalıwı hám ásirler boyı áwladtan áwladqa ótip jasawı olardıń atqariwshılarına baylanıslı bolıp keledi. Atqariwshılar tıńlawshılardıń tilegine, túsiniklerine hám zamannıń talaplarına qaray ózleri atqarıp otırǵan shıǵarmalarga ózgerisler kirgizip baradı.

Qaraqalpaq folklorınıń atqariwshıları kóp bolǵan. Ertelkerdi, aınızlardı, mislerdi, kúldirgi ángimelerdi qatıqulaq, yadıkesh, syujet toqıw hám onı bayanlaw uqıbı joqarı, tilge sheshen adamlar aytatúgin bolǵan. Olar ózleri aytqan ángimelerdi qızıqlı maǵlıwmat sıpatında ǵana emes, al olardı kórkemlep, obrazlı etip aytıp bergen. Nátıyjede olardıń aytqan ángimeleri kórkem shıǵarma dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń eń salmaqılı janlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladı. Dástanlar úlken eki toparga-batırlıq dástanlar hám ashıqlıq dástanlar bolıp bólinedi. Batırlıq dástanlardı qıyqalap shertetuǵın muzıka áspabı qobız benen belgili namalarga salıp jırawlar aytqan. Jırawlar sonday-aq kishi kólemli poetikalıq janlar bolǵan didaktikalıq, filosofiyalıq mazmunga iye termeler hám tolgawlardı da atqarǵan. Ashıqlıq (lıro-epikalıq) dástanlardı duwtar áspabı menen baqsılar aytqan. Baqsılar sonıń menen birge didaktikalıq, ashıqlıq, tariyxıy, sociallıq mazmundagı lirikalıq qosıqlardı da atqarǵan.

Jırawshılıq qaraqalpaqlar xalıq bolǵalı berli birge kiyatırǵan kóp ásirlik dástúrlerge iye eski óner. "Alpamıs", "Qoblan".

"Máspatsha", "Qırq qız", "Edige", "Er shora" sıyaqlı qaharmanlıq dástanlar jırawlardın atqarılıwında taraldı hám bızın dáwirimizge shekem kelip jetti. Qaraqalpaqlardıń jırawshılıq mektebi XIV ásirde jasaǵan ullı jıraw Soppaslı Sıpıra jırawdan baslanadı. Onıń jońı Asan Qayǵı, Dospambet, Shalkiyız, Múyten jırawlar, XVIII-XIX-ásirlerde Jiyen jıraw, Qazaqbay jırawlar dawam ettirgen. XX-ásirdegi jırawshılıq mektebinin iri wákilleri Ógiz jıraw (Xojambergen Niyazov, 1884-1954), Qurhanbay jıraw Tajibaev (1876-1958), Esemurat jıraw Nurabillaev (1885-1969), Qıyas jıraw Qayratdinovlar (1903-1974) bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaqlarda baqsıshılıq ónerinin payda bolıwı olardıń otırıqshılıq turmısqa ótiwi menen baylanıslı. Baqsılar tiykarınan "Garıp ashıq", "Sayatxan-Hainra", "Ashıq Najep" sıyaqlı ashıqlıq dástanlardı, óz aldına aytilatugin lirikalıq qosıqlardı, sonday-aq muhabbat, doslıq, mártlik, jawıngerlik sıyaqlı joqarı qásiyetlerdi jırlaytugin "Axmet-Yusup", "Góruǵlı" dúrkinine kiretugin "Bázirgen", "Qırmandalı", "Yunis peni" dástanların atqargan.

Qaraqalpaq baqsıshılıq ónerinin XIX ásirdegi iri wákilleri Aqımbet baqsı, Muwsa baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalıq súyıp tırlaytugin "Muwsa sen yarı", "Ariwxan" namaları Muwsa baqsının atı menen baylanıslı.

XX ásirde baqsıshılıq óneri Japaq baqsı Shamuratov (1993-1973), Esjan baqsı Qospolatov (1904-1952) Ámet baqsı Tariyxov (1923-1991), Genjebay baqsı Tilewmuratov (1929-1997), Turganbay baqsı Qurbanovlar (1946-2006) dawam ettirdi. Búgingi kúnde Turganbay baqsının kóplegen shákirtleri bul ónerdin dawamshısı bolıp kiyatır. Olardan ózbekistan xalıq baqsısı Teñel baqsı Qalliev, qaraqalpaqstan xalıq baqsısı Gúlnara Allamberganova t.b.lardı ayıp ótiwge boladı.

Atqarıwshılar haqqında ayırım maǵlıwmatlar. XVIII ásirde jasaǵan Jiyen jıraw haqqında da maǵlıwmatlar bar. Onıń «Bozaman», «Qurhanbek», «Erqosay», «Jaskelen», «Alpamıs», «Qırq qız» dástanların atqarganlıǵı haqqında pikirler bar.

XIX asirdin ekinshi yariminda XX asirdin basinda jasağan en iri qaraqalpaq jirawlarinin biri Nurabilla jiraw. Ol «Alpamis», «Qoblan», «Shora», «Edige», «Shar`yar» t.b. köplegen dâstanlardı atqarğan. Nurabilla jiraw júdá kóp shákirt tayarlap qaraqalpaq jirawshılıq ónerin rawajlandırdı.

Qaraqalpaq xalıq jirawlarınan **Qurbanbay Tajibay ulı (1876-1958)** dâstanlıq miyraslardın ájayıp nusqaların qaldırğan talantlı jirawlardın biri bolıp tabıladı. Ol pútkil Buxara hám Xorezmge belgili bolğan Qalmurat jirawğa tórt jil izine erip shákirt boladı. Onnan «Qırıq qız», «Er qosay», «Qurbanbek», «Er-Sayın», «Shiyrin-Sheker», «Bozaman», «Jáhánsha» dâstanların úyrenedi. Qurbanbay jiraw hunın menen sheklenip qalмай Nurabilla jiraw Qarajan ulına shákirt bolıp izine eredi. Nurabulladan «Alpamis», «Qoblan», «Shar`yar», «Edige» t.b. dâstanlardı úyrenedi. Qobız shertiwdin sirlarin jetilistiriwde Qurbanbay tiykarınan Nurabulladan on altı namanı úyrenedi. qobızdı da jaqsı shertetuğın sheber sazende qatarına erisedi. Qurbanbay «Er Zıywar», «Qanshayım», «Xajgirey», «Salimjan», «Xatamtay», «Menliqal», «Jazkelen», «Janadil» t.b. dâstanlarında atqarıp, xalıq arasında kennen taratadı. Ulıwma alganda ol jigirmadan aslam dâstanlardı bilgen hám atqarğan.

Esemurat Nurabulla ulı (1885-1969) dâstan atqarıwda úlken professiyanal dárejedege sheber jirawlardan esaplanadı. Ilimpazlardın mağlıwlıwmatlarına qarağanda Esemurat ákesi Nurabulla jiraw janında shákirt sıpatında 15 jil júredi hám onnan sazendelikti, jirawshılıq ónerdi tereñ menğeredi. Nurabulladan köplegen dâstanlardı úyrenip, ayrıqsha «Alpamis», «Qoblan», «Shar`yar», «Edige», «Er Shora» dâstanların sheber ózlestiredi hám atqaradı.

Belgili qaraqalpaq jirawlarinin biri **Xojambergen Niyaz ulı (1884-1954)**. Xalıq ontı Ógiz jiraw dep atağan. Ógiz jiraw atqarğan «Alpamis» dâstanının variantı kórkemlik ózgesheligi jağınan en jaqsı folklorlıq úlgiylerden esaplanadı. Q. Ayımbetov

tärepinen «Alpamis» dāstanı Őgiz jırawdan jazıp alınıp 1937-jılı Moskvadağı kōrkem ādebiyat baspası tärepinen bastırılıp shıǵarıldı. «Alpamis» tın bul variantı jāne de 1941-jılı Samarqand qalasında bastırılıp shıǵarıladı.

Qıyas jıraw (1903-1974) Shımbay ātırıpında Torǵay terek Jegen Jerde 1903-jılı tuwıladı. Ol eski mektepte oqıp arabsha sawat ashqan. Ol ataqlı Pāleke jırawǵa shakirt bolıwǵa baradı. Bul gezde Pāleke jıraw kuta qartayǵan adam eken. Qıyas jıraw hunnan keyin Bekmurat jırawǵa shakirt bolıp izine eredi. Qartayǵan, soqır bolıp kōzden qalǵan jırawdı jetelep júirse de óziniń oylaǵan armanın orınlay almaydı. Soń Abdırasúwli jırawǵa shakirt bolıwdı qāleydi. Kōp waqıt ótkennen keyin Shımbay, Kegeyli ātırıplarında Qıyas jıraw el gezip, toylarda jırawshılıq etip jırlay baslaydı. Qıyas jırawdan «Alpamis», «Edige», «Qırıq qız», «Qız palwan», «Qaraman» t.b. jazıp alınǵan. Ol ózinen burınǵı jırawlar haqqında kōp ańızlardı bilgen, kōp jırawlardı óz kōzi menen kōrgen. Qıyas jıraw dilwar, qatıqulaq adamlardan bolıp esaplanadı.

Baqshılıq - Qaraqalpaq xalıqınıń baqshılıq óneri jırawshılıqtan soń payda bolǵan. Qaraqalpaq baqshılıq óneri bir qansha mekteplerine iye. Bul mektepler atqarıw stili, materialdı bayan etiwı, muzıkalı-dialekti jaǵınan bir-birenen parıq qıladı. Hár bir mektepten shıǵa kóterilgen ullı talant iyeleri boldı, olar dóretken kōrkem sóz, muzıka bul mekteplerdi kōrkemlik jaqtan bayıtıp rawajlandırıp otırdı. Qaraqalpaq atqarıwshılarınıń bul xızmetlerin kōp izertlegen Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev Q. Maqsetov hám kōrkem óner ilimlerinin kandidatu T. Adambaewalar olardı atqarıw ózgesheligine qaray Aqımbet-Muwsa mektebi, Súyew mektebi, Arzı mektebi, Orınbay mektebi dep tórt mektepke ajratadı. Solardıń arasında sońǵı waqıtta Arzı mektebininń wakili bolǵan belgili Tilewmurat baqsının balası Genjebay baqsı ayrıqsha kōzpe tusedi. Qaraqalpaq baqshılıq mektebi Aqımbet baqsıdan baslanadı.

Aqımbet XIX  sirdiń ortasında  mir s rgen, qaraqalpaq xalqına belgili bolǵan, qaraqalpaqlar ishinde buringi jiraw  nerinen keyin baqsılıq  nerin baslaǵan ataqlı baqsı boladı. Q.Ayımbetovtiń k rsetiwinshe «ol qaraqalpaqlar arasına baqsılıq önerdi taratıw maqsetinde eń d slep bir  zi sh kirt tayarlaǵan. Olardıń ishinen Muwsa baqsı menen Edenbay baqsı xalıqqa tanılǵan, eń aytqısh baqsılardan bolıp atı elge jayılǵan. Aqımbetten songı baqsılar naması eki t rli salaǵa b lingen. Onıń biri Muwsa baqsı, biri Edenbay baqsı naması bolıp atalǵan»¹. Namalar Muwsa namaları, Edenbay namaları bolıp eki baǵdarda taralǵan. Bul d st r b ginge deyin dawam etip kiyatır. Aqımbet baqsı tuwralı k p anızlardıń birinde Aqımbettiń anası oǵan h miledar bolǵanında b lbildiń g shine jerik bolıptı deydi. Sonnan keyin Aqımbettiń dawısı xosh hawaz bolǵan. Onıń repertuarında xalıq qosıqları, Maqtumquliniń shıǵarmaları, d stanlardan «G ruǵlı», «Sayatxan-Hamra», «G rip-ashıq» d stanları bolǵan. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka  neriniń rawajlanıw tariyxında ataqlı baqsı h m kompozitorlar Aqımbet penen Muwsanıń tutqan ornı oǵada  lken.

Aqımbet qaraqalpaq xalıq qosıqların h m «G rip ashıq», «G ruǵlı», «Sayatxan-Xamra» sıyaqlı dástanlarǵa qosa basqa da k p sanlı k nshigis poemaların,  sirese Maqtumquliniń qosıqların aytqan. T rkiyen h m  zbek xalıq namaların da bilgen, k p sanlı qaraqalpaq namaların qayta islegen h m  zi de namalar shıǵarǵan («Yaǵlı-b harlı», «Beyish», «Iǵbal» h m basqalar). Aqımbettiń k p sanlı sh kirtlerinen altawı (Muwsa, Edenbay, Baynıyaz, Xojabala, Dosnazar h m t.b) songı gezde ataqlı baqsı h m kompozitor bolıp jetiledi.

Muwsa baqsı (1836-1907) Aqımbet baqsınıń bes sh kirtiniń biri. Ol Qaraqalpaq namalarındagı «Jaman shıǵanaq» naması Muwsanıń kemeshilik qılǵan d wiri menen, al «Jeti asırım» naması

¹ Ayımbetov Q. Халық данылығы. «Қарақалпақстан», Нокис. 1988-ж. 13-бет.

Muwsa baqsının jeti asırım qumnan ótip baratırğanda dóretilgen dep ańızlarda Muwsa baqsının ómiri menen baylanıstıradı. Muwsa baqsının dóretken namalarının kóbi ásirese, «Muwsa sen yarı» naması házirgi waqıtta da ayılıp júr. Muwsa Shımbayğa keledi hám Aqımbetke bes jıl shákirt boladı. Kóp uzamay Muwsanın talantı xalıq arasında keń belgili boladı. Muwsanın keyingi ómiri menen dóretiwshilik xızmeti ózine zamanlas ataqlı túrkmen baqsısı hám kompozitorı Súley menen tıgız baylanısta ótedi.

Muwsa baqsı kóplegen qaraqalpaq namaların qayta isleydi, «Muwsa sen yarı», «Periyzat», «Jeti asırım», «Qızlar úyge kir» sıyaqlı ólmes namaların dóretedi. Házirgi ayırım baqsılar bul namalardıń geyparasının shıǵıw tariyxına deyin biledi (Máselen, Muwsa bir saparı Qaraqumnın ústi menen Túrkmenstannan qayıtp kiyatırıp, shólden qattı azaplanadı hám jónেকেy kárwannın kómegi menen zorga dar'yaǵa jetedi. «Jeti asırım» naması sondaqı jol tasirinen tuwǵan. t.b.) «Muwsanın bir awılǵa aytsa, ekinshi awılǵa hár sózi anıq estililetuǵın edı» - deydi, Muwsanı óz kózi menen kórgen Sapar baqsı. Albette, bul xoshemet sózlerdin bári de Muwsaǵa degen xalıq súyiwshiliginen tuwılǵanlıǵı sózsiz.

Muwsanın biraz shákirtleri sonında belgili baqsı bolıp jetisti: házirgi ataqlı baqsı İbrayım Patullaevtin ustazı Juman da, marhum Esjan baqsının ustazı Shernazar da («Bala baqsı») Muwsanın kórekli shákirtlerinen. Al, **Eshbay baqsı** Muwsa hám Süyewden ilgerirek jasagan. Biraq, ol jóninde ayqın faktler qolımızda joq. «Eshbay» naması menen ayıtılauǵın qosıq Eshbaydın baqsılıq danqın xarakterlewge qaratılǵan: «Eshbay kelmey heshkim toyın bermedi, ol kelmese qızlar wakıl bermedi»-degen qatarlar bar. Onnan keyin:

Eshbay menen Nurjan, Atash hap boldı,
Ol shıqqan son góne sazlar dap boldı.
Ajel kelip, elli altıda sap boldı,
Ózi ólip, atı qaldı Eshbaydın.

-degen qatarlar Eshbaydın da belgili muzıkalıq bağıtı bolğanlıǵı, Nurjan, Atash degen qaraqalpaq baqsıları menen haylanısta jasaǵan ataqlı baqsı-kompozitor ekeni haqqındaǵı xalıq sózlerin quwatlaydı.

Qız baqsı Hürliman. (1861-1906) – Islam dini talaplarına ılayıq hayal-qızlardın kópshilik aldında qosıq ayıtıwı, saz shertiwi qadaǵan etilgen. Hürliman óziniń jırlaytuǵın repertuarlarında klassik shayır ákesi Berdaqın qosıqların hám dástanların aytadı. Ol birdeyine ákesi Berdaqın jolin quwıp baqsı bolıwdı oylap el ishinde ayta baslaydı. Hürliman qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan úlken talant iyeleriniń biri qız baqsı dep atalatuǵın úlken ataqa iye bolǵan baqsılardıń biri.

Qıssaxanlar - qıssaxanlar qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń bir toparına kiredi. Olar el aralap, basılǵan yamasa qoljazba kitaplardı oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytısların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın, sóz óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri- xalıqtın qıssaxanları bolıp esaplanadı. Qıssaxanlar qaraqalpaqlarda jırawlar hám baqsılarda keyin payda bolǵan sóz óneriniń sheberleri.

Qaraqalpaq qıssaxanları qıssanı oqıy baslaǵanda qıssaxan qara sózi –nasırın «al qıssa» dep baslaydı, demek minaw aytatuǵın sózdin mánisi degendi túsindirmekshi boladı.

Qaraqalpaq shayıri Abbas Dabılov ta Shımbay qalasında ataqlı qıssaxan bolǵan Qawender baladan qıssaxanlıq ónerin úyrengen. Qıssaxanlardın repertuarları basılıp shıqqan qıssa kitaplarınan basqa xalıq shayırlarınıń qaybirewleriniń shıǵarmaları yaǵnıy ádebiyattaǵı aytıslar janrları menen maqtaw janrları qıssaxanlardın turaqlı repertuarı bolǵan.

Qorazbek shayıri (1855-1910) Shayır tuwralı tolıq maǵlıwmat joq. Biraq onın kúshli lirik shayıri bolǵanı tuwralı xalıq awzında tolıp atırǵan anız-ángimeler bar. Qorazbek shayırdın jazǵan qaraqalpaqtın sulıw qızların maqtıǵan hám basqa xalıqlardı

qızların da maқтаğan, olardıñ xarakterin táriplep jazğan qosıqları maqtaw «tárip» dep atalğan shıǵarması soñǵı jıllarǵa deyin qıssaxanlar repertuarınan orın alıp kiyatır.

Qazı Mawlık (1885-1950) Shayır Buxara medresesinde oqıp bilim alǵan, xat sawatlı adam. Ol Shımbay qalasında ómir súrgen. Bunıñ shıǵarmaların qıssaxanlar jaqsı súyip oqıǵan. Ol óziniñ tuwǵan jeri Shımbay qalasın bilay dep maqtaydı:

Ay, yaranlar, endi bir sóz baslayın.

Esitseniz táripini Shımbaydın

Barshe qız-jawanlar waqtın xoshlaydı

Bir bayan áleyin elin Shımbaydın...

Shımbay átirapındaǵı barlıq qıssaxanlar Qazı Mawlıkke úlken húrmet penen qaragan, óytkeni ol qıssaxanlar Qazı Mawlıktıñ shıǵarmasınan tárbiya alıp ónerin artırǵan. Belgili Qazaqbay shayır menen Abbas shayır Qazı Mawlıktıñ shıǵarmaların uzaq jıllar oqıp júrgen.

Juwmaqlap aytqanda, atqarıwshılıq ónerdiñ texnikalıq múmkinshilikleri rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq qosıqların muzıka áspablarınıñ kóp túrleri menen qurallanǵan hár qıylı folklor toparları, estrada ansambleri atqara beredi.

Sorawlar ham tapsırmalar

1. *Qaraqalpaq jırawshılıq óneriniñ en dáslepkilleri haqqında?*
2. *Baqshılıq óneri, húngingi kúndegi baqsılar haqqında?*
3. *Qıssaxansılıq. Búgingi kúndegi qıssaxanlar haqqında maǵlıwmat?*
4. *Jıraw-baqsılar haqqında xalıq arasında ayılıp júrgen anız-ápsanalar?*
5. *Jıraw-baqsı namaları haqqında nelerdi bilesiz?*

Adebiyatlar:

- 1 Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
- 2 Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебиаты тарихының очеркleri. Н.,1977.
- 3 Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәстүрлерi(сабақлық). Н.,1996.
- 4 Regina F. Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

§4. Qaraqalpaq folklorının klassifikaciyası

1. Q. Ayımbetov, O. Kojurovlar klassifikaciyası.

2. N. A. Baskakov klassifikaciyası.

3. N. Dawqaraev klassifikaciyası.

4. Q. Maqsetov klassifikaciyası.

Tayınış sözler: klassifikaciya, folklor, ertek, naqıl, jumbaq, janıltıpaş.

Qaraqalpaq folklorı mazmunı, tematikası, körkem formaları jaǵınan da kúta bay, rınberen, kóp túrlerge, janrlarǵa bölinedi. Folklorın túrlerge, janrlarǵa jikleniwi joqarıda ayılǵanday onıń uzaq evolyutsiyalıq rawajlanıwı dawamında júz beredi. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmaların ishinde adamzattın rawajlanıwının barlıq tariyxıy dáwirlerinin qatlamları, elementleri bar (mifologiyalıq, diniy, tariyxıy, etnografiyalıq, sociallıq, h.t.b.). Qaraqalpaq folklorı da usı tiykarda túrlerge bölinedi.

Xalıq dóretiwshiligi shıǵarmalarının janrlıq qasıyetleri, belgileri boyınsha jikleniwi ilimde folklorın klassifikaciyası dep ataladı.

Awızeki dóretpenin úsh aspekti, folkloristikanın úsh aspekti, versiya, jazba, "tekst-Ness", ontologiya, folklorın jazba ideyası, jazba dóretpesige antropologiyalıq, lingvistikalıq jantasıw, folkloristika, tematikalıq kelisim, avtorı, aytıwshısı belgisiz, jazba derektin jergilikli avtorı, ontologiyalıq tekst, mazmunın dóretiwshiler, awızeki dóretpesige konstruktorlıq baza, jergilikli avtor, atqarıwshısı qusagan belgilerde anıqlanadı.

Qaraqalpaq folklorının klassifikaciyasını en dáslap Q. Ayımbetov hám O. Kojurovlar qolǵa aldı. Bul olardıń «Qaraqalpaq ádebiyatının túrleri» atlı maqalasında sóz etiledi. Aftorlar folklorı túrlerge bóliwge arnalǵan («Qaraqalpaq ádebiyatının túrleri» «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı» atlı jurnalda, 1939-jılı №4) maqalasında dáslap ayırım xalıq

dāstanlarının qaysı dāwirge tiyisi ekenligin aytadı. Onnan keyin «Qaraqalpaq folklorına mınalar kiredi» dep folklordın túrlerin izbe-iz keltiripedi.

1. Ertek(folklordın ertedeği túri)
2. Naqıl (usınıń ishinde jırawlardın termesi de bar)
3. Jumbaq (geyde aytısqa ayıladı)
4. Janıtpash
5. Juwap (usınıń ishinde qız-jigittin aytısı da bar)
6. Ótirik ólen (erektin túri)
7. Bet ashar
8. Joqlaw
9. Tolǵaw
10. Bádik. Gúlápsan(islam dininen burınǵı dinnen qalǵan)
11. Jaydarı qosıqlar
12. Yaramazan
13. Dāstanlar (Eń ertedeği urılıq dāwirdegi, Noǵaylı zamanındaǵı, Xorezm dāwirindegi bolıp bólinedi).

Buǵı álbette, folklorımızdın ele tolıq jıynalmaq atırǵan waqıtları islep shıǵılǵan. Sonın ushin da avtorlar sol waqıttaǵı qolda bar materiallarga ǵana súyenedi.

Bunnan keyingi klassifikaciya N.A.Baskakov tárepinen islendi. Ol qaraqalpaqlar arasında bolıp, barlıq rayonlarda ekspediciya ótkeriliwinde tikkeley ózi qatnasadı. Bunda tiykarınan xalıq awızınan ózi folklorlıq materiallardı jıynaydı hám kitap etip shıǵaradı. N.A.Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık» miynetı tiykarınan lingvistikalıq aspekttegi izertlew bolıp esaplanadı. Til kóz-qarasınan dıqqatqa alınǵan folklordın klassifikaciyası bolǵanı menen izertlewshi folklordı túr hám mazmunına qaray jaqsı islep shıqqan. Ol mazmun hám janrları boyınsha hár qıylı qaraqalpaq folklorın eń dáslep shártli túrde semyalıq turmis, dástúr hám tariyxıy epikalıq janrlar dep ekige bóledi. Birinshi mınaday úlken eki tarawǵa bóledi:

1. Aytımlar hám qosıqlar. Bugan magiyalıq qasıyetke iye ertedegi saqlanıp kiyatırğan qosıqlar kiredi. 1. Awırıwdı emlew ushın ayıtılutıǵın eski dáwirdegi aytımlar bádik hám gúlápsan. Bul avtordın tastıyqlawınsha qızılsha, qurózek hám hasqa etke shıǵatıǵın keselliklerdi joq qılıw ushın ayıtılutıǵın bolǵan. Qurt shaqırıw tisti emlew ushın ayıtılutıǵın aytım bolǵan. 2. Shaman dininiń tásirinen qalǵan zikir salıw h.h.da porxansılıqqa baylanısh aytımlar. 3. Musılman dininiń hayramlarına baylanısh aytılutıǵın qosıqlar qurban-hayt, oraza –hayt, yaramazan.

II. Xalıq dóretpeleriniń turmısqa baylanısh aytımlarına mınalar kiredi:

1. Balalar qosıqları (háyyiw, besik jırı, balalardıń ózleriniń qosıqları)

2. Qız kelinshekler qosıqları (aytıs yamasa juwap)

3. Toy qosıqları (Hawjar, bet ashar, algıs sóz)

4. Ólimge baylanısh qosıqlar(jılaw)

5. Qosıqlar (doslıq, lirikalıq, muxabbat, házil, satiralıq h.t.b.)

6. Ertek (qıyalıy, haywanatlar ciklinen)

7. Bayt

8. Xalıq dóretpeleriniń mayda formaları (maqal, naqıl, jumbaq, janıltıash, kúldirgi sóz)

Ekinshi tarawın quraytıǵın tariyxıy epikalıq janr da eki toparga bólinedi:

1. Tariyxıy qosıqlar hám anızlar. Bular 1) qosıqlar, tariyxıy qosıqlar. 2. Tolǵaw-tariyxıy jırlar 3. Termeler bolıp bólinedi.

II. Qaharmanlıq epos. 1. Dástan-qaharmanlıq poemalar duwtar menen ayıtılutıǵın 2. Jır-buǵan qobız benen ayıtılutıǵın tariyxıy epikalıq estelikler kiredi.¹

Qaraqalpaq folkloriniń klassifikaciyasınıń bir qansha tereń ilimiy kóz-qarasta islegen N.Dawqaraev boldı. Ol qaraqalpaq awızeki

¹ Баскаков Н.А. Караклакский язык материалы по диалектологии. Москва, 1951, 7-бет.

ədəbiyatın lirikalıq həm epikalıq dep ülken eki janrlıq tarawğa böledi. Lirikalıq janrlar: jaydarı qosıqlar, aytıs həm juwap, balalar qosıqları, naqıl-maqallar, termeler, janıtpash, jumhaq, diniy folklor bolıp bölinedi. Dástúr jırları: häyyiw, besik jırı, toyğa baylanıslı dástúr qosıqları: sınsıw, bet ashar, hawjar, joqlaw bolıp bölinedi. Epikalıq janrlarğa erteklerdi kirgizedi. Olardı qıyalıy, haywanatlar, turmısqa baylanıslı dep böledi. Al eposlardı poemalar dep atap körsetip, olardı batırlıq jırlar həm dástanlar dep ekige böledi. Batırlıq jırlar qatarında «Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız» dástanların körsetedi. Dástanlardı üsh toparğa böledi. 1. «Baba rawshan», «Yusup-Zlixa», «Zeynel arab», «Baba Qambar» 2. «Yusup-Axmet», «Görüglı», 3. «Ashıq-Hamra», «Sayatxan-Hamra» dástanların kirgizedi. N.Dawqaraev tiykarınan duwtar menen atqarılatuğın epikalıq dóretpelerdi dástanlarğa jatqaradı.

Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıwı, onda awız ağebiyatı janrlarınıń izertleniwı menen bir qatar jıyınalğan klassifikaciya Q.Maqssetov tárepinen islendi. Ol «Qaraqalpaq folklorın klassifikacijalawdın tiykarǵı kriteriyaları bárinen de burın ideyalıq həm kórkemlik ózgeshelikleri arqalı, asirler boyı qalıplesken dástúriy formalar arqalı kótergen máselelerdiń birliǵı, atqarılıw ayırıqshalıǵı menen haqıyqatlıqtı bayanlawda súwretlew usılları bir-birine saykes keliw arqalı túsindiriledi»¹ dep durıs kórsetip ótker. Folklorist Q.Maqssetov usı principiǵe súyenip qaraqalpaq folklorın tómendegishe klassifikacijalaw úlgisin kórsetedi.

Poeziya həm proza tarawın mayda janrlarğa bölıwdi ansatlastırıw maqssetinde olardı lirikalıq həm epikalıq janr dep ekige bolıp aladı.

1.Lirikalıq janrǵa: qosıqlar, aytımlar, aytıslar, naqıl-maqallar, jumhaqlar, janıtpashlar dep altı janrdı atap kórsetedi.

¹ Мақсетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызша доретпелери.Ноқис. «Билим». 1996, 64-65-бет.

2. Epikalıq janrga: dastanlar, ertekler, tolgawlar, anızlar, rawiyatlar, anekdotlar, sheshenlik dep segiz janrdı atap kórsetedi.

Himpaz ayrıqsha kórsetilgen janrlardı ishki túrlerge bólinetuginin aytıp tematikasına qaray tómendegishe bóledi: Mäselen, qosıqlar janrın tematikalıq jaqtan 1) muhabbat qosıqları. 2) dástúr qosıqları (mäwsimge baylanış, betashar, háwjar, joqlaw). 3) balalar qosıqları (tülkishek, ayqulash, awelemen-đuwelemen). 4) besik jırı. 5) tuwǵan jer haqqında qosıqlar. 6) aqıl-násiyat qosıqları. 7) yumor-satiralıq qosıqlar. 8) amaw qosıqları. 9) tematikası boyınsha hár túrli bolǵan házirgi dáwir qosıqları t.b. Aytımlar janrına túr retinde hadik, gúlapsan, zikir salıw, yaramazandı, aytıs janrına juwap hám shayırlar aytısın kirgizedi.

Qaraqalpaq folklorınıń eń iri janrı bolǵan dastanlardı:

1) Qaharmanlıq dastanlar (Alpamıs, Qoblan, Qırıq qız)

2) Ashıqlıq yaqı firo-epikalıq dastanlar («Ǵarıp-ashıq», «Sayatxan-Hamra»)

3) Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetugin dastanlar («Sharyar», «Shiyrin-Sheker»)

4) Tariyxıy dastanlar («Edige», «Shora», «Dawletyarbek»)

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń xalıq awzınan jıynalıwı, tekstologiyalıq jaqtan islenip baspadan shıǵarılıwı XX ásirdeń birinshi yarımında iske asırıldı. Solay etip, onıń daslepki jıynawshıları hám túrlerge bólip izertlewshileri N. Dawqaraev, N. A. Baskakov, Q. Ayımbetov, O. Kojurovlar, Q. Maqsetov boldı. 1950-1980-jılları qaraqalpaq folklorınıń túrleri boyınsha N. Japaqov, I. Saǵıyov, Q. Maqsetov, A. Tajimuratov, Q. Mambetnazarov, N. Kamalov, T. Niyetullaev, M. Nizamatinov h.t.b. lar jumıs alıp bardı. Usı folklorshı alımlardıń miynetlerine súyene otırıp qaraqalpaq folklorın hám hár bir folklorlıq janrdıń ishki tematikalıq bóliniwlerin jiklew múmkin.

Biz joqarıda qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciýaların hám úlilderdi kórip óttik. Bul úlgige tiykarlanıp Q. Maqsetov qaraqalpaq folklor janrların tómendegishe: 1. Qosıqlar 2. Aytımlar 3. Aytıs 4.

Sheshenlik sözler 5. Jumbaq 6. Janılıpash 7. Naqıl-maqal 8. Ertek
 9. Äpsana (mifler) 10. Rāwiyatlar 11. Anızlar 12. Küldirgi
 ängimeler 13. Tolgawlar 14. Dástanlar -dep kórsetedi.¹ Bul
 klassifikaciya folklordın barlıq janların öz ishine qamtıy aladı.
 Bügingi künde usı klassifikaciya üyrenilip kelinmekte.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. *Folklordın dáslepki klassifikacijaları. Klassifikacijadağı ayırmashılıqlar haqqında?*

2. *Q. Ayımbetov, O. Kojurov klassifikacijası haqqında?*

3. *N. Baskakov klassifikacijasının ayırmashılıǵı qanday?*

4. *N. Dawqaräev klassifikacijasının ayırmashılıǵı?*

5. *Q. Maqsetovtıń 1996-jilǵı miynetindegi qaraqalpaq folklorına islegen klassifikacijasının ayırmashılıǵı?*

Ädebiyatlar:

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н., 1988.
2	Баскаков Н.А.	Қарақалпақский язык.	М., 1951.
3	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты
ғарийхының очерклері.	Н., 1977.
4	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының
көркем ауызеки
дәрепелері(сабақлық).	Н., 1996.
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012.
Wiley-
Blackwell

¹ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәрепелері. Нөкіс. «Билим», 1996. 70-74-бет.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Janr. Sózlik mánsi boyınsha *genre* - túr degendi anlatadı. Kórkem sóz ónerinin rawajlanıwının barısında qalıplesken ádebiy yamasa folklorlıq shıǵarmaların túrleri. Kóp ǵana shıǵarmalar uqsas yamasa ortaǵ kórkem formalarǵa, tematikalıq bagdarlarǵa, súwretlew printsplerine (shártlerine) iye boladı. Misalı, batırlıq dástanlar janrı degende kóplegen dástanlarda ushırasatúǵın ortaǵ yamasa uqsas belgilerdi túsınemiz. Turaqlı baslamalar uqsas tematika (batırlıq teması), ortaǵ syujetlik motivler (batırlıq ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwı, at tańlawı, qız izlewı, batırın sırtqı dúshpanlar menen gúresiwi h.t.b) batırlıq dástanlarǵa tán janrlıq belgiler bolıp tabıladı.

Variant. Fransuzsha *variante* cözinen kelip shıǵıp, bizinshe ózgermeli degen mánistı anlatadı. Bir kórkem shıǵarmanın hár qıylı ózgerislerge iye nusqalarına onın variantları dep ayıladı. Variantlar túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı payda boladı. Avtor óz shıǵarmasını jenillestiriw maqsetinde áwelgi varianttı ózgeritiliwi, oǵan qosımshalar kirgiziwi yamasa bir bóleklerin alıp taslawı múmkin. Bul jazba ádebiyattaǵı variantların payda bolıwı. Variantlar folklorda kóp ushırasadı. Bir ertektı, ańızdı, mifti hár aytıwshınıń ózinshe bayanlawı yamasa bir dástandı hár jirawdın, baqsınıń ózinshe jırlawı nátiyesinde olardıń túrli variantları payda boladı. Misalı, bir «Alpamis» dástanınıń kóp ǵana variantları belgili. Olardan Ógiz jiraw, Qıyas jiraw, Esemurat jiraw aytqan variantları basılıp shıqqan. "Edige" dástanınıń Ógiz jiraw, Qıyas jiraw variantları jariq kórgen.

Improvizatsiya. Latınsha -IMPOVIGO -birden tosınan degendi anlatadı. Qaraqalpaqsha suwırıp salmay, tókpe degenge tuwra keledi. Kórkem dóretiwshiliktiń ayırıqsha bir usılı. Belgili bir temaǵa aldın-ala tayarlıqsız birden shıǵarma dóretiw usılı improvizatsiya degen termin menen júritedi, al improvizatsiya usılı menen dóretiwshini improvaizator dep ataydı. Improvizatsiya usılı kóbinese folklorlıq aytıs janrında ónimli qollanılǵan.

Klassifikaciya. Folklor iliminde teoriyalıq túsiniqlerdiñ bir-birine jaqınlıǵı, shıǵarmalardıñ uqsas tematikası, kórkem forması, janlıq belgileri boyınsha jikleniwi klassifikaciya dep ataladı.

Sinkretizm. Áyyemgi grek tilindegi sinkretis-qospaq degendi anlatadı. Kórkem ónerdiñ algashqı jámiyetke tın túrlerge bólinbeyen bir pütün halın sinkretikalıq óner dep ataydı. Algashqı jámiyette muzıka, saz shertiw, qosıq ayıw, ayaq oyını, teatr óneriniñ ayırım elementleri qosılıp bir tutas ónerdi payda etken.

Soñın ala bular hár biri óz aldına kórkem óner bolıp ajratılıp keledi. Biraq kórkem sóz óner ele lirika, epos, drama bolıp túrlerge bólinbey bir pütün óner bolıp jasaydı. Mısalı, xalıq dástanlarınıñ quramında lirikalıq elementler, epikalıq qásiyetler (syujet, personajlar dúzimi), dramalıq elementler (dialoglar, sharayatlardı súwretleytuǵın Ekspoziciyalar h.t.b.) bar. Bulardı kórkem shıǵarmadaǵı sinkretizm dep ataydı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Folklordıñ ulıwma qásiyetlerin anıqlap berin.*
- 2. Jámaátlik dóretiwshilik degen ne?*
- 3. Folklordaǵı variantlar túsiniǵine anıqlama berin.*
- 4. Folklorlıq shıǵarmalardıñ tarqalıw usılları.*
- 5. Házirgi zaman folklorına tın belgiler.*
- 6. Qaraqalpaq folklorın janrlarǵa jiklen (klassifikaciya etin), hár janrǵa mısallar keltirin.*
- 7. Q. Ayımbetovtıñ "Xalıq danalıǵı" hám Q. Maqsetovtıñ "Dástanlar, jırawlar, baqsılar" kitapları boyınsha qaraqalpaq folklorın atqarıwshılardıñ (jırawlardıñ, baqsılardıñ) shejire-kestesin dizin.*

§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları

1. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıñ jıynalıwı hám bastırılıp shıǵarılıwı.*

2. *Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıñ túrleri.*

3. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıñ tárbıyalıq áhmiyeti.*

Tayamsh sózler: qosıq, dástúr, miynet qosıqları, muxabbat qosıqları, besik jırı.

Qaraqalpaq awız eki ádebiyatında erte dáwirlerden baslap payda bolıp, xalqımızdıń súyip atqaratuǵın dóretpelerine aylanıp kiyatırǵan xalıq qosıqları júdá köp. Qaraqalpaq xalqı óziniń basıp ótken ómir tariyxında túrli turmıslıq qıyınshılıqlardı basınan ótkerdi. Sonıń menen birge, xalıq óziniń abadan, paraxat turmısınada iye boldı. Usınday awır jaǵdaylarda hám abadan, paraxat turmısına baylanıslı payıtlarında xalıq túrli tematikalıq baǵdarda qosıqlar dóretti. Tariyxta qaraqalpaqlar erte dáwirlerde kóshpeli, soń orta ásirlerde yarım kóshpeli, yarım otırıqshı turmıstı da basınan keshirgen. Xalqımızdıń bunday tariyxıy turmısına baylanıslı dala kóshpeli xalqına tán hám otırıqshı xalıqlarǵa tán mádeniyat tendey boldı. Xalıq óziniń tariyxıy turmısındaǵı jawgershiliklerge baylanıslı, miynetke, xalıqlıq bayramlarǵa baylanıslı tolıp atırǵan xalıq qosıqların dóretip otırdı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq xalqı erteden kiyatırǵan óziniń úrp-ádetleri, dástúrlerine iye boldı. Bunday dástúrlerge baylanıslı ájayıp salt-dástúr jırların dóretti.

Qosıqlar qaraqalpaq folklorınıń kúta úlken bólimin quraydı. Qosıqlar hár qıylı tariyxıy hám turmıs sharayatlarına, kewil-keypine baylanıslı dóreydi. Sonlıqtan qosıqtıń tematikası bay, köp túrli boladı. Qosıq adam tuwılǵannan baslap ómiriniń aqırına shekem ruwxıy azıq retinde xızmet etedi. Adam quwanışlı kúniinde qosıq aytıp yamasa tınlap kewlin kóteredi, shadlanadı, qayǵılı kúniinde qosıq penen sherin tarqatadı, qapa kewlin jubatadı.

Qosıqlar óziniñ janrlıq tabıyatı boyınsha kórkem sóz óneriniñ lirika túrine kiredi. Qaraqalpaqlar qosıqqa bay xalıqlardıñ biri. "Qaraqalpaqlar sahradağı birinshi shayırlar hám qosıqshılar" dep XIX asırde jasagan belgili aǵartıwshı, folklorshı hám tariyxshı alım Shóhan Wáliyhanov (1835-1865) hıykarǵı ataǵan emes. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq qosıqları tematikalıq jaqtan ráhbáren hám mazmunlı bolıp keledi. Olarda adamgershilik, azamatlıq, batırlıq, muhabbat, miynet temaları sáwlelenedi.

Qosıqtıñ sózlik mánsi "Qosıw" sózinen kelip shıǵıp, qosıp aytıw, yaǵnıy sazǵa, namaǵa qosıp aytıw degendi bildiredi. Qosıqtıñ tiykarın, tariyxın úyrengen alımlar onıñ termini retinde túrkiy xalıqlardıñ kórkem sóz óneri de kütá erte dáwirlerden beri qollanılatusının, atap aytqanda Maxmud Qashqariydıñ "Türk sózleriniñ kitabı" ("Devonu lügatiit turk"), Yusuf Xas Xajibtıñ "Baxıtqa baslawshı bilim" ("Qutadǵu bilik") kitaplarında ushırasatusının aytadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların jıynaw hám baspada járiyalaw, olardı ilimiy izertlew keńes dáwirinde baslandı. Bul jumslardı iske asırıwda Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, N. Japaqov, I. Saǵıtov, Q. Maǵsetov, Á. Tajimuratov, M. Nızamatdinov, Ó. Erpolatov, N. Kamalovlar xalıq qosıqların jıynaw, járiyalaw hám ilimiy izertlewde úlken miynet etti. Bulardan Á. Tajimuratev revoliyutsiyaǵa shekemgi dáwirdegi xalıq qosıqların, N. Kamalov ullı Watandarlıq urıs jıllarındaǵı, M. Nızamatdinov urıstan keyingi dáwirdegi, Ó. Erpolatov urıstan buringi dáwirdegi xalıq qosıqların amawlı baǵdarda izertlew júrgizdi.

Gárezsizlik jıllarında xalıq qosıqların S. Bawetdinova, házirgi dáwirdegi qaraqalpaq salt dástúr qosıqların S. Qazaqbaevlar izertledi. Sońǵı jıllarda jaña dáwirge haylanıslı dórelgen xalıq qosıqların izertlegen Yu. Paxratdinov boldı. Bul miynetler xalıq qosıqların tereñ úyreniwde júdá áhmiyetli. Folikloristler tárepinen jıynalǵan xalıq qosıqları tiykarınan dásllepki shıǵarılgan kóp

tomliqın besinshi tomına kirgizilgen. Xalıq qosıqların izertlegen A. Tajimuratov xalıq qosıqların klassifikaciya isleydi. Ol óz klassifikaciyasında xalıq qosıqlarınan, salt-dástúr qosıqların óz aldına bólek alıp kórsetedi. A. Tajimuratov qaraqalpaq xalıq qosıqların minaday túrlerge bóledi:

1. Miynet qosıqları
2. Muhabbat qosıqları
3. Din iyelerin áshkaralawshı qosıqlar
4. Balalar qosıqları
5. Terneler
6. Tolǵawlar
7. Tariyxıy jırlar

Al, salt-dástúr jırların:

1. Toy jırları: a) toy baslar, b) aytımal, v) bet ashar
2. Muń-sher jırları: a) jılaw-joqlaw, b) sınsıw, v) hawjar
3. Aytımlar
4. Besik jırı
5. Aytıslar¹

Kóp tomliqtaǵı xalıq qosıqları joqarıdaǵı kórsetilgen klassifikaciya tiykarında izbe-izlikte berilgen. Tiykarında qaraqalpaq xalıq óziniń kúndelikli ómir tirishiligine baylanıslı, kúshine baylanıslı, atap aytqanda, diyxansılıq, mal sharwashılıq, halıqshılıq, ańshılıq hám taǵı basqa kásiplerine baylanıslı qosıqlar dóretti. Xalıq qosıqları tematikası, mazmunı jaǵınan oǵada bay. Xalıqımız bul dóretpelerdi barlıq dáwirde dóretiw menen birge, onı kúndelikli turmısında atqarıp ózi menen barlıq waqıtta alıp júrip búgünki künimizge jetkizdi.

Miynet qosıqları. Xalıq qosıqları ishinde miynetke baylanıslı qosıqlar kóplep dóregen. Xalıqımız tariyxıy turmısında sharwashılıq, baliqshılıq, diyxansılıq hám basqada kásipler menen

¹Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық. V том. «Қарақалпақстан» басп. 1980. 16-26.

shug'illangan. Usunday túrli kásiplerdegi qiyinshılıqlar, ondağı kásip iyelerinin óz miynetleri menen hár qanday qiyinshılıqlardı jeñip, sol miyneti arqasında jaqsı nátiyjelerge erisiwi, bolmasa, qandayda tosqinlıqlardıń, irkinishlerdiń bolıwı, olarğa kásip iyelerinin tózimlilik penen shıdam beriwi tağı basqa jaǵdaylar miynet qosıqlarında anıq sáwlelenedi. Sonday-aq, bul dóretpelerde «Miynettiń túbi ráhát» máńisinde xalıqtıń jaqsı jetiskenliklerdi ámian etiwindegi quwanışlı payıtları, olardıń óz kewillerin jaqsılıqtı úmit etiwı menen jubatıwları orın aladı.

Arqası Dawqara, qublası Shimbay,
Eki ortada qos aydadıq bir tınbay,
Sondağı ekkeniń bir batpan biyday,
Aman qayttıńız ba paznańız sınbay.

Bul qosıq qatarlarında xalıqtıń awır miyneti hám diyxan islegen miynetine az haqı alatugını ayıladı. Bunnan basqada miynetke baylanışlı xalıq qosıqlarında diyxanlardıń atız jumısların islep, eǵın eǵıwleri hám miynetine ılayıq daqıl alıwı sóz etiledi. Biraq, sonda miynet islesede isher jarmasıda bolmawı, olardıń miynet bahalanbawı qosıq mazmunınan anıq kórinip turadı.

Toń jarmadan arpa jazlıq ektirdiń,
Qolıma bel berip tógin tóktirdiń,
Ámet degen balańızǵa sóktirdiń,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

Háwızdıń boyları qatara terek,
Diyxan paqırlarǵa shiyrin jan kerek,
Azanda bergeniń jalǵız pátirek,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

Bul qosıq qatarlarında da awır miynet söz etilip, sıqmar jer iyesiniń obrazlıq sıpatı anıq kórinedi. Diyxan jerge iye bolmağanlıǵı sebepli ilajsız ózgeniń jerinde jallanıp miynet isleydi. Biraq, miynetine ılayıq haqı alalmay, hatteki isher tamaǵınada jarımaydı hám jábir shegedi.

Miynet qosıqlarınıń baslı teması hadal miynet, kásip-kár, óner, diyxansılıq, sharwashılıq bolıp keledi. Bir qatar qosıqlarda jallanba miynettiń awırılıǵı, jumıs beriwshi mülk iyesiniń adilsizligi, ashkózligi singa alınadı.

Ala háhar sen qostirdin arbandı,
Sáskede keltirdin suyıq jarmandı,
Ayında kórmedik maylı sorpańdı,
Diyxan ashtan óler boldı, Qazı iyshan.

Miynet temasına baylanıslı qosıqlar sociallıq turmıstıń real sawlelendiriwi menen ózgeshelenip turadı.

Diyxansılıqqa baylanıslı xalıq qosıqlarınıń ájayıp úlgisi «Alpamıs» dástanında orın alǵan. Alpamıs Tayshıxan jurtında zindanǵa túsip, eli-jurtınan kóp jıllar ayrılıqta boladı. Jurtında qalǵan perzentı, ata-anaları hám basqalar Ultan tazdan kóp jábir shegedi. Ultan taz Qultay habanı túye baqtırıp, Jádigerdi qoy keynine saladı. Bunda Qultay habanıń tilinen sharwashılıqqa baylanıslı mınaday qosıq aytıladı:

Urker hatsa tárezige tayalar,
Xızmetkerler xan qasınan jay alar,
Qaytarıwǵa mende dáman qalmadı,
Hala, hala sebil qalǵan mayalar.

Alpamısım barda kiygen parshalar,
Úylerge jarasqan altın arshalar.

Qaytararga hal-quwatim kelmedi,
Hala hala sebil qalğan narshalar.

Sağinganda Jädigerjan atalar,
Bul sözimde joqtı menin qäteler.
Qaytararga mende belli darman joq.
Hala, hala sebil qalğan botalar.

Bunda sharwashılıqtağı mal keyninde jürgen adamın harıp
sharshawı körinedi.

Sonday-aq, dästanda qoy-qozı keynindegi Jädigerdin sözi bilay
bayan etiledi:

Jetimlikten sharga boldı boylarım.
Atam kelip bolarneken toylarım.
Qaytararga hal-quwatim kelmedi.
Qurrayt, qurrayt sebil qalğan qoylarım.

Bahar bolsa tawdan aqqan bulagım,
Jetimlikten aqpa boldı qulagım.
Qaytararga hal-quwatim kelmedi.
Qurrayt, qurrayt sebil qalğan ilagım.

Bul qosıq qatarları dästanda Ultan tazdan jahir shekkin
Jädigerdin obrazlıq spatına baylanış bolğanı menen haqiqiy
sharwağa baylanış miynet qosıqlarının ülgisi esaplanadı. Jiraw
dästanda qaharman obrazların jasawda usınday kásipke baylanış
xalıq qosıqların sheber paydalangan. Bul qosıq qatarlarında
jetimlikten kisi esiginde shopan, padashı bolıp jallanıp talap islegen
miynet adamının jabirilenip, azıp-tozıp júriwi, solay bolsada muratlı
turmistan öz ümitin üzbewi anıq körinip turadı.

Muhabbat qosıqları. Xalqımızdın en süyip atqaratuğın
qosıqlarının biri - bul muhabbat qosıqları. Bul qosıqlarda

tiykarinan ashıqtın júrek sezimleri, yarına bolğan, ashıgına bolğan süyispenshilik sezimleri, sonday-aq, sağınışları, yumurlıq hüzilleri orın aladı. Turmısta óz süygenine jetisiwde tosqınlıqlardıń bolıwı, yamasa, qandayda sheplerge baylanışlı ashıqlardıń ayrılıqlarga túsiwi sóz boladı.

Arzıw áylep keldim seniń óziñe,
Qalem qashın totıyaday köziñe,
Bir müriwbet áyleñ endi bizlerge,
Úmit bilán seniń yanına keldim.

Kel sáwbet etáli qalı jayda,
Báhib tursalar ahıla oyda,
Sallanıp yurersen tilla sarayda,
Kewlim shiyin jandın keshmáğa keldim.

* * *

Suw ishinen saylap alğan júzigim,
El ishinen tańlap alğan názigim,
Sen sağınsañ sargaytmağıl aq júziñ,
Men sağınsam tez kelegór názigim.

* * *

Qar jawganda kelme yarım iz qalar,
Izdi körıp el arası sóz bolar,
Ayrılıqta qayrap tisin gez qılar,
Ayaqtı abaylap basagór yarım.

Dushpan kórse aramızdı ayırar,
Biy jay jerde qanatındı qayırar,
Seni mağan, meni sağan zar qılar,
Gápılda dushpanlar kórmesin yarım.

Xalıq qosıqlarının ishinde muhabbat qosıqları kúta ken tarqalgan. Olardı ashıqlıq qosıqları dep te ataydı. Olarda jas jigit yaki qızdın süygen yarına bolgan tereñ, názik, pak sezimleri, hijran-ayralıq därtine gırıptar bolgan ashıqtın muñ-sher sezimleri beriledi. Sonday-aq süygen yarıdın sulıw kelbeti, qáddi-qáwmeti, aqıl-parasatı, joqarı adamgershiligi amaw-táriyip túrinde kóterinki, maqtanıshlı sezimler menen jirlanadı.

Jasımnan qosılıp, oynap kúlgenim,
Sol ushın sargayıp otqa kúygenim,
Qushaq ashıp, intizar bop süygenim,
Qayda qaldı, xabar bergil aq boz at.

Bul qosıqta jawğa atlangan süygen yarı qurban bolıp, ayralıq otına kúygen basına mishkil túsken opalı qızdın júrek sezimleri beriledi.

Xalıq arasında házirge shekem "Náyleyin", "Aq boz at", "Ağları", "Qızlar úyge kir", "Yasha pari", "Dárdinnen", "Aqsıngúl", "Sáwdigim", "Qız Minayım", "Qarakóz" sıyaqlı ashıqlıqtı jirláytuğın qosıqlar kénen málim bolıp, saxnada, toylarda, ziyapatlarda tez-tez aytiladı.

Tariyxıy qosıqlar. Tolgawlar dástúri XIX ásirde tematikası hám ideyalıq mazmunı boyınsha tariyxıy qosıqlarda dawam ettirilgen. Olarda xalıq tariyxına baylanıshlı úlken waqıyalar, hádiyseler, tariyxıy adamlar hám olardıń iygiliikli isleri tuwralı tolıp-tasıp jirlanadı. Qaraqalpaq folklorında "Qaraqalpaq", "Jeti úyge bir beldar", "Márdıkar", "Bir álamat zaman boldı", "Bozataw", "Áwezjan", "Eshbay" qosıqları kénen belgili.

Japakeshler qarsı turıp qozǵaldı,
Paraxat xalıqqa ayaz jar saldı,

Jeti úyge bir adam márdikar aldı,
Xalıqtı tereñ oylandırǵan márdikar.

Bul qosıqta 1916-jılı Patsha Rossiyasınıń birinshi jer júzilik urısta jenimpaz bolıw maqsetinde jergilikli xalıqtan front jumısları ushın adamlar alǵanı, bunday mánissiz, yigilikli emes iske xalıqtıń narazı bolıwı hám qozǵalań kóteriwi sıyaqlı tariyxıy waqıya säwlelengen.

Qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr qosıqları. Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń eń kóp tarqalǵan túri-bul xalıq qosıqları. Olardıń kópshiligi xalıqtıń dúnya tanımı, túsinipleri, turmıs saltı, úrp-ádet hám dástúrlerine baylanıslı dóreydi hám atqarıladı. Sonlıqtan folklordıń bul túrin ilimde turmıs-salt jırları yamasa salt-dástúr qosıqları dep ataydı.

Salt-dástúr qosıqların folklor iliminde tiykarınan eki toparǵa bóledi: dástúr, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar hám jil máwsimlerine baylanıslı qosıqlar.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında hár qıylı dástürlerge, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar kóp bolǵan. Solardan biri qız uzatıw, kelin túsiriw máresimleri menen payda bolǵan qosıqlar. Bular sınısıw, hawjar, bet ashar qosıqları.

Sınısıw. Qaraqalpaq xalqınıń dástürinde uzatılıp baratırǵan qız ata-anasını, tuwǵan-tuwısqanların, oynap ósken elin, qurbi-qurdasların qıymay kózine jas alıp, sınısıp jılaytuǵın bolǵan. Usı máresimdi orınlaw waqtında qız tiyisli aytımlardı aytıp jılawı tiyis bolǵan.

Qaladan alǵan shar aynam,
Sındırmay qalay saqlayın.
Aynanayın jan anam,
Aq sútindi qalay aqlayın.
Shalqayıp ósken shanlagım,
Buralıp ósken bosagım,

Tuwisqan-tuwğan qurbılar,
Xosh bolınlar kórgenshe,
Eli-jurtım ağalar.

Bul uzatılıp atırğan qızdın xoshlasıwı bolıp tabıladı. Sınsıw qosıqlarında qızlardın ata-analarına, tuwılğan eline bolğan súyiwshilik sezimleri, olardıń ishki dúnyası, qızlardın názik tábiyatı tereń lirizm menen beriledi.

Háwjar. Qız uzatıw dástúrin ornılaganda aytılatuǵın aytımardıń biri-bul háwjar. Ol da sınsıwǵa usap xoshlasıw motivine qurladı. Biraq háwjar qosıǵında qızdın tek xoshlasıw sezimleri beriliw menen sheklenbesten onıń óz taǵdirine narazılıq, ókinish sezimleri de beriledi. Bunıń sebebi ótmishte, urıwlıq-patriarxatlıq dúzimde qızlarda tańlaw erkinligi bolmagan, onıń erkine qaramastan uzatılǵan. Sonlıqtan háwjar qosıqlarında qızlardın narazılıq sezimleri kóbirek berilgen.

Oz ákeniń esigi jupar esik háwjar.
Kірsem-shıqsam shashımdı sıypar esik háwjar.
Qaynatamnıń esigi sheńgel esik háwjar,
Kірsem-shıqsam shashımdı jular esik háwjar.

Salt-dástúr jırlarınıń eski túrterinen biri-bul joqlaw. Ol jaqın adamlardıń (ata-ana, ul-qız, aǵa-qarındas) ólimin azalap, olardı sońǵı saparǵa shıǵarıp salıw máresimine baylanıslı dóreǵen hám atqarılgan. Joqlaw burınları shayırshılıq hám atqarıwshılıq óneri bar hayallar aytqan. Joqlawda ólgen adamnıń jaqsı tárepleri aytılıp, onı kóklerge kóterip maқтаǵan. Sonlıqtan joqlawlarda metaforalar, metonimiyalar, epitetter, tenewler, giperbolalar jiyi-jiyi qollanılǵan. Mısalı:

Qarshıǵam (metafora) tústi qalıńǵa,
Ishim bir toldı-aw jalıńǵa.-metnoimiya

Jalınım qashan sónedi,
Keshe ketken beglerim, -**metafora**
Eilge qashan keledi.
Ağın suwdın ağısı, -**metafora**
Aq oramal nağısı, -**metafora**
Qulağımnan ketpeydi-aw,
Beglerimniñ dawısı.

Bul misalda erinen ayırılıp, ornı tolmas joǵaltıwǵa ushıraǵan qaralı qostardıń tragediyalıq jaǵdayı sáwlelengen. Erin joqlaǵan hayal «anılanım», «aybatım», «beglerim», «sultanım» sıyaqlı, ulın joqlaǵan ana «qulinım», «botam», «kóz qarashıǵım» sıyaqlı metaforalardı ónimli isletken. Bunday metaforalar joqlawdıń tragediyalıq mazmunın tereńletip, obrazlılıǵın kúsheytip turadı.

Joqlawlar tek marhumlardı sonǵı saparǵa uzatıp salǵan kúni ǵana emes, al onıń qırqı, júzi, jılı sıyaqlı as-abat mercekelerinde de aytıla bergem.

Qaraqalpaq folklorındaǵı joqlawlar menen qazaq, noǵay, qırǵız joqlawları genetikalıq (kelip shıǵıwı) jaǵınan bir-birine únles bolıp keledi. Sebebi bul xalıqlardıń turmıs saltı, sonıń ishinde marhumdı joqlaw saltı burınları bir-birine jaqın bolǵan.

Házirgi zamanda da marhumdı azalaw máresimlerinde joqlaw ayıtıladı. Biraq joqlaw aytıwǵa hámme uqıplı bola bermeydi, sonlıqtan onı kóbinesse kópti kórgen, til-awzınıń ebi bar hayallar aytadı.

Ulıwma joqlaw ózine tın mazmunǵa, motivlerge, pafosqa hám irǵaq, uyqas sıyaqlı kórkemlik qásiyetlerge iye xalıq poeziyasınıń janrı.

Toy qosıqları. Salt-dástur jırlarınıń bul túri xalıq turmısınıń kewilli táreplerinen bolǵan toy máresimi menen baylanıslı. Xalıq úy-shañaraqta júz bergem hár qıylı quwanışlı waqıyalarǵa baylanıslı aǵayın-tuwǵan, quda-tamır, dos-yaranlardı shaqırıp toy berip quwanıştı ortaqlasqan. Toy beriw dástúri barlıq xalıqlarǵa

tan ortaq qubilis. Qaysı bir quwanışlı waqıyanı ruwxıy qadırıyat dep bilse, xalıq soğan baylanışlı toylar bergen. Mısalı, qız uzatıw yamasa uldı üylendiriw toyları hár qıylı ózgeshelikleri menen barlıq xalıqlarğa tan bolsa, tuwılğan kúndi toy etip belgilew. yubiley toyların beriw kóbirek Evropa xalıqlarına tan bolğan. Toydın bunday túrleri XX ásirdeñ baslap xalıqlar arasındagı qatnasıqlardıñ kúsheyiwine baylanışlı Orta Aziya xalıqları turmısına da kelip kirgen. Qaraqalpaqlarda qalıplesken toydın túrleri tómendegilerden ibarat: ullı bolğanda toy beriw, besik toy, tusaw toy, súnnet toy beriw, taza qonısqa kelip úyli-jaylı bolıw múnasibeti menen toy beriw, kelin túsiriw, qız uzatıw toyları h.t.b. Hár bir toydın ózgesheligine baylanışlı toy qosıqları atqarılgan. Toy qosıqlarınıñ ishinde toy baslar hám bet ashar aytımları kóbirek tarqalgan. Olar házirgi zaman toylarında da ayıladı.

Toy baslar. Toy aytımlarınıñ bul túri kelin túsiriw dástúri menen baylanışlı. Kelindi alıp kelgenen soñ onı birden úyge kirgizbegen, al tiyisli qädelerin atqarıp bolıp kirgizgen. Bul qädelerdin biri-toy baslar aytımı. Onı shayırhılıq uqıtı bar adam aytatugın bolğan. Toy baslawshı adam kelinshekti hám onıñ qasında uzatıp kelgen jengelerin awıl-el, toy berip atırğan úy menen qädeli aytımlar arqalı tanıstırğan, qosılıp atırğan jaslarğa jaqsı tilekler aytıp, baxıt-saadat tilegen. Mısalı:

Gül jamılğan boylarınız,
Dus kelipti oylarınız,
Jıynalıptı qoylarınız,
Qutlı bolsın toylarınız.
Bağında bülbil sayrasın,
Oshagında shay qaynasın,
Qazanında may qaynasın,
Qutlı bolsın toylarınız.

Bet ashar. Qaraqalpaq xalqında toy aytımlarının biri-bul bet ashar aytımları. Bet ashar kelin túsiriw toydın qádeli aytımlarınan.

Kelin toyda qonaqlar *iship-jep*, oynap-kúlip bolğan soñ toy tarqatıwdın bir túri retinde bet ashar qádesin jegen. Kelinshekti shımıldıqtan shıgarıp, awıl-elge, qayın ata, qayın enege, jası úlken, jası kishige tıyslı aytımlar aytıp, iyildirip sälem bergizgen. Bet ashardıñ wazıypası jaña túsken kelindi awıl-el, onıñ xalqı, túsken uyi menen tanıstırıwdan ibarat bolğan.

Kelinshek keldi kóriniz,
Kórimligin beriniz,
Qutlı bolsın kelinshek,
Enkeyip túsken eliniz.
Qolına qolın uslağan,
Qalegenine qosılğan,
Qutlı bolsın kelinshek,
Quwanışlı toyınız.

Turpatına qarasam,
Pakize gana boyınız,
Boyınızğa ılayıq,
Aqıl menen oynıız.

Bet asharda eldin itibarlı adamların, jası úlkenlerin úlgi etip maqtaydı, al ayırım adamlardıñ minez-qulqındağı, júris-turısındağı, turmıs qalpindegi kemshilikler yumor-satıralıq súwretlewler arqalı ótkir sınaq alınadı.

Qawın kórse pıshaqlağan,
Aqsha kórse usaqlağan,
Araq iship, mas bop júrip,
Jolda turğan stolbanı
Qatınım dep qushaqlağan,
Sálmen degen qaynağan,
Oğan berin bir sälem.

Bet ashar aytımları házirgi zaman toylarında da dáwir ózgesheliklerin säwlelendirgen halda ayıla beredi. Házirgi zaman

bet asharlarında texnikanın jetiskenlikleri keñ qollanıladı. Misalı, dawıstı kúsheytıp beretuğın texnika úskeneleri, hár qıylı muzıkalıq asbaplar paydalanıladı. Ayırım jağdaylarda bet asharların kompoziciyalıq bólimleri arasında muzıkalıq pauzalar berilip haradı. Bet ashar aytımlarında xalıqtın etnografıyalıq tariyxı, didaktikalıq oy-pikiri säwlelenedi.

Besik jırı

Besik jırı pútkil dúnya xalıqlarında bar. Qaraqalpaq xalqında «häyyiw» dep júritiledi. Dástúrli besik jırına asirler boyı ayılıp qalıplesken, mazmunlıq-kompazitsiyalıq negizi tolıq saqlanıp ayılıadı. Bul jırlar negizinen tikkeley balalarga arnalğan. Jır qurılısında «häyyiw-häyyiw» yamasa «jılama, balam, jılama» sıyaqlı qaytalanatuğın mativlik shekleri boladı. Besik jırının bashı maqseti balanı uyqlatıw, onı tınıshlandırıw, balanın jarqın kelesheğine jaqsı tilekler aytıwğa qurılıadı. Bala terbetip otırğan ana besik jırının dástúrli formasın paydalanadı. Öziniñ oy-tolğanısın, küyinish-süyinishin sırtqa shıǵaradı. Bul topardağı jırlardı tariyxıy-turmıslıq temadağı hám aytıwshınıñ jeke ózine baylanıshı bolıp keledi. Tıykarında besikte jatırğan bala ananın tilin túsınbeydi, biraq, ananın süyiwshilik júregin bul inildawlardan sezedi.

Qaraqalpaq besik jırı bul häyyiw aytıw, terbetiw yamasa balanı aldına alıp otırıp bir qalıpte shayqaw degen túsinikti beredi. «Häyyiw-häyyiw» ózbek xalqında «alla-alla» sıyaqlı qaraqalpaq besik jırındağı turaqlı aytilatuğın orın. Xalıq turmısında besik jırın aytıwshılar tek gana analar emes, aqlıǵın jubatqan atalar hám shañaraq aǵzaları barlıǵıda orınladı.

Häyyiw-häyyiw qaragım-aw,
Ayday bolğan shıraǵım-aw,
Jurt süymese süymesin-aw,
Özimniñ süygen aydayım-aw.

Meniñ qaragım toyda eken-aw,
Toyda bolsa toylasın-aw.

Oramalıñ joymasın-aw,
Häyyiw, häyyiw, häyyiwimay.

Meniñ qarağım barında,
Qızıl alma qolında,
Qızlar onıñ janında,
Häyyiw, häyyiw, häyyiwimay.

Aynalayın appağın-ay,
Qızlar kiygen qalpağın-ay,
Qatarınan kem bolmay-ay,
Ashılğay balam bul baxtıñ-ay.

Aynalayın qulınıñ-ay,
Qızlar qoyğan tulımın-ay,
Sayrağan bağda bülbilim-ay,
Aq tamağın bülkildep-ay.

Xalıq döretiwshiligi (folklor) balalardan baslanadı. Ayırım shıǵarmaların payda bolıwına balalar da qatnasıwı mümkin, biraq balalar folklorın kóbinese úlken adamlar döretedi. Balalar folklorına tiyisli ertekler, aңызlar, ańgimeler, qızıq syujetli, tili jeñil, túsiniwge ańsat, balalar qosıqları bolsa uyqasları kelisken, yadlawğa qolay bolıwı kerek. Balalar shıǵarmaları mazmunlı, tarbiyalıq qásiyetke iye bolıp keledi. Olar balalardıñ oy-órisin, sana-sezimin ósiriwde, tabiyat hám jámiyet tuwralı túsiniklärin terenletiwde, tilin jalıqtırıp, adamgershilikke tarbiyalawda úlken ahmiyetke iye. Ayırım qosıqlardıñ payda bolıwı hám tarqalıwı analardıñ bóbekti besikke bólep terbetip, oǵan arnawlı aytımlar aytıwı menen baylanıslı.

Häyyiw, häyyiw aq bópe,
Aq besikte jat bópe,
Qonaq keldi qoy soydıq,
Qoy piskenshe jat bópe,
Häyyiw, häyyiw, häyyiwim-ay,

Alla berdi alsın dep.
Alganda qollar talsın dep.
Súygende miyri qansın dep.

Analardıń tilinen ayıtılatuǵın bunday mazmundagı shıǵarmalardı besik jırı dep ataydı. Besik jırları jeńil namalar menen bir bapta besik shayqaǵanda aytıladı. Bul uyqınıń qurısı tutup turǵan náresteni tez uyıqlatıwǵa tásirin tiygizgen. Besik jırlarına ananın óz perzentine bolǵan tereń súyiwshilik sezimleri síndirilgen.

Balalar folklorı

Balalar qosıqlarının bir toparı balalardıń oyın waqtında dóreydi hám atqarıladı. Misalı, "Áwelemen, dúwelemen", "Hákke qayda", "Soqır teke" oynların oynaǵanda dástúrli aytımlar aytıladı.

Balalar qosıqlarının kópshiligi soraw-juwap, dialog formasına qurılǵan. Jetekshi sorawlar beriledi, olarǵa juwaplar beriledi. Bul usıl balalardıń logikalıq oylaw qáiletin ósiriwge járdem beredi. Misalı, "Hákke qayda" oyın-qosıǵın alıp qarayıq:

Hákke qayda?	- Kimler ushın?
Uyasında.	- Begler ushın.
Ne islep atır?	- Beg nesin beredi?
Keste tigip atır.	- Altın pıshaǵın beredi.
Kestesi qanday?	- Alaqanday.

Shıǵarma usılay soraw-juwap formasında dawam etip kete beredi. "Túlkishek", "Há túyeler, túyeler" qosıqları da dialog formasına qurılǵan.

Balalar qosıqlarının bir toparı ótirik ólenlerden ibarat. Atamasının kórsetip turǵanıday bul qosıqlardıń mazmunın shıńlıqqa sıyıpauıtıwın ótirik sózler quraydı. Ayıtıwshının sheberligi onıń lapǵóylik uqıbı menen bahalanadı. Misalı:

Tuttim bürgenin anasın,
Tutqa bayladım tanasın,
Qosqa qostım jup tanasın,
Jer südigar etpedim be?
Bir bürge tepti dizeme,
Keldim altı ayda özime,
Inanbas adam sözime.
Altı ay kesel jatpadım ba?

Ötirik ölenlerdin tiykarğı maqseti balalardı aldaw emes, al olardı lapgöylik jolı menen küldirip, kewillendiriw bolıp esaplanadı. Giperbolalıq süwretlewler ötirik ölenlerde köp qollanıladı.

Balalar folklorına sonday-aq balalar turmısın sawlelendiretuğın ertekler, qızıqlı ańızlar, misler kiredi. Sonın menen birge balalar folklorına janılıpashlardı, jumbaqlardıń, naqıl-maqallardıń balalarga biyimlestirilgen ayırım túrlerin jatqarıwǵa boladı.

Balalar folklorı hâzirgi zamanda da rawajlanıp barmaqta. Mekteplerde, balalar baqshalarında hâr qıylı hâreketshen oynılardıń cenariyeleri dúzilip, olar xalıq dóretiwshiligi usılına kütâ jaqın. Mısalı, mekteplerde alıpbe bayramlarında aytilatuğın qosıqlardı nağız balalar qosıqlarına jatqarıwǵa boladı.

"A" degenim Alım,
Hâriptin bârin biler.
"B" degenim Bazar,
Qatesiz etip jazar.

Bunday qosıqlardıń variantların hâr mektep ózinshe dúzıp ala heriwi mümkin.

Juwmaqlap aytqanda balalar folklorı balalardıń sırtqı ortalıq haqqında túsiniqlerin, kórkem-estetikalıq kózqarasların qalıplestiriwde aǵmıyetli orın tutadı.

Gárezsizlik jıllarındağı xalıq qosıqları

Gárezsizlik algannan keyin xalqımız ózlerinin folklorga bolğan qızıǵıwshılıǵın ham folklorlıq dóretywshılıǵın jańa dáwir epkini menen ádewir dárejede rawajlandırıp jibergenliginiń guwasımız. Toy-mereke erkinligi, xalıqtıń jańa zamanga say har qıylı házimleri, úrp-ádetleri, salt-dástúrleri, ırımları, quda túsiw, qız uzatıw, hala úylendiriw, bet ashar, aytımlardıń túrleri, kúldirgi angimeler, ápsana, ańız, rawiyatlar, hazil –dálkek, basqılar, jekke toparlarda dóretilgen qosıqlar, qullası folklordıń gárezsizlik jıllarında rawajlanıp atırǵan kóp ǵana janrları, túrleri zaman talabına juwap bererliktey úlken bir xalıqlıq miyrastı payda etti.

Gárezsizlik – erkin jasaw,erkin háreket etiw,erkin dóretywshilik etiw zamani bolǵanlıqtan xalıq ishinen shıqqan talant iyeleri buringi qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri tiykarında jańa dáwir epkini menen folklordıń kóplegen janrlarına , túrlerine janasha baǵdar engizdi. Zamanagóy obrazlardı, tiplerdi jarattı. Ásirese xalıq qosıqları úlken pát penen rawajlandı. Ádette ,folkle dóretpeleri awızsha dóretilip, awızsha taratılıp , atqarılıwıda awızsha boladı. Al, jańa zamanda folklordıń jazba túrdegi variantları da payda boldı.

Xalıq qosıqlarınıń kópshiligi paxta terimine haylanıslı shıqqan. Jıyın –terim mapazında xalıq baylıǵın zaya etpey jıynap alıw ushın studentlerdiń ham basqa da kásip iyeleriniń kómeginen paydalanıladı. Misalı:

Azan menen juwıramız atızǵa
Tabılmaydı paxta satıw qarızǵa
Tap boldıq biz Matim degen jawızǵa
Endi kún kórisler qalay boladı.

Tañ azannan ornımızdan turamız
Muzday suwǵa bet-qollardı juwamız

Joq paxtani biz qayaqdan tawamız
Studentler halı qalay boladı.....

Bul qosıqta studentler ózleri kómekke bargan jerdegi jaǵdaylardıń tómen ekenligine ókinish bildiredi.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Didaktika. Grek tilindegi didaktikos degen sózden alınıp, úgili. Sabaq alarlıq degen mánisti anlatadı. Folklorında hám jazba ádebiyatta kóp ǵana shıǵarmalar didaktikalıq mazmunǵa, yaǵnıy aqıl-kenes, úgit-násiyat mazmunına iye boladı, adamlardı miynet etiwge, ádep-ikramlı, insaplı bolıwǵa, nadanlıqtan qutılıp bilim alıwǵa, jaqsılıq penen jamanlıqtı, hadal menen haramdı ayırıwǵa shaqıradı, úgitleydi. Qaraqalpaq xalıq poeziyasında termeler, tolǵawlar, bet ashar qosıqları h.t.b. xalıqtıń didaktikalıq oy-pikiriń sáwlelendiredi.

Etnografiya. Grek tilindegi etnos-qáwim, xalıq, grafo-jazıw depen sózlerden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánisi boyınsha xalıqtıń úrp-ádetlerin, salt-dástúrlerin, turmıs hám mádeniy ózgesheliklerin úyrenetuǵın ilim deǵendi anlatadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Miynet haqqında qosıqlardıń tiykarǵı mazmunı nelerden ibarat?*
- 2. Muxabbat tuwralı qosıqlardıń ideyası hám su'wretlew baǵıtı?*
- 3. Salt-dástúr jırları qanday jaǵdaylarda payda boladı hám atqarıladı?*
- 4. Salt-dástúr jırların túrlerge jikleń.*
- 5. Joqlaw aytımında adamnıń qanday rıwxıy jaǵdayları sáwlelenedi?*
- 6. Bet ashardıń turmıshlıq wazıypası qanday?*
- 7. Toy qosıqları qanday mazmunǵa iye boladı?*

8. Hāwjar, joqlaw, bet ashar qosıqlarında xalıqtıñ qanday özgeshelikleri säwlelenedi?

9. Hāzirgi zaman het asharlarınan bir neshe ūlgiler toplan hām olarǵa didaktikalıq, etnografıyalıq tallaw jasañ.

8. Salt-dāstūr jirlarına säwretlew quralları boyınsha tallaw jasañ.

Ádchiyatlar:

1	Мақсетов Қ.	Қарақалмақ халқының
коркем ауызекі
дәретпелери(сабақлық)	Н.,1996
2	Ю.
Пахратдинов..
Д. Пахратдинов	Гәрезсизлик
жылларындағы халық
көсықлары	Н.2014
3	Regina F.	Companion to folklore	March
2012,
Wiley-
Blackwell

§6. Aytımlar

1. Qaraqalpaq folklorında aytımlardıń jıynalıwı ham izertleniwı.

2. Awırıwdı emlewde qollanılatuǵın aytımlardıń túrleri.

3. Aytımlardıń xalıq ómirinde tutqan ornı.

4. Sóz qúdiretine isenıwden kelip shıqqan «pátiya», «algıs» tın formaları.

Tayanısh sózler: Aytım, bádik, gúlapsan, yaramazan, pátiya, algıs.

Aytımlar awırǵan adamlardı sawaltıw ushın aytilatuǵın diniy qosıqlar bolıp tabıladı. Bularǵa bádik, gúlapsan qusaǵan túrleri kiredi. Bul qosıqlardıń arawlı aytıwshıları bolǵan. Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde bul janlardı izertlew N.Dáwqaraev¹, Q.Ayımбетов², Q.Maqsетov³, M.Nizamатdinov⁴ K.Allambergenov⁵ lardıń ilimiy izertlew jumıslarında sóz etildi.

Aytımlardı Q.Ayımбетов «adamǵa bádik jarası shıqqanda eski waqıtlarda xalıqtıń emlew ushın aytqanlıǵın»¹ óziniń miynetinde keltirip ótedi. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov ta «Bádik, gúlapsan aytımların balalарǵa qurózek yamasa qızılsha shıqqanda aytilatuǵın bolǵan»²- dep kórsetedi.

Xalıq erte zamanda eski din boyınsha hár qanday janlı janıwardıń, hár túrli jaqsılıq-jamanlıqtıń «ıyesi bar» dep túsingen. Olardı kórkem sóz benen kóndiriwge, zıyansız etiwge, miyrimli, paydalı etiwge boladı, bulardıń aytımların oyın-kúlki menen, házil-

¹ Н.Дәуқарев. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Нөкіс-1977 ж. 131-132 б. II том.

² Қ.Айымбетов «Халық даналығы» Нөкіс-1968ж. 46-54 б.

³ Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ фольклоры» Нөкіс-1979 ж. 132-143 б.

⁴ «Қарақалпақ фольклоры», Нөкіс-1982-ж., XI т. 249-б.,

⁵ К.Алламбергенов. «Қарақалпақ әдебиетінде айттыс» Нөкіс-1989ж. 74 б.

¹ Қ.Айымбетов. «Халық даналығы» Нөкіс-1968ж. 54 б.

² Н.А.Баскаков «Қарақалпақ тили» I том Москва-1951 ж 76.

dálkek sóz benen, birewlerine jalıw, tileniw jolı menen kóndiriwge boladı dep isengen.

Bádik, gülápsan awırǵan adamlarǵa ayıladı. Awıldın qız-jigitleri keshte jynalıp awırıwdı ortaq alıp otırıp aytqan. Aytqanda jigitler bir tárep, qızlar bir tárep, qarama-qarısı otırıp aytqan. Biraq, sóǵı dáwirlerge kelip xalıqtın jámiyetlik sanası ósiwi menen bunday iseniw, diniy inanımlar óz-ózinen kúshin joıtqan. Biraq, xalıq bul inanımdaǵı bádik, gülápsan qosıqların oyın zawıqlarda aytatuǵın aytıslarda qollanıw menen házil-dálkek retinde qollanılgan. Bul xalıq qosıqları búgingi kúnimizge aytıs formasında jetip keldi. Sebebi, sóǵı dáwirlerge kelip bádik, gülápsanlar aytıs janına tolıq ótip bolǵan edi.

Jigitler toparı:

Bádikti basla desen baslay keldik,
Basına jasıl shekpen taslay keldik,
Usı jaqta bir bádik bar degen sóń,
Sol bádikti quırıwdı xoshlay keldik.

Qızlar toparı:

Bádikti basla desen baslay keldik,
Basına jasıl shekpen taslay keldik,
Bádiktin kóshpesine qoyamızba,
Bádiktin óń qolınan uslay keldik.

Bádiktin «kósh- kósh» dep baslanıp «kósh- kósh» dep ayaqlanıwı bunday qosıqlarda kóp ushırasadı. Bul adamlardıń awırıwdı bezdirip kóshire alamız degen túsiniginen kelip shıqqan. «Kósh- kósh» degende tawlarǵa, quyınǵa, shopanga, góne qıslawǵa, gúdiǵe, shayangǵa, azan menen shaqırǵan qorazǵa, suwlıq tiymegen taylarǵa, sarı ayaq marqaǵa, qazan qırǵan qırǵışlıq, ótirikshi ósekke t.b. kósh dep tilek tileydi. Bádik, gülápsanlardı dóretken xalıq ózleriniń turmıs tirişiligindegi barlıq kásiplerdi

kórsetedi. Bul haqqında M.Nizamaddinov: «Badik aytısında qaraqalpaq xalqınıń erteдегі turmıs tirishiligi, kásibi anıq sáwlelenedi. Xalıqtıń diyxansılıq kásibi menen shugıllanganlıgı: «Kóshermedi bul hádikke biyday bersem», «Aq biydaydan ayrılgan topanga kósh», «Berer edim diyxanlarga qosqa qos dep», «Alma jegen jigitten qalma badik» t.b. mal sharwshılıgı kásibi menen shugıllanganlıgı: «Shubar attıń sawtıstı tostagandı», «Sarı eshkinin terisin uwalayman», «Otlı-otlı jerlerge jaysañ badik», «Qayshı qulaq argımaq taylarga kósh», qol ónermentshiligi menen shugıllanganlıgı: «Basına toytarmalap shege qagan», «Moynına sıngırlatıp qonıraw tağar» t.b. qosıq qatarlarınan anıq kórinedi»¹. Solay etip, badik, gulapsanlar dáslap ecki shaman dini dástúrlerinen kelip shıqqan. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, bul aytımlar bergi dáwirlerge kelip xalıq óziniń oyın-zawıqlarına aylandırğan. Bul tiykarınan awızeki ádebiyattaǵı aytıslarda házil etip basqılasıw ushın júdá qolay kelgen. Bunı mına mısallardan anıq kóriwge boladı.

Jigit: Haw badik bolsañ ózime kósh,
Ózimniń bes altı awız sózime kósh,
Onnan jaylaw tappasañ men aytayın,
Qızlardıń jawdırgan kózine kósh.

Qız: Badik kóship baratır ekesine
Eshki arıǵın bildirmes tekesine
Jáne kósher jerindi men aytayın
Barda jabıl jigittiń shekesine.

Bunda eki táreptiń de házil dálkek etip aytqan sózleri anıq sezilip turadı.

¹ «Қарақалпақ фольклоры», Нөміс-1982-ж., XI т. 22-б.

Ulıwma aytqanda, bádik, gúlápsan aytısında eski kóp qudayǵa sıyınıw inanımına baylanıslı payda bolǵan aldap-arbaw, jalnıp-jalbarınw, abay etip qorqıtıwlarǵa qaraǵanda, jaslardıń óz-ara oym-kúlki, házil keshesine aylandırǵanlıǵı jónindegi ideya basım keledi¹.

Yaramazan, porxan aytımları, algıs hám pátıyalar. Yaramazan xalıq turmisina sıñıp ketken, adamlardıń qayır-saqawat, saqiyligin sıñaytuǵın, din hám turmıs haqıyqatlıǵın birlestiretuǵın, adamlar ushın jaqsı tilekler menen tolı aytım. Porxan aytımlarızıkır salıw, sóz qúdiretine árwaqlar, áwliye, pirlerge súyenip awırıw denedegi kesellikti shıǵarıw ushın aytilatuǵın sózler.

Aq pátıya, algıs alıw xalıqtıń morallıq kelbetine ásirler boyı sıngenligi sonshellı, bui minez-qılıqtıń normasına aylanǵan. Pátıya beriw, algıs aytıw adamlar ushın eń jaqsı islerdiń nátiyjesi.

Yaramazan aytımlarınıń túrleri kóp. Olardıń tiykarǵı mazmunı jaqsı tilekler menen tolı. Solardıń ishinde adamlardıń bayıwı, perzentli bolıwı, oylanǵan tilekleriniń orınlanıwı negizgi baǵdarın quraydı. Úydiń iyesi shıǵıp bir nárese akelgenge shekem olar yaramazan aytadı. Akelgen zattı algınnan keyin olar pátıya beredi.

Yaramazan ayta keldim esigine,
Qoshqarday ul bersin besigine,
Taǵısın taǵı bersin nesiybene,
Musılman úmmetine yaramazan.

Yaramazan salt-dástúr boyınsha oraza ayında keshte aytiladı. Onı jaslar yamasa arawlı yaramazanshılar el aralap júrip hár shanaraqtıń esigi aldına kelip aytadı. Tiykarınan yaramazan aytıw dástúri qaraqalpaq xalqı arasında islam dını menen birge taralǵan. Sonıń menen birge yaramazanda eski diniy inanım lar júdá kóp ushırasadı. Xalıq baqsılarınıń qosıq atqarıwda kókke, pirlerine

siyiniwi menen «allağa», «qudayğa», «payğambarlargá», «äwliyelerge» siyinganı sıyaqlı yaramazshılarda dinnin dástürin qatar aytadı. Yagnıy, eski diniy inanımlar hám islam diniy inanımları qatar orın aladı. Yaramazannın mazmunı tiykarınan tolıǵı menen tilek-alǵıslardan ibarat. Bul aytımın baslanıwınan-aq «Yaramazan ayta keldim esigiñe, Qoshqarday ul hersin besigiñe» dep shańaraqqa ul perzent tileydi. Xalıq awız ädebiyatındaǵı ertek, dāstanlar hám basqada epikalıq janlardın syujetlik qurılısı batır baladan, bolmasa batırın karamatlı túrde dúniyaga keliwinen, hiyperzent ata-analar alladan perzent tilewi, äwliyelerge tuncwi, pirlerge siyiniwi arqalı tilegi qabil bolıp, batır perzentin dúniyaga keliwi menen mativlik ózgeshelikte baslanadı. Xalıq özi dóretken awız eki ädebiyatında en aldı menen xalıqtın arzu-ärmanın säwlelendiredi. Mine, usınday xalıq ärmanlarınin biri shańaraqta ul perzentin dúnyaga keliwin, sol shańaraqtın dawamshısı, rawajlandırıwshısı sıpatında ekenligin ärman etedi. Bunday tilek yaramazannında baslanıwında kompazitsiyalıq jaqtan jaqsı omalastırılǵan. Bunnan basqa yaramazanda shańaraqtın bay bolıwı, dasturxannın bereketli, toǵın-shashınlı bolıwı hám taǵı basqalar tilek formasında aytıladı.

Minaw úydiñ esigi erbenedi,
Tórinde altın besik terbenedi,
Besik terbetken appaq jengem,
Yaramazan aytıwshıǵa ne beredi,

Hawada eki qoshqar dúgisedi,
Bay menen báybishe keñesedi,
Bay ata qoshqar bersek neter, deydi,
Báybishe oramal-sharshı jeter, deydi.

Yaramazan ayta-ayta hesh boladı,
Hár úyde bunsha tursam kesh boladı.

Dawletli adam köp malğa dus boladı,
Ya, Muhammed ümmetine yaramazan.

Yaramazannın usınday türli variantları xalıq arasında köp ushrasadı. Onda körkem tenewlerge, epitetlerge bay, en baslısı xalıq arman etken jaqsı tilekler orın aladı. Bul aytımın pätiyası da öz aldına qosıq formasında boladı.

Asın, asın, asına,
Bereket bersin basına,
Bödenedey jorgalap,
Qırgawılday qorgalap,
Qıdır degen atanız,
Özi kelsin qasına.

Ulıwma yaramazan bugini künde de xalıq arasında oraza ayında jas balalar tarepinen köplep ayıladı.

Shaman dininiñ belgilerinen esaplangan porxansılıq Ota Aziyanın basqa xalıqlarındağiday qaraqalpaqlar arasında erteden taralgan. Porxanlar qolına qobızın alıp yamasa qamsıı menen awırıwğa qarata qaharlı kórinis penen arwaqların, pirlerin shaqırın minaday aytımlar aytqan:

Suw atası Sulayman,
Sennen madet tileymen,
Kerege boylı ker jılan,
Kerile bermey kel berman,
Qum üstinde Qádirimbet,
Jol üstinde Aymağambet,
Tas qalada Sasmambet,
Kelegoy piyrim kelegoy.

Awırıwdı emlewde "ushıq", "ushıq", "ushıq" dep aylandırıwlar, pirlerge sıyınıw, sóz qúdretinen paydalanıw áhmiyetli bolgan:

Úyekenin túbinen,
Úyirip alğan qobızım,
Qaraǵaydıń túbinen
Qayırıp alğan qobızım,
Usı palım kelmese
Aytqan sózge eńbese,
Qulaǵındı burayın,
Kóterip jerge urayın.
Aydan bolja dáw qolla.

Sonday-aq , qurt shaqiriw, qamshılaw aytımların burın da keń qollanǵanlıǵı maǵlıwmatlarda bar. Aytımlardıń jáne kóp tarqalǵan túrlerinen biri - alǵıslar, pátıyalar. Túrmista bul ayımnıń ornı áhmiyetli. Apiwayi misal kúnde awqatlanıp bolıp pátıya islenedi. Bul dástúrler xalqımızdıń ólmes miyrası bolıp qalǵan.

Qaraqalpaq xalqının ózine tán ózgeshelikleriniń jáne biri olardıń kúndelikli turmısımızda eleǵe shekem paydalanıp júrgen alǵıslarında kórinedi. Bular tutası menen ishki ruwxıy psixologiyalıq keshirmelerdi sırtqa shıǵarıp, islegen jaqsılıǵı ushın sherigine óz kewilin (minnetdarshılıǵın) bildiriw maqsetinde qollanıladı. Olar kóbinese qol jayıp, pátıya beriw túrinde ámelge asırıladı. Qandayda bir óner úyreniwshi ustazınan pátıya almastan sol kásiptiń nanın jewge batına almaydı. Alıs saparǵa atlanbaqshı bolǵan jolawshılar sol eldiń jasúlkenleriniń pátıyasın alıp jolǵa shıqqan.

Pátıyalar (alǵıs) pœeziya túrinde de ushırasadı. Sonday aq, uyqaslı proza túrinde de keń taralǵan. Onıń avtorı hár bir pátıya beriwshi adam bola aladı.

As qayırw, pátıya eki baǵdarda ámelge asıwın eslep ótiwimiz kerek. Birinshi, túrkiy xalıqlardıń ata-babalardan kiyatırǵan ózleri dóretken pátıyaları menen alǵısları, ekinshisi, islám dininiń tásirinde xalıq arasına taraǵan qurannan suwreler oqıp atqarılatuǵın pátıyalar. Bulardıń ekewinde de xalıqqa, jámiyetke yaqı jeke

adamğa ziyān keletuġın nārseler joq. Kerisinshe, dāstūr bolıp ketken duwalar oqıladı da pātiya qılınadı. Usi dāstūrdıñ orınlanıwı menen adamlar ózin jenil sezedi, qanaatlanıwshılıq sezimin payda etedi, adamlarda qandayda bir jaqsı tileklerge sharlawshılıq payda boladı. Taġdirge, ómirge ırzashılıq, jaqsı arızılar menen jasaw isenimi payda boladı.

Awqat jep bolġannan keyin oqılatuġın pātiyalardıñ túrleri kóp. Olardan geyparaların mısál retinde esletip ótiwge boladı. Geyde tek ġana “áwmiyin” dep qol kóteriledi de qoyadı, geyde minaday sózler qol jayılıp aytiladi. “Awmiyin jarlıqet, qabilet, baq bersin balennen saqla”, “Áwmiyin toy bolsın, waqtı xoshliq bolsın”. “Áwmiyin amanlıq bolsın, tınıshlıq bolsın” t.b. Geyde úlkenirek awqat asılsa jep bolġannan keyin “áwmiyin” aytilıp, ata-babalardıñ árwaqlarınıñ húrmetine qurannan suwreler oqıladı. suwreler oqılıp bolġannan soñ “áwmiyin aytilıp”, óz tilinde “tiye bersin ureylerine”, “iymanı joldası bolsın”, “jayı jánnette bolsın” degen sózler aytilıp qol kóteriledi. Geyde jasi úlken adamlar menen toy, mereke, lazımda ushırasıp qalġanda da olar “izzeti abıray, abıraydan ayırmaġay, allaxu akbar” dep qol kóterip pātiya qıladi. Bunıñ bari jaqsılıqqa. Xalqımız arasında da “altın alma duwa al” sıyaqlı úgit nāsiyatlar bar:

Maġan bas qoydıñ
Saġan bolsın uzaq ómir,
Maġan herdiñ jawırın
Aman bolsın awıldıñ,
Maġan qoydıñ toqpaq,
Saġan bolsın tuwrı soqpaq,
Maġan qoydıñ qabırġa,
Saw bolġaysañ barqulla.

yaki:

Úyin aldı oy bolsın,

Qoran tolı qoy bolsın,

Ishkenin qatıq bolsın,

Nesiyben artıq bolsın.

Otırgan jerin orda bolsın

Bargan jerin bahar bolsın.

Patiya sözi arab tilinen alingan bolip, har bir insanga beriletugin jaqsı tilek, jaqsı niyet insannın arziw-armanlarinin amelge asiwinin birden-bir tiykarı sıpatında qabil etiledi. Patiyanı qurılısına qaray tómendepishe bolip qarawga boladı.

1. Toyğa baylanıslı. 2. Kásipke baylanıslı. 3. Oraz a ayındağı patriya.

1. Toyğa baylanıslı patriya-tiykarınan eki jastın qosılıwı, shanaraq tiklew, besik toyı, mushel toyları, sunnet toyları h.b. da usınday quwanışlı waqıtlarda bolatuğın toylarda jaqsı tilek penen jası úlkenler tárepinen patriya beriledi.

2. Kásipke baylanıslı patriya- kóbinese ustaz tárepinen beriledi. Ustaz tutınğan shakirt ustazdın patriyasına sazawar bolmağansha ózi iske qol urnaydı.

3. Oraz aayına baylanıslı patriya- «Awız ashar» dástürinde orazashılardı shaqırğan úyge, yağny jaqsı, mazalı tağamlar tayarlağanı ushın sol úydin iyelerine, shanaraqqa jaqsı tilek patriya beredi.

Algıs ta patriyanın bir túri esaplanıp, onda tiykarınan bir-birewge doslıq qatnas penen islengen miynetlerdin juwmağı, xızmeti, adamgershilik qásiyeti, adep-ikramlılıq, bir-birewge hurmet kórsetiw h.b. da insannın unamlı qásiyetleri söz etiledi.

Házirgi waqıtta har bir insan eldin abadanlığı, paraxatshılığı, Watanga sadıqlığı, doslığı, hadal miyneti, awızbirshiligi menen ózlerinin júrek törinen shıqqan jaqsı tileklerin keleshek awladqa tilemekte.

Algıslarğa misallar: Baxıtlı bol, köp jasañ, miynetiniñ, bala-shağaniñ rahatın kör, bereket tabıñ, tawir bolıp ketiñ, ómir jası menen bergen bolsın, alla yar bolsın, oynap-kúlip júbereniñ, aldımızda aman bolıñ, júzinizden kúlki arımasın, toylar toylarğa tutassın, jolıñız bolsın, mártebeñiz hunnan da balent bolsın, bereket tap, izzet-abırayınnan ayırmağay h.t.b.

Aytım- eski janr bolğanı menen turmısımızdağı ornı oğada úlken. Keleshek awlad jası úlkenlerdiñ pätiyasın, duwaların esitip kamalğa keledi. Söz qúdretine elede iseniwshilik bar. Xalqımızdın köp sanlı duwaları, aytımları, úrp-ádet dástúrlerin, diniy túsiniqlerin elede izertlew, olar haqqında durıs pikir júritip, tallaw jasaw zárúr.

Ayırım orınlarda házirgi künde de porxansılıq, táwipshilik túsiniqleri bar. Yaramazan dástúrine kelsek, kishkene balalar har oraza hayt bayramında aytadı. Albette, zaman talabına say ayırım ózgerislerge ushırağan. Degen menen xalqımız arasında janlı jasap kiyatır.

Ulıwma aytqanda, folklorımız - xalqımızdın bahalı dóretpeleri bolıp, onıñ tawsılmas gáziynesi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Aytımlar burın hám házirgi dáwirde.*
- 2. Bádik, gu'lapsan nege ayıladı.*
- 3. Yaramazandı házir kimler aytadı.*
- 4. Porxansılıq, zikir salıw, árwaq shaqırıw, pirlerge sıyınıwdın qanday túrleri bar.*
- 5. Átiya qanday áhamiyetke iye.*

Adebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.,1951.
3. Дәўқараев Н. Каракалпак әдебияты тарийхының очерклери. Н.,1977.
4. Максетов Қ. Карақалпак халқының көркем аўызеки дәретпелери(сабақлык). Н.,1996.
5. Максетов Қ. Тәжимуратов Ә. Qaraqalpaq folklori (sabaqlıq). Н.,1979.
6. Regina F. Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

§7. Qaraqalpaq xalıq aytısıları

1. Aytısılarıdıń payda bolıw derekleri.

2. Qaraqalpaq folklorında aytısılardıń jıynalıwı hám izertleniwı.

3. Qaraqalpaq folklorındaǵı aytısılardıń túrleri.

Tayanısh sózler: aytıs, qız-jigiter aytısı, sheshenler aytısı, shayırlar aytısı.

Aytıs - sheshenler aytısı, qız-jigiter aytısı (juwap), shayırlar aytısı bolıp bólinedi. Poetikalıq sóz benen sóz jarıstırıp aytısı kásip qılıp júrgen adamlar bolǵan. Ayırım sheshen adamlar sheshenlik sóz kúshi menen daw pitkergen, toy baslaǵan, eldi jarastırǵan. Bular sóz ónerin súygen dilwar adamlar bolǵan.

Sóz sheberi sheshenler xalıq dóretpeleriniń barlıq túrinen, á sirese, naqıl-maqallardan, xalıq qosıqlarınan sheber paydalanǵan. Solar arqalı ózleriniń sóz sheberligin jetistirip otırǵan. Xalıq ómiriniń ózgeriwı menen sheshenlik sóz jarıstırıp kem-kem basqa formaǵa ótken, son qalıp ketken. Qaraqalpaqlarda xalıq mádeniyatınıń sol burınǵı dáwirdegi talabına ılayıq óz zamanı ushın kerek bolǵan. Ilimpaz N.Dáwqaraev aytısılardı folklordıń lirikalıq janrları ishinde qarastırıp, ayrıqsha juwap aytısılarına úlken diqqat awdardı. Aytısılardı janrlıq jaqtan klassifikaciyalaw máselesi eń dáslap N. Dáwqaraev hám Q.Ayımbetovlar miynetlerinde kórinedi. Ilimpazlar aytısılardı sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısı dep úlken úsh toparǵa bolıp qarap, bulardıń barın de folklordıń úlgeri sıpatında bahalaydı.

Bul tarawda ayrıqsha Q.Maǵsetov, A.Tajimiratov, M.Nizamatinov, Á.Paxratdinov, K.Mámbetov sıyaqlı ilimpazlardıń atların atap ótiw kerek. ÓzRÍAQQB N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat instituti xalıqtın hay awız-eki miyrasların kóp tomliq etip baspaǵa tayarlap, kúta iygilikli is júrgizdi. Mine, usınday islerdiń biri M.Nizamatinovtıń haspaǵa tayarlawında «Qaraqalpaqstan» haspası tárepinen basılıp shıqqan

«Qaraqalpaq folklorı»nın XI- XII tomi bolıp tabıladı. Bul tomda awız eki ädebiyatımızdın iri janrlarınan bolğan aytıs janrınıñ «Turmıs-salt aytısları» menen «Sheshenlik aytısları» degen ülken eki tarawı orın alğan. Tomğa kirgen aytıs tekstleriniñ köpshiligi derlik birinshi mäрте jarıyalangan. Onda baspağa tayarlawshınıñ alğı sózi berilgen. Bunnan tisqari aytısın hár bir túri boyınsha onıñ tekstleriniñ aldına M.Nizamatdinov tárepinen jazılğan ilimiy jumıslar da orın alğan. Aytıs haqqında kórnekleli ilimpazlardın ilimiy miynetlerine súyenip, avtor sonğı jıynalğan materiallardı basshılıqqa alıp, aytıs janrı haqqında anıqlama keltiredi. Bunda «qaraqalpaq xalqınıñ aytısı dep, birme-birdegi eki táreptin yamasa eki tárep bolğan kollektivtin óz-ara gezeklesip, diolog formasındağı sóylesiwlerine, aytıswlarına, talasıwlarına, jarıswlarına, sinasıwlarına, jalıw-jalbarınıwlarına, aldap-arbawlarına, qorqıtıp abay etiwlerine, quwanışları menen qayğı munlarına, bir-birine bildirgen oy pikirleri menen sezimlerine, oyın-dálkek, házili menen tilek sorawlarına, sonın menen birge, kopshilik jagdaylarda eki táreptin oylı- aqıllılığın, tapqırlılığın, ziyrekligin, sózge dilwarlığın, sheshen júyrikligin t.b. bildirip, bir-birin jeniw manisinde tez yadınan suwıwıp salıp aytıwlarına, yamasa jazıp shıǵarıwlarına aytamız»¹ delinedi. Aytıs haqqında berilgen bul anıqlama onıñ tematikasın, ideyasın hám mazmunın óz ishine tolıq qamtıy alğan.

Aytısta XX ásirdeń 20-shı jıllarına deyingi qaraqalpaq xalqınıñ siyasiy-jámiiyetlik turmısı, mádeniy dárejesi, xalıqtın ruwxıy ómiri kenneń súwretlengen. Onda xalıqtı aqıllı, oylı, sózge sheshen, zeyinli bolıwǵa tárbiyalaydı. Sonday-aq aytıs janrınıñ házir de bar ekenligin avtor ilimiy jaqtan durıs dáliylleydi. «Turmıs-salt aytısların» tıwdı baspağa tayarlawshı M.Nizamatdinov onıñ tematikasına, mazmunına qaray: «Badık aytısı», «Háwjar aytısı», «Jıwap aytısı» dep úsh túrge bolgen. Haqıyqatında háwjarda da,

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық XI том. II, 1982. 8-бет.

bädikte de aytılıq belgiler kórinip turadı. Mäselen, ertede bädik degen awırwdı adam denesinen qashırıw ushın awırğan adamnıń basında qızlar hám jigiter xorga salıp bädik qosıǵın aytısqan:

Qızlar: Alma bädik,
Alma jegen jigitterden qalma bädik,
Alma jegen jigitterden qalar bolsañ,
Jigitterdiń malaqayın jalma bädik.

Jigiter: Burma bädik,
Bırılıp bosagada turma, bädik,
Bırılıp bosagada turar bolsañ,
Qızlardın oramañnıń al, zırla, bädik.

Usı mısaldan-aq bädiktin aytılıq xarakteri ayqın kórinip tur. Kitapta bädik aytısı haqqında túsinik berilip, keyninen onıń tekstleri keltiriledi. Toplamdı haspaǵa tayarlawshı: M.Nizamaddinov bädikke ilimiy xarakteristika beriw menen qatar, onıń tekstlerin ornı-ornına durıs ornalastırǵan. Hávjar aytısı da xalıqımızdın salt-dástürinen kelip shıqqan qosıqlar. Bul aytıs kóbinese qızlardın uzatılıw, jigitterdiń úyleniw dástürlerinde ushırasıp otırǵan. Hávjarda xalıqtın ertedegi turmıs, ruwlıq-feodalıq dáwirindegi adılsızlıq kórinisleri sawlelenedi. Salt-dástür jırlarınıń arnawlı túri bolǵan «bädik», «gülapsan», «hávjarlarda» aytıs janına kirgiziwde, bul salt-dástür jırlarında aytılıq elementler eki tárep bolıp, alma-gezdek sóylesiw, improvizatsiya h.t.b. elementler bolǵanın, söz-óner jarısı retindegi aytılıq xarakterge iye ekenligin kórsetip ótedi. Bul xarakter tek ǵana sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısında ǵana seziletuginin aytadı. Dáslebinde, belgili ırım, isenim, salt-dástürge baylanıslı kelip shıqqan. Mısalı, bädik, gülapsanlar shaman dinine negizlengen árwaq shaqırıw sıyaqlı salt-dástür jırlarınan da burın payda bolǵan. Sebebi, bädik-gülapsanlarda shaman dininen

aldındağı totemizm dinindegi añ-qusqa sıyıwshılıqtıń izleri tolıq seziledi. Mısalı, qaraqalpaq folklorında keń taralğan bádik jırları kóbinese malğa kelgen hár qıylı awırıwları joq qılıw maqsetinde ayılğan, jámiyettin , xalıq sanasınıń ósip rawajlanıwı menen soń bul qosıqlar jalpı xalıqlıq házil qosıqlarında qollanıla baslağan, yaǵnıy bunda bir-birewdi jeńiw, sóz janstırıw usáǵan sıpatlarda qollanılǵan. Bádikti-gúlápsanlardı qız-jigitler bir-birin basqılasıw retinde paydalanıp aytıs formasına keltirip, olardı házil-dálkek aytıslarına aylandıırǵan. Qazaq ádebiyatında da bádik, gúlápsan, hawjarlardıń usınday túrlerine baylanıslı olardı turmıs-salt aytıslarınıń qatarına jatqaradı.

Turmıs-salt aytısının eń úlken tarawı «Juwap aytısı» bolıp tabıladı. Juwap aytısı XX ǵasirdin 20- jıllarına deyin jaslardın oyın-zawıq qurıw, kewil kóteriw dástúrlerinen bolǵan. Baspaǵa tayarlawshı juwap aytısın biymálel, ruxsat beriw juwabı, yumor-satıralıq juwap, násiyat juwap dep bir neshe mayda túrlerge bóledi, hám bul túrlerdin hár qaysısı haqqında túsinikler berip, keyninen juwap aytısının tekstlerin keltiredi. Juwap aytısına tómendegi mısallardı kórip ótiwimizge boladı.

Qız: Oq qádirin kim biler?

At qádirin kim biler?

Aspandağı juldızdın sanın,

Aytın qáne kim biler?

Jigit: Oq qádirin atqan biler,

At qádirin mingen biler,

Aspandağı juldızdın sanın,

Ózimizdey shalqasına jatqan biler.

dep bir awız sóz aytırmay jeńetuǵın bolǵan. Bul juwap aytıslardı hár bir sózdin yumor hám satıralıq kúshli mánisi qarсылasına qattı tásir etetuǵın bolǵan.

Qız-jigitler yağmıy juwap aytısında jenilgen qız yamasa kelinshek jenngen adamğa as berip, xızmet islep, shekpen jawıp sarpaylaytuğın bolğan. Bul xalıq arasında kennen dástúr bolıp orn alğan.

Qız: Bağıımızğa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjağıımızğa

Ómirinizshe qoy bağıp, quda bala,

Ne aldımız haqımızğa?

Jigit: Bağıımızğa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjağıımızğa

Ómirimizshe qoy bağıp, qudasha,

Sendey bir qız aldım haqımızğa?

Juwaptı qız benen jigitiñ zúyrek oyılı, tilge sheshenligi qattı juwabıy ekenligi kórinip tur. Qız bunda ómirinshe qoy bağıp, haqına ne aldın dep soraydı. Al jigit bolsa bir sózge barmay-aq jenedi.

Sheshenlik aytısta da qaraqalpaq xalqınıñ aytısı XX ásirdeñ 20-shi jıllarına deyingi tariyxıy, siyasiy hám sociallıq turmısları kóz aldımızğa elesleydi. Sheshenlik aytıslardı oqıp otırıp xalıqın burınnan sózge úlken áhmiyet berip kelgenligi sezilip turadı. Ornı menen tawıp ayılğan ótkir sheshenlik sózler oqıwshını ózine eriksiz tartadı. Mäselen, Xiywa xanı menen Erejep tentek arasındağı aytısta:

Xan qasında Qabil zor,

Ógizlikke Oraz zor,

Sheshenlikke Adil zor,

Maylı shengelden ótken soñ,

Bárinen de dáken zor,-dep

Erejeptiń bergen juwabında úlken haqıyqatlıq jatır. Bunda xalıq qaraqalpaq biyeleriniń xarakterli belgilerin kórsetse, ekinshiden, Erejep tentek arqalı xalıqtıń orınlı aytilgan sózdiń orıńǵa turatugınlıǵın súwretlegen.

İdeyalıq, kórkemlik jaqtan qunlı bul aytıs shıǵarmaları óz gezeginde xalıqtı moralıq, estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń eń áhmiyetli qurallarınıń biri bolıp xızmet atqaradı. Aytıs óz boyına xalıqtıń eń jaqsı salt-dástúrleri menen milliy ózgeshelikerin meylinshe keń jámlegen janr bolıp, onda xalqımızdıń sheshenlik, dilwarlıq, miymandoslıq usaqan eń jaqsı traditsiyaları óz sawleleniwin tapqan.

Aytıstıń túrлериниń ishiinde belgili orın tutatugını shayırlar aytısı. Aytısqa túsiw ushin shayır belgili dárejede tayarlıqqa iye bolıwı kerek, yaǵnıy sóz mádeniyatın tereń iyelegen adam bolıwı tiyis. Aytısıwshılardıń qaysısının tapqırlıǵı, sheshenligi, tájiriyesi qanshelli kúshli bolsa, ol birdeyine jeniske erisip otıradı. Ulıwma, aytısıwshıları bir-biriniń minin, kemshiligin, qate pikirlerin tapqısı keledi ham sogan haylanıslı, sol pikirdiń atırıpında sóz júrgizedi. Albette, buǵan qarap aytıslardıń sociallıq mánisin kemsitiwge bolmaydı, óytkeni aytıslarda geyde klasslıq kóz-qaras, pikirlerdiń tartısı kórinip otıradı.

Qaraqalpaq ádebiyatında aytıstıń úlgisi sıpatında Kúnxoja menen qazaq aqın Sherniyazdıń, Ajiniyaz benen qazaqtıń aqın qızı Meneshtin, Berdaq penen Óteshtin aytısların kórsetiwge boladı. Aytıslardıń túri birdey bolıwı múmkin emes, óytkeni bul aytısıwshılardıń kóz qarası menen túsinigine baylanıslı bolıp keledi.

Aytayıq, Ajiniyaz benen Qız-Meneshtin aytısı. Bul aytıs tili, syjeti qurılısı, obraz jasaw usılları jagınan jazba ádebiyattıń qay-qaysı shıǵarmasınan da kem túspeydi. Onda qaraqalpaq-qazaq xalqınıń turmısına tán real kartinalardı múmkinshiligi bolǵanınsha anıq etip kórsetiwge tırısadı. Mısalı:

Ájiniyaz: Elimnen men qazaqqa mal dep keldim,
Joqandan, tómenen hár gáp bildim.
Ózinińdey úlken-úlken mırza qızdan.
Eltiri seńsen alayın men dep keldim.

Meńesh: Eltiri joq, bar saǵan alsañ shobit,
Eltirige qazaqtıń ózi de jut,
Aman barsañ balana ton qıarsañ,
Bereyin teri-tersek tilesen mut.¹

Bul haqıyqat turmıs shınlıǵı. Shayır usınday real turmıs shınlıǵın súwretlew arqalı real adamlardıń obrazın dóretiwge umtıladı.

Aytıslardıń rawajlanıw jollarına ele de tereńirek ser salıp qarasaq, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basına qaray shayırlar aytısı köplik sıpattan ajralıp, jazba ádebiyatlıq xarakterge kúshli bet burıs baslaǵanın kóremiz, yaǵnıy bul dáwirde aytıslar awız-eki dóretyw menen qatar, jazba túrde xat arqalı da iske asıp otırdı. Bular tiykarınan Berdaq penen Óteshtıń aytısı, Sarıbay menen Gulımarı shayırdıń aytısı, Seyfulǵábit penen Qazı-Mawlıktıń aytısı, Qulımbet penen Ábiwbakırdıń aytısı bolıp esaplanadı. Biraq, bul aytıslar da, jazba ádebiyatıń jemisi bolǵanı menen, óz ishinde málim dárejede formalıq köp túrlilikke bólinip ketetuǵını seziledi. Degen menen, bul onıń aytıslıq xarakterdi hesh te biykarlamaydı, kerisinshe bunday ózgeshelikler jazba aytıslardıń köp túrliligini anlatıp, bul da jazba aytıslarǵa tán bir forma ekenligin kórsetedi. Sonlıqtan biz aytıslardaǵı bunday sıpatı (aytıstıń anaw yaki minaw tárepiniń óz aldına ádebiy shıǵarma bolıp qalıplese baslanıwın) kórkem dóretywshilikteǵi jámáatlikten jekke avtorlıqqa umtılıwdıń jemisi sıpatında bahalaymız. Al, haqıyqat jazba aytıslar jámáatlik dóretywshilikten jekke dóretpeniń ajralıp shıǵıwı menen kelip

¹ Ожигият. Шығармалары. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975, 212-б.

shıqtı. Mısalı, XIX ásirdeń aqırına qaray, aytıslar tolıǵı menen jazba ádehiyatlıq xarakter iyeley basladı. Shayırlar aytıslardı jazba-xat arqalı ámelge asırıw menen birge, hesh qanday shayırlardıń aytısıwısqız-aq sap shıǵarmalar sıpatında jazıp ta dóretti. Endi olardıń shıǵarmalarınń aytısıwshı «komponentleri» buringıday shayırlar emes, shayır hám shayır tańlap alǵan janlı-jansız predmetler bolıp otıradı. Nátıyjede ádebiyatımızda Sarıbaydıń «Shimshiq penen aytısıw», «Jarganat penen aytısıw» sıyaqlı jeke dóretiwshilik aytıslar payda boldı. Hazirgi dáwirdegi Sadiq shayırdıń «Paxta haqqında aytıs», T. Jumamuratovtıń «Traktor hám ketpen» shıǵarmaları da bunıń ayqın bir kórinisi.

Aytıslardıń kórkemligi hám aytıslardan mısallar. Aytıslar qaraqalpaq dóretiwshiliginiń eń tilge bay, syujet hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan bekkem birikken, sóz júyelewi jaǵınan sheber qurılǵan xalıq dúrdanalarınń biri. Sonıń ushın da bul aytıslardı oqıp otırǵanımızda qaraqalpaq tiliniń óz múmkinshiligi naqıl-maqal, jumbaq, teńew, metafora hám basqa da túrleriniń oǵada jiyi qollanǵanlıǵın kóriwge boladı.

Aytıs hár túrli formalarǵa iye. Aytıslar xalıq teńewleri hám basqa da tolıp atırǵan mánili sózlerden paydalanıw menen óz qatarların kórkemleydi. Mısalı, «Bódene bolsın yaǵ bolsın», «Qız degeniń qızıl gúl», «Bir teńge berip aytırıp, miń teńge berip qoydıra almadıq», «Hámme meniń menen sendey bolǵanda, bul qalaǵa dárwazanıń nege keregi bar?» t.b.

Aytıslarda kóbinese xalıq tómendegishe qatarlardan ónimli paydalanadı. Mäselen, Juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Tilinizde palnız,

Juzinizde qalınız,

Sizge kese usındıq,

Biymälel kelip alınız.

Jumbaq-juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Bir juwap bar hülbil.

Bir juwap bar dúldúl,
Bir juwap bar qızıl gül,
Qaysısın alsan öziñ bil-

Jane de:

Búlbúldi alıp keteyik,
Búlbúlsiz aq keteyik,
Dúldúldi alıp keteyik,
Dúldúlsiz aq jeteyik,
Qızğa miyasarı qızıl gül
Qızıl gülindi alıp keteyik.-deydi.
Biymälel ruxsat beriw juwap aytısına tiyisli qatarlar:
Juwapqa juwap,
Biy juwapqa ne juwap.
Bas basına juwap joq,
Hämmeñizge bir juwap.

Násiyat (didaktikalıq) juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Sóz sózden shıǵar,
Sóylemesen neden shıǵar,
Sóz piyazdın qabıǵı,
Sóylesen zeyniñ ashılar,
Kórgensizge dus bolsan,
Shalgayına asılar.

Yamasa:

Eki jaqsı bas qossa,
Birin-biri qıymaydı,
Eki jaman bas qossa,
Ot basına sıymaydı.

Tilek, soraw juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Júziñizde qalıñız,
Awzıñızda palıñız,
Biyıl pitik barımız.

Awılıımızğa barınız.

Yamasa:

Bir juwap bar at juwap,

Bir juwap bar tay juwap,

Türli-türli juwap bar.

Sorağanınız qay juwap.

Yumor satirahq juwap:

Seksewildin japırağı sarı bolar,

Qızdın sözi jigitke dári bolar,

Söz tappagan qızlardın bahası,

Alpıs aǵarı tarı bolar.

Aytılarda xalıqtın poetikalıq dóretiwshiligi joqarı ideyalı hám bahalı kórkemlik ózgesheliklerge iye ekenligi ayqın kórinedi.

Aytılarda xalıq turmısın terennen biliwi, xalıq pœziyasınan sheber paydalanıwı, onda shınlıq tiykari sheshiwshi faktorlardan esaplanadı. Aytılar dástanlarda da ushırasadı, bul onın kórkemlik ózgesheligin qurıwda, eñ baslısı obraz jasawda sheber isletilgen.

Belgili qazaq alımı M. Áwezov óziniń «Qazaq xalıqınıń eposı menen folklorı» degen kólemlı izertlew jumısında eposlıq dástanlardın shıǵıw tegi söz bolǵanda, onda turmıs-salt jırlarınıń túr-túrinin bari bar. Xalıq tvorchestvosınıń kishi formalarınin iri formaǵa awıstıwın ulan-ǵayır epos qalay payda bolatuǵınıń qazaqtın eñ gone, eñ eski usı dástanınan anıq kóremiz¹, – deydi.

Alımın pikirleri haqqında ayta kelip M. Jarmuxamedov: «Aytıs söz tábiyat-pitimi ózgeshelik qásiyetleri menen liro-epikalıq dástanlardı bayıtı, túrlendire otırıp, oǵan gezinde tásirli boyaw, shıraylı kórik te bergem, sóytip, onın mazmunı menen túr jaǵınan tolısıp, bayıp túsiwine qolaylı jaǵday jasaǵan. Bunı liro-epos jırlarındaǵı ádet salt qosıqları menen birge, dástúrlı «jar-jar» menen qayımlasıw aytıslarınıń geybir nusqaları da ayqın dálilleydi.

¹ Áwezov M. Waqt jáne ádebict. Almatı, 1962, 64-65 better

Aytayıq, «Er Targın» jirındaǵı Targın menen Dombawıldıń. Qart Xojaq penen Aqjúnistin sóz sayısı, yaqı Qart Xojaqtıń jekpe-jek aldında Targın menen qaǵısıwı, «Alpamıs» dástanındaǵı Alpamıs penen Balamshanın «jar-jar» aytısıwı, Gúlpارشın menen Alpamıstın qayımlasıwı, «Qız Jipek» jirındaǵı Tólegen menen Jipektin, Tólegen menen Qarshıǵa, Sırlıbay menen Tólegennin dialog sózleri, sonday-aq toy ústindeǵı Shege menen Jipektin aytısı, yamasa «Qozi-Kórpeshe, Bayan Sulıw» dástanındaǵı Xanım menen Tazısha, Qozi mene Godar, Aybas penen Bayan, Tansıqtıń qaǵısıwları ayustın baslapqı bir sulıw úlgilerinen sanaladı»¹ - dep pikirdi jáne de tastıyıqlaydı. Bul aytilganlar aytıs haqqındaǵı qanıǵe ilimpazlardın pikirini.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı aytıslardı shayırlıq aytısqa jatqaramız. Óytkeni, barlıq dástanlar eń dáslap kim bolmasın belgili bir dóretiliwshı tárepinen dóretilgen. Son bul awızdan-awızǵı ótiw arqalı variantlasıp, kollektivlik shıǵarmǵa aylanıp ketken. Usı tiykarda aytıslar boyınsha mısallar:

Qarajan: Kórinedi, qara tawdın qabaǵı,
Qayrılmay ma taza tarlan tuyǵı,
Malım deyip, sen sóyleyseń jas bala,
Ketken malınnın qanday edi sıyaǵı?

Jürgen jerin aq dár bent der malı zar,
Hesh kimlerden esitpedim men xabar,
Mal túrin ayta kórshi jas bala,
Qonırat elden ketken balam, qanday nar?

Soldırarman ashıwlınsam gülindi,
Sulıw kórdim balam senin túrindi...

¹ Jarmuxamedov M. «Aytıstın rawajlanıw jolları» kitabının 22 beti. Qaraq SSR nın «ǵılım» baspası. Alınatı. 1976.

Pitkeresen jamanlıqtın şartını,
Malshı balam ayta berdin därtindi.
Ağıp jürgen kim boladı dünyada,
Aytqıl mağan kárwanınnın atını?

Alpamıs:Attıń basın burıp ketken mallardıń,túrin táriyp etip
juwap aytadı.

Batır dep oylayman men sizdi,
Dushpan dep araladım kóp dúzdi,
Qara maldıń men basshısın aylaman,
Kórip pe edin qonır sholaq ógizdi?

Aytpayın-aq mallar menen túyeni.
Jılqıları taltayıp turıp iyedi,
Jılqıların eń basshısın men aytsam,
Kórip pe edin salpı qulaq biyeni?

Ashıq bolğan mashıgım dep qula zar,
Kárwandı baslağan endi quba nar,
Keyninde bar qızıl maya ingeni,
Joq sózimniń aytsam sağan qatesi.

Izinde oynar, jez boydalı, aq taylaq hotası,
Joq sózimniń ayta bersem qatesi,
Biz holamız sol mallardıń iyesi,
Jurtta bolsa adalathı edi xan,
Mudam xabar bergil zalım Qarajan?

Sonda Qarajannıń qáhari kelip, bul ne degen sóz boldı dep shın
qobızın alıp bulay dedi: Bul ne degen sóz boldı dep, aldındağı quba
nar - Baysarı bay emes pe? Keynindegi qızıl maya – ingeni –

Sarısha xanım emes pe? Aq taylaq, jez buydalt bota degeni – bizin haqıyqat ashıq bolğan – Barshınjan yarım emes pe? Bul balanıń ózi Qonırat – Baysındaǵı Gúlparsinga mal bergen kúyewi Alpamıs emes pe? – deydi. Qarajan Alpamıstıń astarlı mánistegi jumbagın durıs sheshken.

Góruǵlı dástanınan:

Góruǵlı:

Kókten engen besh nársenin,

Áwel bası, sári nedur?

Tórti tilli, biri tilsiz,

Basındaǵı pári nedur?

Ashıq Aydın:

Kókten engen besh nársenin,

Áwel bası bismilladur.

Tórti kitap, biri kishwar,

Biri Jabırayıl perıydur.

«Erziywar» dástanınan Erziywar menen Zawrıyanıń aytısınan:

Jigit:

Ashılǵan senin de baǵdaǵı gúlin,

Men bilermen jalǵanshıda qádirin,

Heshwaq qaytpas gosh jigittin qademi,

Irazı bolsañız biz benen júrin?

Qız:

Jarqıraydı ómirimde tumarım,

Jollarında pidá bolar bul janım,

Mártligindi men bilgenmen Erziywar,

Birge júriw senin menen qumarım.

Ulıwma alganda aytıs janrı jazba ádebiyat dáwirinde ǵana óziniń ayırıqsha rawajlanıw jolın taptı.

Uliwma aytqanda aytıs qaraqalpaq xalqınıń bir neshe әsirler boyı bastan keshirip kiyatırǵan ómir turmısına baylanıslı kelip shıqqan sóz janrı sıpatında kózge túsedi. Bunda aqıllıq penen tawıp ayılǵan ótkir sóz, birinshi orında turadı. Uliwma aytqanda, aytısta xalqımızdın tereń manidegi filosofiyalıq oy-qıyalları menen armanları óz súwretleniwın tapqan.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Aytıs. Olardıń túrleri, formaları tuwralı.*

2. *Folklordaqı aytıs penen jazba әdebiyattaqı aytıstın ayırmasılıǵı?*

3. *Jazba әdebiyattaqı aytısqa qanday aytısları kiredi?*

4. *Folklordaqı aytısqa qaysular kiredi?*

5. *Bu'gingi künde aytıs janrı aldınǵı dáwirlerdegedey rawajlanıp tur ma?*

Адебиетлер:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Баскаков Н.А.	Қарақалпақский язык.	М.,1951.
3. Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарихының очерктері.	Н.,1977.
4. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызекі доретпелері(сабақлық).	Н.,1996.
5. Алламбергенов К.	Қарақалпақ әдебиятында айтыс.	Н.,1988.
6. Текетлер.	Қарақалпақ фольклоры. XI-XII том.	Н.,1982-1983.
7. Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§8. Termeler hám tolǵawlar

1. *Terme-tolǵawlardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.*

2. *Tolǵaw hám termelerdiń janrlıq ózgesheligi.*

3. *Termelerdiń janrlıq sıpatluması*

Tayanış sózler: tolǵaw, terme, olardıń izertleniwi, avtorı helgili tolǵawlar, termeler hám tolǵawlar haqqında maǵlıwmat?

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń bası termeler hám tolǵawlar dep aytıwǵa boladı. Terme hám tolǵawlar formalıq dúzilisi (qosıq qunbısı) boyınsha birdey bolǵanı menen mazmunı jaǵınan ajırıladı. Sonlıqtan kópshilik folklorshı alımlar olardı ayırım janrlar dep qaraydı (N.Dawqaraev, Q.Maqsatov h.b.).

Termelerdiń payda bolıwı hár qıylı temalardaǵı naqıl-maqallar, aqıl-násiyat sózler menen baylanıshı, solardıń jıyınıǵınan aqıl-násiyat mazmunındaǵı shıǵarmalar bolıp qalıpleseı. Hár gıylı tematikadaǵı naqıl-maqallardı terip alıp, olardı shıǵarmaǵa jámlegenlikten termeler degen janrlıq atama qalıplesken. Termelerde aqıl-násiyat mazmunındaǵı oy-pikirler turmıstıń túrli tarawındaǵı tájiriybelerdiń juwmaqları retinde kórinedi. Mısalı:

Bilegimde kúshim bar,
Batırman dep maqtanba.
Baxıt qonıp basıma,
Úlkeydim dep maqtanba.
Dúnya jıyıp úyime,
Kórkeydim dep maqtanba.
Telek tolı úyimde,
Dánim bar dep maqtanba.

Bul termede jüris-turis, ädep-ikramlılıq qädeleri boyınsha aqıl-näsiyat beriledi. Termenin här bir eki qatarı öz aldına naqılğa usaydı.

Termelerdi jirawlar aytatuğın bolğan. XIX äsirge kele termelerdi baqsılar da aytatuğın bolğan. Biraq baqsılardıñ termeleri jiraw termelerindey shubırtpa qatarlı emes, al tört qatarlı häntlerge túsken, belgili uyqas qağıydalarına (a-a-a-h yamasa a-a-h-a) bağınatuğın bolğan.

Ulıwma termeler xalıq qosıqlarınıñ ishinde hay didaktikaga iye, xalqımızdıñ süyip unlaytuğın häm jirawlarımız ülken köterinki lapızda jiraytuğın qosıqlarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq poeziyasında iri janlardıñ biri - tolgawlar. Bul «tolğanıw», «qaygırıw» sózlerinen kelip shıqqan. Tolgaw erte dawırdıñ jiraw-shayırları döretpesi. Jirawlar xalıqqa bildirmekshi bolğan tilek armanların, basınan keshirgen ómir tajiriybelerin, näsiyatların, filosofiyalıq oyların körkem sóz benen bayan etedi. Tolgawlar qobız benen atqarılıp, onda jiraw tamagın qırınıp, sazğa salıp aytadı. Jirawlar burınları dástandı baslawğa shekem tek terme häm tolgawlardı jiraytuğın bolğan. Tolgawlardı dástanlardan aldınğı kishi formadağı janr sıpatında körsetiwge boladı. Dástanda belgili syujet, waqıya boladı. Tolgawlarda da waqıya, syujet boladı. Olar kópshilik jağdayda belgili bir temanın ätirapında jirlanadı. Al ayırım tolgawlarda waqıyalar bolmawı da mümkin. Olardıñ barlığında tereñ mänige itibar beriledi. Sebebi qälegen tolgaw tariyxıy waqıyalar negizinde döreydi. Onda tereñ qayğı, küshli tolganıw boladı. Jäne tolgawlarda tariyxıy waqıya sebepli tolganıw basım bolıp, olarda ritorikalıq qatarlar köbirek jüzege keledi. Mısalı: «Shıraqlarım sizlerdiñ, Baxtıñızğa ne boldı?» - Bul sóz ibaraları tereñ kúsheytiwshi mänige iye. Bunda neshe äsirlerden beri kiyatırğan xalıqtıñ tawsılmas múnları, maqset-tilekleri, mın jıllıq tariyxı, armanları bar.

Tolgawlar qandayda bir ülken waqıyanı häm sol waqıyağa baylanısı bolğan jeke adamdı, köbinese tariyxıy waqıya menen

tariyxıy adamdı súwretlewge, sol waqıya hám oǵan qatnasqan adamlar tuwralı oylanıwǵa, toǵanıwǵa baylanıslı dóreydi. Sonın ushın da bunday shıǵarmalardı toǵawlar degen janrlıq atama berilgen.

Ormambet biy ólgen kún,
On san noǵay búlgen kún,
Jez qarǵalı quba arlan,
Jetip túlki ala almay,
Qarashıl köpek bolǵan kún,
Lashın qus quwǵa jete almay,
On qanatın teris qaǵıp,
Japılaq qusqa awǵan kún,
Orazalınnıń on ulı,
Jayırlınnıń jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer qarmalap qalǵan kún.

Bul toǵawda qaraqalpaqlardıń Noǵaylı dáwirine tiyisli tariyxıy waqıya (XVI ásirdeń aqırı) tiykarǵı syujet etip alınǵan. Onda qalmaq basqınshılıǵı saldarınan qaraqalpaqlardıń ata-makanın taslap Túrktanǵa posıwı sawlelengen. Personajlar sıpatında xalıq hám qaraqalpaqlardıń jaw qolınan qurban bolǵan biyi Ormambettin aqıllı qızı Sarisha sulıw qatnasadı. Toǵawlarda waqıyanıń súwretleniwine adamnıń ruwxıy keshirmeleri, ishki muń-sher, qayǵı-hásiret sezimleri qosılıp, qarısıp júredi.

Toǵawlardı jırawlar aytqan. Toǵawlar forması boyınsha túrkiy xalıqlarǵa góne zamanlardan miyras bolıp kiyatırǵan dástúrli jır úlgisinde dóretilgen. Qurılısı boyınsha belgili bir hánt ólshemlerine, uyqas tártiplerine baǵınbay 7-8 buwinlı shubırta qatarlar túrinde bolǵan.

Qaraqalpaq toǵawları ádebiyatımızdıń saǵası esaplanatuǵın Soppaslı Sıpıra jırawdın baslanadı. Bunnan keyin Asan qayǵı,

Dospanbet, Múyten jiraw, Jiyen jirawlardı atap korsetiwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı tolǵawlar haqqında N.Dawqaraev, Q.Ayymbetov, I.Sagitov, Q.Maqsetov hám basqa da folklorshılardıń bahalı pikirleri bar. Onıń ádebiyat tariyxına qatnası haqqında professor K.Mámбетovtıń bir neshe maqalaları hám miynetlerinde tolǵawlarǵa baylanıslı ilimiy izertlewleri ayrıqsha kózge túsedi. Professor K.Mámбетov tolǵawlardı úsh túrge bólip: « 1. Ulıwma tolǵawlar- úgit-násiyat, didaktikaǵa beyim bolıp keledi. 2. Tariyxıy tolǵawlar-bul xalıq basınan ótken tariyxıy waqıyalar, sol waqıyalarǵa bolǵan xalıqtıń kózqarasların óz ishine aladı. Bul tolǵawlardıń da avtorı saqlanbaǵan. Xalıq awzınan jazıp alınǵan. 3. Avtorı saqlanǵan tolǵawlar- Bul Soppaslı Sıpıra jiraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múyten jiraw, Jiyen jirawdan qalǵan miyraslar. Bulardıń da jazba nusqaları saqlanbaǵan. Biraq xalıqtıń sotcial-ekonomikalıq, tariyxıy jaǵdayları menen baylanıslı keledi»¹ dep kórsetedi. Bul klassifikaciya tolǵawlardıń máni-mazmunlıq, tematikalıq táreplerin óz ishine tolıq qamtıy aladı. Qaraqalpaq tolǵawları kóp. Oǵan «Ormanbet biy», «Ormanbet biy ólgen kún», «Posqan el», «Talan boldı dúnya mal», «El eken», «Xanimiz» t.b. tolǵawların misal etiwge boladı. «Ormanbet biy» tolǵawı el basına túsken qayǵılı tariyxıy waqıyaǵa qurılıdı. Noǵaylılar siyasiy awqamı XIV-XV asirlerde Altın Orda xanlıǵının quramında boladı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda sol siyasiy awqamında qaraqalpaqlarda bolǵan. Orda patshalıǵı qulagannan keyin Noǵaylılar hám onıń awqamlastı bolǵan qaraqalpaqlarda ıdtrap, búlginshilikke tuse baslaydı.

Ormanbet biy ólgende,
 On san noǵay búlgende
 Ul qalmadı qız qaldı
 Alǵır qustıń panjesi,

¹ Mámбетov K. Qaraqalpaq tolǵawları. N., 1992. 5-6-бет

Ush qızının genjesi,
Sarışa sulıw der edi,
Noǵaylının elinde,
Qadeli ósken qarıyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıynalıp keńes etedi,
Gráwhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań,
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúriyatsań,
Keńesin bolsa ber deydi,

Qaraqalpaqlardıń tariyxıy ómirindegi jawgershilikler, qalmaq topılısları hám qırǵınshılıq urıslarınan keyin el óz jaylawın Watanın, súyikli geogrfiyalıq ortalıǵın taslap kóshiwge májbúr bolǵan. Mine usınday tariyxıy waqıyalar tolgawdın tiykargı mazmunın quraydı.

XVIII ásirde ómir súrpen Jiyen jiraw tolgawlarınan «Posqan el», «Ullı taw» atlı dóretpeleri de tolgawdın tolıq úlgeri bolıp esaplanadı. XVIII ásirde qaraqalpaq xalqı bimeshe jawgershilikti kórdi. Jiyen óz dóretpelerin usı tariyxıy jaǵdaylar tiykarında dóretedi. Jiyenniń «Posqan el» tolgawınıń ulıwma kólemi 2000 qosıq qatarına shamalasadı. Tolgaw tariyxta bolǵan waqıyanın tiykarında dóretilgen. Hár qanday tolgaw tariyxqa tiykarlanadı. Biraq bular óz boyına kórkemlik sıpatı jámlep úlken eposlıq dárejege de jetedi. Usılayınsha úlken eposqa aylanadı. Onda tariyx bir eles sıpatında súwretlenedi. Al tariyxıy tolgawda real waqıya tolıq beriledi. Usı táreplerin esapqa alıp, «Posqan el», «Ullı taw» tolgawların tariyxıy tolgaw sıpatında qaraymız.

«Posqan el» tolgawında tariyxıy jaǵdaylar 1760-jıllardaǵı waqıyaǵa tuwra keledi. Tolgaw qaraqalpaqlar turmısın, olardıń basınan keshirgen ómirin tema etip alǵan. XVIII ásirdeń ekinshi yarımındaǵı jawgershilikler sebepli xalıqtın posıp kóshiwı, baxıtlı

tunnisqa talpınıwı tolganıwshılıq penen ayıladı. Tolgawda tiykargı ideya patriotizm, jawgershilik keltiriwshi basqınshılarga xalıqtın narazılıǵı, olardıń qıyın awhalı sóz etiledi. Bunday azaplarǵa túsiw tolgawda ashıq kórsetiledi.

Ata jurı Türkistan,
Ómirlik jaylaw bolmadı,
Jetim menen jesirge
Sayasın hesh bir salmadı,
Aldı menen basshısı
Eki iynin jalmadı
Buzıq boldı iyshantı,
Adilsız boldı qazısı
Gúnasızdan birazdı
Gúnalı dep qıynaldı.

Jırawdın patriotizmi Watandı, miynetkesh xalıqtı súyiw ideyası menen suwǵarılgan. Jıraw xalıqtın awır jaǵdayın:

Bulardı kórip men sorlı
Kúymeyin naǵıp otlarǵa,
Adıra qalǵan tuwǵan jer,
Bolmaǵan son abadan.

-dep xalıqtın qayǵılı turmısın qıyınshılıq dep bileği.

Tolgawdın taǵı bir aǵmıyetli tárepi onıń tereń tárbiyalıq máńisiniń bolıwında. Buni oqıw arqalı sol dáwirdegi xalıqtın awır jaǵdayların kóriwge boladı.

Jiyen jırawdın «Ullı taw» tolgawı 1959-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp alındı. Onıń bergem maǵlıwmatına qaraganda «Ullı taw» shıǵarmasın Zıyaw ulı Ismamıt degen qıssaxannıń qıssa kitabınan 1932-jılı jazıp alıp, úyrengen. Jır kólemi jaǵınan 300 ge jaqın qosıq qatarınan turadı. Bunda Qaraqalpaq xalıqınıń tariyxında orın alǵan tariyxıy waqıya súwretlenedi. Qaraqalpaqlar Ullı taw

degen jerde otırǵanda qazaq sultanları qaraqalpaqlarǵa qarsı topıladı, xalıqtı qırǵınǵa ushıratadı. Qarsı gúres alıp barǵan xalıq toz-tozi shıǵadı. Olar Quwandárya, Janadárya boylarına qaray kóshedi. Jolda ashlıqtan azap kóredi. Tolǵawdaǵı waqıyalar usı tariyxıy jaǵdaydı sóz etedi. Bul Abılxayırın 1743-jılǵı shabıwılına sáykes keledi. «Ullı taw» jırında xalıqtın sırtqı basqınshılardıǵa qarsı gúresi olardıń jabir shegiwi súwretlenedi. Xalıq ishinen shıqqan batırlar, ar-namısı bar hayal-qızlar dushpanlardıń jabirine shıdap otırmaı, óz eliniń arı ushın, xalıqtın azatlıǵı ushın gúresedi.

Ilayıq tappay turıstı,
Qarsılasıp zalım menen,
Búlingen eldiń hayalları
Saldı ğayrattı, kúshti
Urip jıqtı úsh, tórtti,
Qolı pátli jas ballar.
Iyni kelgen jerinde
Ayanbay tarttı qılıshtı...

Jiyen jıraw atqarǵan tariyxıy tolǵawlardıń tili kórkem hám obrazlı hám ótkir jáne real súwretlewlerge iye. Jırlarda epitet, teńew, metafora, metonimiya, litota, sarkazm t.b. óz-ara baylanıstı túrde jiyi ushırasadı. Jıraw posqınshı xalıqtın jol boyı ólip atırǵan súwretlegende:

Hawadaǵı qara bult
Dúnyanın júzin sholadı,
Jimınlasqan juldızlar
Jerge qarap sarqıdı.
Bul sarıqqan juldızday
Jas janlardıń óshkeni,
Qayǵı menen qan jutıp.
Aqıretke kóshkeni.

Qağılısqan qara bult
Olimniñ suwın ishkeni-,
degen úzindidegi epitet, teñew, metonimiya bir-biri menen
baylanısqan.

Ulıwma xalıq tolgawları qaraqalpaq xalqınıñ real turmısın
súwretlegen bahalı folklorlıq miyrasımız esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Termeler hám tolgawlar haqqında maǵlıwmat?*
- 2. Terme-tolgawlar haqqında ilimiy miynetler?*
- 3. Terme-tolgawlardıń janrlıq ózgesheligi?*
- 4. Ormanbet biy tolgawınıñ mazmunı?*
- 5. Jiyen jaraw tolgawları?*

Адебијатлар:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Мәмбетов К. Қарақалпақ толгаулары. Н.,1992.
3. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки доретпелери(сабақлық). Н.,1996.
4. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. 100 тоылық. Н.,2015.
5. Regina F. A Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell.

§9. Xalıq danalıgının kishi janrları

1. Naqıl-maqallardıñ qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.

2. Naqıl-maqallardıñ janrlıq ózgesheligi.

3. Jumbaqlardıñ túrleri, turmıshlıq ahmiyeti.

4. Janıltpushlardıñ turmıshlıq ahmiyeti.

Tayanısh sózler: Naqıl, maqal, olardıñ izertleniwi, janıltpush, naqıl-maqallar haqqında maǵlıwmat.

Xalıq danalıgında kólemi boyınsha bir neshe qatarlardan turatuǵın kishi shıǵarmalar kóp. Olar naqıl-maqallar, jumbaqlar, janıltpushlar. Naqıl-maqallar Xalıq dóretiwshiliginiñ bir túri. Turmıs shıńlıǵı tuwralı qısqa, biraq ótkir hám obrazlı etip aytılatuǵın sózler. Naqıl-maqallar turmıs sabaqlarınan, ómir tájiriybelerinen kelip shıǵıp aytıladı, keñ oy-pikirdi jıynaqlı edep beredi. Mısalı, "Bilegi kúshli birdi jıǵadı, Bilimi kúshli munda jıǵadı" degen naqıl qısqa ǵana qatarlar arqalı ilim-bilimniñ ahmiyetin, nadanlıqtıñ jolı tar ekenin ańlatadı. Basqasha aytqanda bilimli, ruwxıy dúnyası keñ adam mınlardı ózine qaratıp, olardıñ sanasına ilim-bilim nurların quyıp, ruwxıy dúnyasını bayıtı aladı, al tek qara kúshniñ iyesi, bilimsiz, nadan adam bunday ruwxıy kúshke iye bola almaydı. Bunday naqıllar ilim-bilimdi, ruwxıy rawajlanıwdı jaslarǵa nasıyatlawda úlken ahmiyetke iye.

Naqıl-maqallar jup sózler túrinde bir qosılıp aytılıp, terminologiyalıq jaqtan bir túsinikti beredi, biraq folklor iliminde olardı ajratıp túsindiredi. Naqıl aytılatuǵın oy-pikirdi umsallamay tuwra mánisinde beredi hám qurılısı boyınsha bir, eki yamasa onnanda kóp qatarlardan ibarat bolıp keledi, qatarlar qosıqqa usap uyqasıp keledi. Bir neshe mısallar:

Bir qatardan ibarat naqıl:

Sabır túbi-sarı altın.

Eki qatarlı naqıl:

Er tuwǵan jerine tartadı,
Iyt toyǵan jerine tartadı.
Tórt qatarlı naqıl:
Asıq oynaǵan azar,
Top oynanǵan tozar,
Hámmesinen kóp oqıp,
Bilim alǵan ozar.

Maqallar kóbinese awıspalı yamasa astarlı mániske iye bolıp keledi. Sóylep atırǵan adam maqaldı qıysını kelgen jerinde retin tawıp gapke qosıp baradı. Mısalı, "Soqır tawıqqa bári tari" degen maqal tikkeley soqır tawıq haqqında ayılǵan emes, al zatlardı bir birinen ajratıp bilmeytuǵın topas, nadan adam tuwralı ayılǵan.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarıǵa kúta bay, olar ásirler boyı xalıq awzında ayılıp, ıslıp kelgen. Olar ómir tájıriyelerinen tuwılıp, turmıstıń túrli tarawların sáwlelendiredi. Usıǵan qarap folklor iliminde naqıl-maqallardı tematikalıq baǵdarları boyınsha jikleydi. Mısalı, miynet haqqında naqıl-maqallar, densawlıq, óner, bilim, túrli kásipler, tuwılǵan jer, ádep-ikramlılıq, adamgershilik, dostıq h.t.b. tuwralı naqıl-maqallar bolıp shártli túrde bolinedi. Tómende naqıl-maqallardıń bir neshe úlgileri beriledi.

Naqıllar: "Miynet qattı bolısa, miywesı tatlı boladı". "Erinshek adam tilenshek". "Jılay-jılay jap qazsań, kúle-kúle súw ishesen". "Shóbi joq dep jerden tünilme, malı joq dep erden tünilme". "Jalgız gárganıń úni shıqpas, Jalgız attıń shańı shıqpas". "Qus qanatı menen, adam elatı menen".

Maqallar: "Samal bolmasa shóptiń bası qıymıldamaydı". "Jogalǵan pıshaqtıń sabı altın". "Soqırdıń tilegeni eki kózi". "Bóri arıǵın bildirmes". "Iyt joq jerde shoshqa úredi". "Qapta qalǵansha, tapta qalsın".

Jumbaqlar xalıq dóretywshiliginiń kishi janrlarınıń biri. Atamasına qaraǵanda "jum" hám "baq" degen eki sózdin birikpesi

bolıp, sózlik mánsi boyınsha bir nárseni oylap jasırıw (jumıw) hám onıń sheshimin izle, qara (baq) degendi anladı. Jumbaqtıń mánsin tabıw ushın ótkir zeyinlik, bilimlik, aqıllıq, tapqırlıq talap etiledi. Jumbaqtıń tıykargı xızmeti adamnıń oy-pikirin, sezimin, tapqırlıq uqıbın rawajlandırıwdan ibarat. Onda xalıqtıń dúnyaǵa, tábiyatqa, turmısqa, jámiyetke kózqarasları, qatnasları beriledi. Sonıń menen birge jumbaqlar kórkemlik qásiyetlerge iye. Sonıń ushın da olar kórkem sóz óneriniń bir janrı bolıp sanaladı. Jumbaqlar kobinese adamlardıń shugıllanatugın kásip-kárine, úy-xojalıq turmısına, haywanlar hám ósimliklerge, ulıwma qorshap turǵan ortalıqqa baylanıslı dóreydi.

Jumbaqlar ásirese jas áwladlardıń aqıl-oyın, tapqırlıǵın, sezgirliǵın rawajlandırıwda úlken tárbıyalıq áhmiyetke iye. Jumbaqlardı mazmunına qaray bir neshe tematikalıq toparlarǵa jiklew múmkin: tábiyat kórinislerine baylanıslı jumbaqlar, haywanatlardıǵa, ósimliklerge baylanıslı jumbaqlar, hár qıylı kásip-kárlerge, úy-ruwızgershiligine, úrp-ádet, dástúrlerge baylanıslı jumbaqlar h.t.b. Tomende jumbaqlardıń bir neshe úlgileri beriledi.

Jas kúńinde oraqtay,
Orta jasta shórektey. (Ay)

On eki shaqalı daraq,
Hár shaqada otız japıraq,
Japıraqtıń bir jaǵı qara,
Bir jaǵı aq. (12 ay, 30 kún, 30 tün)

Bazardan tabılmaydı,
Tárezige tartılmaydı,
Ozi paldan da tatlı,
Biraq onı jep bolmaydı. (Uyqı)

Özi dännen tuwǵan.

Moyın bekkem buwǵan. (Suw qabaq)

Duzsız pisken as kórdim.

Domalangan tas kórdim. (Qawın)

Qısta mazar, jazda bazar. (Júzim)

Uzun quyriq sawısqañ.

Bir koldin suwin tawısqañ. (Quyı hám shelek)

Sırtı pütün, ishi tütün. (Tandır)

Kishkene ğana aq tana.

Müyizim bar dep maqtanar. (Sháynek)

Murtı bar saqalı joq.

Tonı bar shapanı joq.

Otırıp ot hasında oylanadı.

Uzaqqa baratugın saparı joq. (Pıshıq)

Janıltpashlar sózlerdi janılmay, aljaspay durıs aytıw degendi anlatadı. Janıltpashlar tiykarınan balalar folklorınıñ janrı. Olar bir jaǵınan kishi jastaǵı balalardıñ tilin jatlıqtıratugın, sózlerdi tez hám durıs sóylewge úyretetugın metodikalıq köñlikpe xızmetin atqarsa, ekinshi jaǵınan balalar sózlerdi janılıp aytıp külkige qaladı hám janıltpashlar bul jaǵdayda házil-dálkek xızmetin atqaradı. Ádette janıltpashlardı *tez-tez* aytıw kerek, sonda aytıwshı sózlerdi janılıp külkige qaladı. Janıltpashlar óziniñ poetikalıq qurılısı boyınsha tildin seslik dúzilisine tiykarlanadı. Olarda anaforalar (seslerdin qaytalanıwı), assonanslar (dawıslı seslerdin qaytalanıwı), alliteratsiyalar (dawıssız seslerdin qaytalanıwı) jiyi-jiyi qollanıladı. Tórende janıltpashlardıñ bir neshe úlgileri beriledi.

Ayır atandı júk qartaytar,

Semiz qoydı may qartaytar,

Üy qartaytar. búi qartaytar.

*** **

Adamğa sók shópshettirmesin,
Sók shópshettirsede kóp shópshettirmesin.

*** **

Bizin tamnıñ quyashlamasında,
Quyashlamasında quyashlamasasañ,
Quyashlamasasında quyashlamasasañ.

*** **

Qaladan alğanım altı arba asqabaq.
Altı arba asqabaqqa jekkenim,
Targıl ala, taypaq múyız,
Aq bókse baspaq, aq bókse baspaq.
Esiktin aldı ğarri qarabaraq.
Ġarri qarabaraqtı shawıp atırğan
Qara shalbarlı ğarri qaraqalpaq, ğarri qaraqalpaq

*** **

Hainme qara qasqa baspağın
Qarabaraqlandıрмаğa aparatır,
Men de qara qasqa baspağımdı
Qarabaraqlandıрмаğa aparatırman.

*** **

Qırda qırq qırğawıl,
Qırq qırğawıl ishinde
Qırq jil qısır qalğan
Qızıl qıl quyırqlı qırğawıl.

Ulıwma kishi janrdan esaplanatuğın naqıl-maqallar, jumbuqlar,
janıtpashlar oyılıqtı, tapqırılıqtı, sonday-aq, janılmay taza anıq
söylewdi payda etetuğın xalıq dóretpeleri esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Jumbaqlardıń áhmiyeti nede?*
2. *Janıltıpaşlardıń áhmiyeti nede?*
3. *Jumbaq hám janıltıpaşlar haqqında ilimiy miynetler?*
4. *Jumbaq hám janıltıpaşlardıń bala tarbiyasındaǵı roli?*

Adebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әлебияты тарийхының очерклері. Н.,1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі доретпелері (сабақлық). Н.,1996.
4. Нистудлаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Н.1982.
5. Текетлер. Қарақалпақ фольклоры. III-IV том. Н.1983.
6. Regina F. Companion to folklore. March 2012, Wiley-Blackwell.

§10. Qaraqalpaq xalıq ertekleri

1. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń izertleniwi

2. Ertelkerdiń janrlıq ózgesheligi

3. Ertelkerdiń tematikalıq túrleri

Tayınısh sózler: ertek, qıyalıy ertek, haywanatlar haqqındaǵı, turmıs ertekleri, ertelkerdiń izertleniwi, tárbiyalıq aǵımıyeti.

Ertelker xalıq dóretilishiliǵiniń keń tarqalǵan janrı. Ertelker óziniń janrlıq tabiyatı boyınsha haqıyqıy turmıstan uzaq, onda turmısta ushıraspaytuǵın derlik qıyalıy (fantastikalıq) syujetlerge qurıladı. Ertelkerde súwretlenetuǵın waqıyalar kúta qızıqlı, tartımlı, qıyalıy oy-pikirdin juwmaqlarına qurılǵan, bayanlaw usılı apiwpayı hám túsiniikli bolıp keledi. Ertelker sóz óneriniń epikalıq (epos) túrine jatadı. kórkem tildin proza túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanлана beredi. Ertelker mázi qızıq ushin, ermek ushin shıǵarılmaydı, olarda xalıqtın ásirlik armanları, tilekleri, jaqsılıq ushin jamanlıqqa qarsı gúresleri sawlelengen.

Qaraqalpaq ertelkerin óz aldına jıynaw ótken ásiridin 20-30 jıllarında baslandı. Ertelkerdi jıynawda belgili ilimpaz N.A. Baskakovtin úlesi úlken. 1925-jılı S. Majitov óziniń ádebiyat boyınsha xrestomatiyasında qaraqalpaq xalıq ertelkerinen úlgiler beredi. 30-40 jılları A. Begimov, O. Kajurov, Q. Ayimbetov tárepinen bir qansha ertelker jıynaldı. N. Japaqov, A. Shamuratov 1941-jılı qaraqalpaq ertelkeriniń kishigirim toplamlarin bastırıp shıǵardı. 1956-jılı Q. Ayimbetov, G. Esemuratov, A. Karimovlar tárepinen «Qaraqalpaq ertelkeri» atlı kitap basıp shıǵarıldı. Sonday aq, 1956-jılı I. Mayorov, A. Volkovlar tárepinen birinshi ret qaraqalpaq ertelkeri rus tilinde basıp shıǵarıldı. Ekinshi ret Sheverdin awdarmasında «Dikovini Amu» degen at penen basıp shıǵardı. Al 1965-jılı Q. Mambetnazarov qaraqalpaq ertelkeriniń burın basılmaǵan jańa toplamın bastırıp shıǵardı¹.

¹ Мақсатов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызғы доретпелери. Нокис, 1996, 169-бет.

N.Dawqaraev ertekeledi 1. Xaywanatlar haqqında ertekele. 2. Qiyaly ertekele. 3. Turmishlyq ertekele. 4. Legendalar (aniz sözler) dep törtke bölse, professor Q.Ayymbetov ertekeledi: 1. Qiyaly (fantastikalıq) hám realistlik xarakterdegi ertekele dep eki toparğa bölledi. Qiyaly ertekelelerge sıyqırlı hám haywanlar haqqındağı ertekeleler menen satiralıq ertekelelerdi kirgizedi. Sonın menen birge ertekelelerin ishinde sheshenler, laqqılar sözi menen legendalar (aniz söz) qusağan túrleri de boladı¹ - dep kórsetedi. Al, folklorist – ilimpazlar (Q.Maqssetov), (Á.Tájimuratov) ózleriniń «Qaraqalpaq folklorı» (1979) atlı universitetke arnalğan sabaqlıǵında hám Q.Mámбетnazarov «Qaraqalpaq ertekeleleri haqqında» (1981-jılı) atlı monografiasında ertekelelerdi shártli túrde 1. Qiyaly ertekele, 2. Haywanatlar haqqında ertekele. 3. Turmis ertekeleleri dep úsh toparğa bölip qaraydı. Biraq bul böliliwlerdi Q.Maqssetovın sonğı «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» atlı sabaqlıǵında: 1. Ajayıp hádiyseler haqqındağı ertekele, 2. Haywanat dúnyası haqqında ertekele (dúrisi haywanat obrazları menen adam minezi súwretlenetugin) ertekele, 3. Turmis ertekeleleri dep bölledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomıǵında (67-76 tom) ertekeleler 10 túrge: 1.Qiyaly ertekeleler 2.Sıyqırlı ertekeleler 3.Batırlıq ertekeleler 4.Turmishlyq ertekeleler 5.Didaktikalıq ertekeleler 6.Balalar ertekeleleri 7. Haywanatlar haqqında ertekeleler 8.Yumor-satiralıq ertekeleler 9.Tımsal ertekeleler 10.Jumhaq ertekeleler bolıp bölingen.

Qaraqalpaq folkloristika iliminde ertekelelerdi ken hám amawlı izertlew Q.Mámбетnazarov tárepinen (1981) alıp barıldı. Sonday-aq, belgili qaraqalpaq ilimpazları N.Dawqaraev, Q.Ayymbetov, N.Japaqov, Q.Maqssetov, Á.Tájimuratov tağı basqalar qaraqalpaq ertekeleleri tuwralı óz miynetlerinde izertlep ótedi. Ertkelelerdi syujetlik qurılısına, tematikasına, mazmunına obrazların hár qiyılıǵına qaray shártli túrde bir neshe túrlerge böliwge boladı. Olardan úsh túri folklorlarda kenirek tarqalğan: 1. Qiyaly ertekeleler. 2. Turmis

¹ Dawqaraev N. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нокис, 1977. 175-184-беттер.

² Мақсетов Қ. Қарақашақ халқының көркем ауызекі дәрепелери. Нокис, 1996, 169-бет.

erkekleri. 3. Haywanlar haqqında erkekler. Bunday erkekler qaraqalpaq folklorında da köp ushırasadı.

Erteklerdi oqıp qarağanımızda olardıń barlıǵı xalıqtıń tirishilik ushın turmıs gúresinen, usı gúres penen shınıqqan oyınan pikirlep turganı kórinedi. Sonlıqtan, erteklerde ayıtılatuǵın oy-pikirler xalıqtıń kún kóriw tirishilik, kúndelikli turmıshıq oyın bildiredi. Barlıq erkekler óz mazmunında xalıqtıń ushqır qiyalları menen armanları, jámiyetlik rawajlanıwdıń qarama-qarsılıǵı, tabiyat penen adamlar arasındaqı qatnastı romantikalıq túrde hám folklorlıq planda súwretlep beretuǵın awızeki prozalıq dóretpeler. Erteklerdi ayıtıwshılar da hám onı tılawshılar da xalıq. Xalıq óz dóretpelerinde áytewir nárseni qurı gúrriń etip qoymadan, al onda sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaǵan tabiyat qubılısların tanıwı menen turmıs tirishilikleriniń hár qıylı sociallıq jaǵdaylardıń real kartinaların sáwlelendire bilgen. Joqarıda ayıtqanımızday xalıq ertekleriniń syujetlik mazmunı ideyası xalıqtıń qorqınıshlı dushpanlarınan ózlerin qorǵaw hám jaqsı turmıs keshiriwdegi tilekleri menen ushlasqan. Onda tolıp atırǵan adamlardıń tirishilik ushın gúresleri: aqıllı menen aqılsız, bay menen jarlı, ádillik penen ádilsizlik jaqsılıq penen jamanlıq bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Ertekler tematikası hám mazmunınıń keńligi jaǵınan bay. Erteklerde hár qanday xalıqtıń qiyalınan tuwǵan jaqsı nárseler, kórkem súwretlew formaları bekkem ornın alǵan. Qaraqalpaq ertekleriniń ideyasın xalıqlardıń erteklerin salıstırıp qaraǵanda epizodlarında, ayırım syujetlik hám mazmun jaǵınan da uqsashılıqlar bar ekenligi bayqaladı. Buringi waqıtları xalıqta ertekti bilmeytuǵın adam ishinde shendeshen bolıp, tiykarınan hámme aytatuǵın bolǵan. Al, repertuarında on, onbes hápte onnan da köp erteklerdi aytatuǵın adamlardı xalıq ertekshi dep ataǵan. Erteklerdi ayıtıw ulıwma alǵanda dástanlardı aytatuǵında arawlı orındı talap etpegen. Ertekti qoy baǵıp júrgen shopanlar, jolawshılar, kárwan saraylarda, diyxanlar qazıw qazǵanda, oraq orǵanda balıqshılar balıq awlap dem alıw waqıtlarında, geshteklerde, qız-kelinshekler urshıq iyirgende, tigis tikkende hám taǵı basqa orınlardı ertek aytısıp sóz jarıstırıp kewil kótergen. Himpazlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda hátteki

geypara toy tamashalarda jiraw baqsılar bolmağan waqıtta ertekshi adamlardı aldırıp, ertek ayttırıp, kewil kóterispe etetügin jagdaylarda köp bolğan. Solay etip, ertek erte waqıtlardan berli ayılıp, xalıq turmısı menen jasap, búgingi künimizde de ayılıp kiyatır. Xalıq erteklerindeki tilsimli zatlar menen ájayıp járdemshiler miynetkesh xalıqtıń óz wákillerinin baxıtqa erisiwdin ideyaları menen ushqır qıyallarının jıyınıtıǵı ekenligi kórinedi.

Qıyalıy erteklerde syujet qıyalıy (fantastikalıq) waqıyalarǵa,geyde mifologiyalıq qubılıslarǵa qurılıadı,turmısta ushıraspaytuǵın qıyalıy nárseler súwretlenedi,qıyalıy personajlar háreket etedi.Mısalı, ayırım erteklerde bas qaharmanlar qıyın qıstaw waqıtta ushar gilemge yamasa qanatlı tulparlarǵa minip uship,uzaq aralıqlardı,altı ayshılıq shóllerdi hap zamatta basıp ótip mánzilge aman-esen jetedi,el joq jerlerde ashıl úástúrxan járdemge keledi.Bas qaharman geyde qıyalıy yamasa mifologiyalıq maqluqatlar, hálemetler menen gúresedi. Mısalı,ol jeti baslı aydarha, jalmawız kempir, adamxór dáw, sıyqırshılar, jin-jıptırlar, túrli árwaqlar menen gúresedi, olardı jenip shıǵadı. Qaharmanlar qıyın-qıstaw waqıtta olarǵa qarsı sıyqırılı tas, sıyqırılı júzik, sıyqırılı qılısh sıyaqlı fantastikalıq qurallardı paydalanadı.

Qıyalıy yamasa fantastikalıq erteklerde turmıstı jaqsılaw, ilim hám texnikanı rawajlandırıw sıyaqlı xalıqtıń arziw-ármanları sawlelengen. Bul ármanlardın kópshiligi ilim hám texnika ósip ketken biziń zamanımızda ózlerinin fantastikalıq yamasa erteklik qásiyetin jogaltıp, haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Máselen, uzaq aralıqtı qısqartatúgin ushar gilem yamasa ápiwayı súymurıq quslardın, qanatlı tulparlardın ornına samoletlar,kosmos kemeleri payda boldı hám turmısta qollanılmaqta. Dúnyanın júzin kórip otırıw, dúnyanın xabarların hap zamatta biliw sıyaqlı xalıq ármanları erteklerde aynayı jáhán quralına jámlengen. Házirgi biziń turmısımızda qollanılıp atırǵan televizorlar, kompyuterler, internet tarnaqları xalıqtıń aynayı jáhán haqqında ármanlarının iske asıp atırǵanı dep esaplawǵa boladı.

Demek, bunnan köp ásirler burın dóregen qızıq syujetli qıyalıy erteklerde xalıqtıń ilim hám texnikanı joqarı dárejede jetkeriw, turmıs mashaqatların jenillestiriw haqqındaǵı ármanları, niyetleri

sawlelengen. Qiyaly erteklerdin ishinde "Qäpestegi qusti tapqan bala" ertegi syujetinin qiziqli bolıwı menen diqatti tartadı. Ertektiñ bas qaharmanı-bir haydin genje balası. Ol aqıllı, tapqır, hadal, ketpeyil jigıt bolıp er jetedi. Atasının tapsırması boyınsha álwan túsh pãri bar ájayıp qäpste jasaytuğın gózzal qusti tawıp keliw ushin qäwipli jolğa rawana boladı. Jolda ol dógerek-dashqa wayran salıp júrgen, jawız kúshtin iyesi, ısqırğan aydarhanı óltirip, úlken qara qustın palapanların aman alıp qaladı. Qara qus jigıtke minnetdar boladı. Bunnan soñ atasının tapsırmasın orınlawda bul qara qus kóp járdemler beredi. Sebebi ol gayrı tabiiy kúshlerge iye sıyqırlı qus edi. Onın járdemi menen hawada ushatuğın, teñizde keme bolıp júzetuğın sıyqırlı gilemge, bir patshalıqtın kúshine teñ bolğan qural sıyqırlı tayaqqa, kiyseñ adamdı kórsetpey taslaytuğın sıyqırlı shógirmege iye boladı. Usı sıyqırlı kúshke iye qurallardin járdeminde jigıt kúta qawiplı jağdaylardan, qawiplı kúshlerden aman qutıladı. Qıyın waqıtlarda qara qustın pãrin tütetse, qara qus balağa járdemge keledi. Misalı, atasının qıyın tapsırmasın orınlap, kóp oljalı bolıp kiyatırğan jigıtke onın eki aǵası jamanlıq etip jolda anlıp oljaların tartıp aladı, ózin ólimshi etip dúzge taslap ketedi. Jigıt qara qustın pãrin tütetip onı járdemge shaqıradı. Qara qus jigitti tiriltip, ólimnen aman alıp qaladı. Jáne de kóp qıyınshılıqlardı jeñip eline aman-esen quwıladı. Günakarlardı jazalap elde adıllık omatadı, shadlı dawran súredi.

Bul ertektegi súwretlengen waqıyaların barlıǵı derlik qiyaly. Misalı, aydarha menen balanın ayqası, qara qustın járdemleri, balanın qiyaly jurtlarğa atlanıwı h.t.b. ertektiñ syujetin quraydı. Waqıyalarğa qatnasatuğın personajlar da qiyaly, turmista ushıraspaydı, gayrı tabiiy kúshke iye dawler, qara qus (suymırıq), gayrı tabiiy maqluq aydarha, altı kúnde altı ayshılıq jol alatıuın tulpar, sıyqırlı tayaq, shógirme, gilem, máyek, qara qustın sıyqırlı pãri h.t.b.-qiyaly ertektiñ tiykarǵı elementleri.

Qiyaly erteklerdin tiykarǵı ideyası insannın aqıl-oyının tereñligin, ushqır qıyalın, tapqırılıǵın, ruwxıy kúshin ulıǵlaw bolıp tabıladı. Kóp ǵana qiyaly ertekler gayrı tabiiy kúshler menen gúreste adamnın jeñiske erisiwin sawlelendiredi. Bunnan tisqari, qiyaly erteklerdin syujetinde haywanlardin ertektiñ qaharmanı

menen tikkeley dos bolıp, eñ jaqın jârdemîn beriw jaǵdaylarında ushırasıp otıradı. Biraq sonı aytıw kerek, qıyalıy erteklerdegi janlı-jâniwarlar, haywanatlar haqqındaǵı ertektegidey tiykarǵı obrazdı iyeleydi, olardıń dushpanı ústinen jeniske erisip, maqsetlerine jetiwine qosımsha personaj retinde qatnasadı. Olar adam ushın kóp jaqsılıqlar isleydi, dushpangá basım keliw táreptari boladı. Ayırım erteklerdiń syujetinde adamnıń aldınan ayaǵına shõnge kirip jaralı bolıp jatırǵan jolbarıs shıǵadı. Adam oǵan jaqsılıq etip shõngesin alıp tawır qıladı. Jolbarıs adamnıń xızmetinde bolıp kóp jaqsılıqlar isleydi. Bul erteklerdiń túrinde xalıq ózleriniń qıyalınan tuwǵan qaharmanların qanday qorqınıshlı isler bolsa da qaytıpaytuǵın, altı ayshılıq joldı hâp zamatta júrip ótetuǵın, suwǵa salsa batpaytuǵın otqa kúymeytuǵın, qılısh kespeytuǵın, alıssa almaytuǵın jawı joq epihil bahadır adam obrazında jasaydı. Qaharman óziniń haq niyet, miynetkesh, talay qıyınshılıq sınaqtan ótken erliǵı menen qarсылasqan jawın jenip otırsa usı jenislerine karamath jârdemshileriniń jârdemi kóp tásir jasaydı. Olar bir topar awıldı bir degende jutatuǵın aydarha, bir tawdı bir tawǵa soqılıstırıp úrǵan daw, túyeni túǵı menen jutatuǵın ısqırısqan jılanlardı degenine kóndirip aydawına júrgizedi. Jer ústindegilerdi aytpaǵannıń ózinde jerdiń astındaǵı aspan álemindegi adam ushın úlken qawıp tuwǵızatuǵın tilsimli jawızlar adam hiylesinen asıp túse almaydı. Olar qanshelli túrge enip hâreket etse de, adam aldında ázzilik etip jeniliske ushırıp otıradı. Ájayıp erteklerdegi bas qaharman oraylıq figura adam. Al, ertek syujetindegi tilsimli zatlar qıyalıy personajlar usı adam obrazın tolıqtırıp, waqıyanıń shiyelenisiwi menen sheshliwinen qatnasıp otıradı. Ájayıp erteklerde tolıp atırǵan tań qalarlıq tilsimli personajlar ushırasadı. Olar mınalardan ibarat: Dali haywanlarınan Jolbarıs, tawtaylıq, qasqır, arıslan, kiyik, quslardan: qara qus, garga, qırǵawıl, kepter, hâkke, janliklerden: tıshqan, qumırısqa, jılan, úy haywanlarınan: at, iyt, pıshıq, suw janliklerinen: balıq hám taǵı basqalar. Bular ertekte ózleriniń ájayıplılıǵı menen súwretlenbeydi, al olar erteklerdegi waqıyanı (barısında anaw yamasa mınaw tilsimli hâreketleri menen qatnasıp otıradı). Bul erteklerde bulardan basqa adam qıyalınan jasalǵan personajlar bar. Mâselen, suymurıq qus, jez tımaq,

aydarha, mástan kempir, taraq, sıyqırlı júzik, káramatlı tayaq hám taǵı basqalar. Bul joqarıdaǵı personajlar qaharmannıń basına túsken neshshe túrli qiyalıy jumıların orınlawǵa qáwip-qáterli jerlerden Aman ótiwine, qullası maqsetine jetiwine eń jaqın ǵamqorshısı sıpatında súwretlenedi. Olardıń ayırımları geyde adam ushın úlken qáwip tuǵızıp otırsa, al jez tırmaq, aydarha erteke bārha adamnıń qorqınıshlı dushpanı retinde háreket etedi. Bular hesh waqıtta adam ushın xızmet etpeydi yamasa jaqsılıq qılmaydı. Ájayıp hádiyseler haqqında ertekelede bas qaharmanlar ózlerine ushırasqan qıyınshılıqlardı ájayıp járdemshilerdiń kómeǵi menen jenip shıǵadı da bas qaharmannıń háreketi onsha sezilerlik dárejede kórinbeydi. Biraq bunday ertekeledeń syujetlik mazmunına tereńirek názer taslaǵanda ondaǵı tilsimli tayın járdemshilerge xalıq tárepinen bay mazmun berilgeni kórinip turadı. Xalıq ertekeledeń tilsiz zatlar ájayıp járdemshiler batırdıń qaharmanlıǵın kórsetip beredi. Olardıń arasında xalıq baxıtqa erisiwdeǵi ideyaları menen ármanları iske asqanın kóremiz.

Turmıs ertekelede. Bul topardaǵı ertekelede fantastikalıq syujetler hám personajlar súwretlenbeydi, al real turmısqa jaqın waqıyalar, sharayatlar, xalıqtıń turmıs-tirishiligi súwretlenedi. Turmıs ertekeledeń qaharmanları qiyalıy dáwler, aydarhalar, sharwalar, sawdayerler, baylar, biyler, qullası xalıqtıń hár qıylı qatlamınan shıqqan adamlar bolıp tabıladı. Turmıs ertekeledeń waqıyalar qiyalıy ertekeledeǵidey jeti qat jerdiń astında yamasa jeti qat aspannıń ústinde emes, al real turmıs ertekeledeń folklor iliminde realistlik ertekelede degen termin menen de ataydı. Realistlik ertekelede bul shártli atama. Oǵan qarap bunday ertekelede ǵadebiyattaǵı realizm metodınıń qatań talapların, qaǵıydaların qoyıwǵa bolmaydı. Ertেকেledeń atı erteke. Onda ushıqır qıyal, giperbolalıq súwretlewler basım bolıwı tiyis. Basqasha jaǵdayda ertekelede haqıyqıy janrlıq qásiyetin joǵaltadı. Turmıshlıq (realistlik) ertekelede házil-dálkek (yumor), ashshı kúlki, sıqaq etiw (satira) belgili orın iyeleydi, qızıqlı, kúlkili waqıyalar, sharayatlar súwretlenedi. Mısal retinde "Eki dos", "Esim boyrashı", "Togız tonqıldaq, bir shıńkildek", "Aqıllı ǵarrı", "Otınshı baba", "Eki aǵayınlı jigiti", "Aqıllı hayal hám axmaq patsha", "Tazsha", "Diyxan", "Aldar

köse", "Muxtar köse ham Duxtar köse" erteklerin keltirip ótiw mümkin.

"Eki dos" erteginde qarapayım xalıqtan shıqqan Esjan ham Dosjan degen dos jigitlerdiń turmısı súwretlenedi. Olar ápiwayı diyxan jigitler bolsa da epshil, tapqır bolıp shıǵadı, dos, tatıw bolıp jasaydı. Dosjan óziniń tapqırılıǵı, hiylekerligi menen eldi shabıwǵa kelgen dushpanlardı qorqıtıp izine qaytaradı, eldi dushpan shabıwıtlınan aman alıp qaladı. Bul xızmeti ushın eldiń patshası Dosjan menen Esjandı sıylap, olardı úyli-jaylı etedi, eki wáziriniń qızların nekelep berip, dańǵaralı toy beredi. Dosjan patshanıń áskerbasısı bolıp tayınlanadı. Eki dos baxıtlı turmıs keshiredi.

Bul erteke fantastikalıq súwretlewler kórinbeydi, onda turmıshıq súwretlewler basım.

Turmıs ertekleriniń baslı ideyası qarapayım xalıqtıń danalıǵın, tapqırılıǵın, epshilligin ulǵlawdan ibarat. Olarda adıllık, hadalıq, ar-namıs, hújdan máseleleri kóteriledi, jaqsı patsha, bereketli el, abadan turmıs haqqındaǵı xalıq ármanları sawlelenedi.

Haywanatlar haqqında ertekler. Bul topardaǵı erteklerde haywanatlar baslı qatnasıwshılar bolıp, personajlar dárejesine kóteriledi. Olar kórkem sóz óneriniń shártlilikigi boyınsha janlandırıladı, yaǵnıy adamlarday bolıp háreket etedi, sóyleydi, oylaydı. Erteklerde haywanlardıń tábiyatın súwretlew arqalı adamlardıń minez-qulqı, júris-turısı, úrp-ádetleri astarlap beriledi. Misalı, úy haywanlarınan eshek-aqılsız, ójet, qoy-juwas, til algısh, eshki-sumlıqlı, jabayı haywanlardan qasqır-jirtqısh, ashkóz, Napisqaw, túlki-hiyleker, jalaker, saǵal-napisqaw, turaqsız, qoyan-qorqaq etip súwretlenedi. Biraq haywanlardıń obrazları arqalı adamlardıń turmısı, kewil-keypi, júris-turısı tumsallap beriledi. Sonlıqtan haywanatlar haqqındaǵı erteklerdi ayırım jaǵdaylarda tımsal-ertekekler dep te ataydı. Bul erteklerde haywanatlar adamlarday bolıp qatnasadı, haywanatlar haqqındaǵı yerteklerdin baslı obrazların túlki, qoraz, shaǵal, qasqır, ǵarǵa, tıshqan, qoy, yeshki, ógiz, túye, arıslan, jolbarıs, at, qurbaqa, qoyan, bódene, ayıw ham.t.blar quraydı. Yertekti dóretiwshiler bul haywanlardıń hár qaysısında adamlarǵa tın anaw yaki minaw qásiyetti kóre bilgen. Sonlıqtan olardıń obrazları arqalı jaqsı menen jamandı,

aqıllı menen aqmaqta, kúshli menen ázzini, qorqaq penen batırdı. aq kókierek penen sumdı. jalqaw menen miynet süygishti, ádillik penen ádilsizlikti qısqaşı unamlı qásiyet penen unamsız qásiyetlerdiń talas-tartısın turmıslıq tiykarda qurıp yen jaqsı qásiyetlerdiń üstemligin, jeńisin, arıqmashlıgın sheberlik penen bayanlağan. Álbette, bul yerteklerdiń barlıgı da belgili bir tariyxıy dáwirde dóregen. Olardıń dóregen dáwirlerin anıqlaw qıyın. Durısında geyparalarınń mazmunına qarap shártli túrde belgili dáwirge sociallıq ortalıqqa jatqarıw múmkin, biraqta ulıwma alǵanda haywanat obrazı arqalı adamlar turmısına onıń unamlı, unamsız tamanların sóz yetetuǵın yerteklerdiń bir dáwir menen sheklenbey kóp dáwirlerdi óz ishine qamıyıtıǵını, hátteki bizdiń kúnimizde de olardıń ahmiyetin joıypaǵanı gúmansız. Sonlıqtan, bul tiptegi yerteklerdiń oqıw qurallarınan, teatr saxnalarınan, televizor ekranlarınan, radiodan orın alıwı, ideyalıq hám kórkemlis jaqtan ǵana yemes, ulıwma estetikalıq tásir kúshiniń hám kóriwshiler menen tınlawshılarga qonımlılıgın, turmı haqıyqatlıgın, qızıqlı hám jeńil túsiniw alıwshılıgınan bolsa gerek.

Haywanatlar obrazı arqalı súwretlenetuǵın yerteklerde geyde tek hawanlardıń háreketine, olardıń taǵdirine baylanıw waqıyalarda az orın almaydı. Bul haywanlardı belgilewde adamlardıń oylap tapqan yen ótkir yumorlıq oyların ayqın bayan yetip beredi. Haywanlardı misal retinde alıp yertek dóretiw uzaq dáwirlerden baslangan bolıwı múmkin. Degen menen haywanlardıń búgingi kúni ádebiyatta, ásirese balalarga arnalǵan ádebiyatlarda bekkem orın alıwı, obrazlı oylawdıń burınnan sonǵı kiyatırǵan yen tiykargı obyektı bolıp qalıpleskeninen derek beredi.

Haywanatlar haqqında erteklerdiń payda bolıwın folklor iliminde erte dáwirlerdegi mifologiyalıq túsinikler menen, yaǵnıy totemizm túsinipleri menen baylanıstıradı. Erte dáwirlerde adamlar tábiyat sırların túsinebey haywanlarda qanday da bir sırlı kúsh bar dep bilgen, olardan qorıqqan, olarǵa tabınǵan. Biraq adamlarda tábiyat tuwralı túsiniklerdiń keńeyiwı menen erteklerde haywanlar kem-kemnen mifologiyalıq sıpatın joǵaltıp, tirishilik dúnyasınıń ápiwayı bir bólegi bolıp kórinedi.

Soravlar ham topshirmalar

1. Ereklarning izirlenishi, klassifikatsiyasi.
2. «Abal hatir», «Gu'izanze» erkleri men su'vretleydi.
3. «Shontiq u'ki», «Hyleker goraz», «Arstan menen goyan» erklerine analiz.
4. «Jaqsihq qilsan' ozine, jamanliq qilsan' ozine», «A'dil palsho» erklerinin idiyasi.
5. Ereklarning basqa janrlardan ayirmashligi?

“Tülki menen Qoraz” erteginde sumlıǵı sätine túspey qalǵan tülkiniń is-háreketleri súwretlenedi. Ash bolıp awılǵa tawıq urlıǵa kelgen tülki qoranıń tóbesine qonaqlap otırǵan qorazdı aldastırıp jerge túsirmekshi boladı. Tülki hámme haywanlardıń doslıqta hám tawıw jasawı kerекligi tuwralı patshanıń buyrıǵı shıqqanın aytadı, jerge túsip sóylesip otırwǵa mirát etedi. Sonda qoraz: tülki dostım, anaw kiyatırǵan eki iył te jetip kelsin, bárimiz birge gúrinlesemiz, deydi. Tülki quyrıǵın putına qısıp, qashıwǵa qolaylasadı. Qoraz: tülki dostım, nege qashasan, patshanıń buyrıǵı barǵoy, deydi. Tülki: iyler ele bul buyrıǵı esitpegen shıǵar, dep zip beredi.

Ertekte sumlıǵı tülki obrazı arqalı miynet etpey hiylekerlik penen kún kóriwge ádetlenip ketken adamnıń timsalıy obrazın anlawǵa boladı. Haywanatlar haqqındaǵı erteklerde haywanlardıń óz ara qatnasları, bir biri menen soqlıǵıswıları arqalı jaqsılıq penen jamanlıq arasındaǵı gúres sáwlelenedi, ashkózlik, zorlıq, hiylekerlik qaralanadı.

Ulıwma xalıq ertekleri tek mazmunı jaǵınan emes, al, ondaǵı jasalǵan túrli obrazlar, kórkemlik ózgesheligi tárepinen de júdá joǵarı turatúǵın xalqımızdın bahalı miyrası bolıp tabıladı.

Adebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Дәуқарасев Н.	Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерктері.	Н.,1977.
3.	Максетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәстүрлері (сабақшық).	Н.,1996.
4.	Мәмбетназаров Қ.	Қарақалпақ халық ертектері.	Н.,1965.
5.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. I-II том.	Н.,1983.
6.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. 67-76 том.	Н.,2016.
7.	Regina F	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§11. Apsanalar hám ańızlar

1. *Qaraqalpaq ápsana hám ańızlarının úyreniliwi.*
2. *Ápsana hám ańızlardıń janrlıq ózgesheligi, tariyxıy haqıyqatlıq hám qıyal.*
3. *Ápsana hám ańızlardıń erteklerden ayırmashılıǵı.*
4. *Tariyxıy orınlargá, adamlargá, urıwlargá baylanıslı payda bolǵan ańızlar.*

Tayanısh sózler: mif, ańız, ápsana, ayırmashılıǵı, izertleniwi.

Xalıq prozasınıń bul janrı arasında ápsanalar salmaqlı orın úyeleydi. «Ápsana» ataması parsı-tajik tilinen alınǵan bolıp, fantastika, jalǵan, qıyalıy toqıma mánilerin anlatadı. Ápsana folklor janrı sıpatında ótmish haqqında xabar beriwshi qıyalıy toqıma xarakterindegi kishi ángimeler. Ápsanalar jámiyetlik turmıs penen baylanıslı bolǵan waqıya hám hádiyselerdi qıyalıy formada sóz etedi. Ápsanalar qıyalıy oylargá qurılǵan boladı, aspan álemi juldızlar, kún, quyash, tabiyat stixiyaları, qudaylar, payǵambarlar haqqındaǵı xalıqlıq pikirlerge ayıladı.

Ápsanalar qaraqalpaq folkloristikasında ogada az izertlengen tarawlardan esaplanadı. Biraq qaraqalpaq folkloristleri rus, qazaq, ózbek h.t.b. xalıqlar ilimpazları sıyaqlı «Mif» terminin qollanıp keledi. Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde birinshi ret mińke túsinik beriwshilik hám mifti tilge alǵan N.Daǵqaraev boldı. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetiniń folklorǵa amalǵan birinshi kitabında mif tuwralı tómendegidey pikirlerdi keltiredi: «Miftiń dálepki máni gúrrin, ángime, qıyaldan, oydan shıǵarılǵan degen túsinikti bildirgen. Erte zamanlarda adamlar tabiyat qubılısların, adamlar jámiyetin túsiniw ushin qıyalǵa oylap shıǵarıwǵa urınadı... Jámiyetlik úrishilik, turmıs hár túrli tabiyat qubılısları jóninde oydan úyrendirip qıyal súriw jolı menen qıyalıy ángimeler dóretdi. Mine, usınday shıǵarmalardı ilim tilinde mif deydi. Qudaylar, olardıń hárezketleri, hádden tisqari kúshli qaharmanlar, olardıń jenisleri, hár túrli tabiyat qubılısları, adamnıń, jerdiń jaratılısı jónindegi ángimeler usı mińke jatadı. Máselen quday, payǵambar, perishtc, aydarha, daw, albaslı.

jin tabiyat qubılısları jónindegi ängimeler, qıyalıy añız sózler usı shıǵarmalarga kiredi. Mısalı «Qorqaq shaldığı dawler», «Jerdı kötergen kök ógiz», «Ariq mergen», «Qara daw», «Qoyan menen jılan», «Gúlzıyba» erteklerindegi kórinisler. «Qoblan» dástanındaǵı perishteler. «Rasula pıraq minip» kupleti, Alangasar Alıp daw, Baba túkli äziz t.b. usılar jatadı.¹

Ápsana degenimiz - káramat yaqı din menen baylanıslı, tabiyattın yaqı jámıyettın hár qıylı qubılısların juwmaqlastırıp túsındiretuǵın, allanın, payǵambarlardın, pırlerdın, áwliyelerdın, qaharmanlardın t.b. atı menen aytılatuǵın ótken bir erte dawirlerdegi adamlardın dúnyaǵa kóz-qarası. Mif-(grekshe-añız, ápsana degendi anlatadı) qudaylar hár qıylı ruwxlar (árwaqlar) perishteler, eñ dástlepki adamlar, maqluqat ósimlik hám olardıń kelip shıǵıwları haqqındaǵı qıyalıy ápsanalar. Usı jaratılıs tuwralı qıyalıy ängimelerdın jıynaǵın ilimde mifologiya dep júrgizemiz.

Folkloristikada miflerdi añızlar menen shatastırmaw kerek. Sebebi miflerde waqıyalılıq quramasız ketken qıyalıy oylaw, ájayıp hädiyseler, adam aqlına uǵras kelmeytuǵın waqıyalar basım keledi. Dúnyanın jaratılısı tuwralı qıyalıy ängimelerdın barlıq jıynaǵın hám sonın menen birge dúnya xalıqları miflerin, olardıń payda bolıwı hám rawajlanıwın, mazmunın, tarqalıw jaǵdayların úyretetuǵın ilimdi mifologiya dep ataydı. Kúta yerte dawirlerde ayyemgi ruwlıq jámıyette payda bolǵan miflerdın baslı maqseti dúnyanı, onıń sırların, adamzat jámıyetiniń payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dúnyasını qıyalıy tiykardı túsindiriwden ibarat. Mifler birinshi gezekte sırtqı dúnyanı, olardıń qubılısların tek súwretlep qoymastan túsindiriwge háreket yeteı hám tınlawshını iseniwge shaqıradı.

Ápsanalardıń tiykarınan quday, payǵambarlar, perishteler, pırlar haqqında káramat isleri haqqında sóz etetuǵının este tutıwımız kerek. Ertedegi adamlar mifke isengen, onı haqıyqatlıq sıpatında qabılǵan. Mifti qıyal dep qabılaw adamzat jámıyetiniń rawajlanıwınıń, jámıyetlik sananın rawajlanıwınıń keyingi

¹ Дзюкарев Н. Поэтические произведения жыршыны. Новосибирск-1977 ж. 171-172 б. II том.

dawirlerde payda bola baslagan. Ayyemgi sanada payda bolgan miflik sana, miflik uqim bir tutas sistema-mifologiyaga aynalgan. Bunda mifologiyaliq qiyal tanimaliliq emes, korkemlik xizmet atqara baslaydi. Soqan qaramastan bul dawirlerde de, adamlar mifologiyadagi waqiyalarga isengen. Endi mifler qiyaldan kem-kem awisip, korkemlik sipatlar iyeley baslaydi. Asirese feodalliq jamiyette payda bolgan mifler tanimaliliq, isenimlilik qasiyetlerin jogaltip, korkem soz qurali retinde qabillandi. Urtedegi miflik tusinik, har qiyli diniy isenimler ozgerip, olar basqasha tusindirilib, ozgeshe sipatlarga iye boladi. Usunday jagdaylar natijesinde miflerdin mazmunu ozgerip, ol korkem folklorga aylangan.

Mifologiyaliq apsanalar duzilisi jaginan sinkretik xarakterge iye bolip, ozlerinde mif ham ertek janrina tan belgilerdi jamledi. Miflik waqiya – hadiyse diniy tusinikte rawajlanip otiradi. Bul tiptegi apsanalar kobinese geografiyaliq makan, predmet ham turli hadiyseler menen baylanisli keledi. Apsanalarin bas qaharmani qiyaliy obraz turinde juzege keledi. Sebebi, ol mifologiyaliq subektler tiykarinda doregen. «Dawdin uyası» «Tök tawi», «Düldil atlagan» ham Qidir ata haqqında apsana qaharmanlari, minc, usunday. Bul apsanalar malim ham sirli bolgan tariyxiiy orinlar, taw, tobelikler ham qalalar ati menen baylanisli bolip, belgili hadiyse ham waqiyalardin juzege keliw tariyxin bayanlawga qaratilgan. Degen menen, apsanalar bergen magliwmatlar toqima, yadnan doretelgen, olar mudami duris bola bermeydi. Misali: Ibrahim Xalil paygambardin balasi, Ismayil haqqında apsanani alayiq. Bul apsana uzaq waqitlardan beri xaliq awzında saqlanip keledi ham Hakim atanında ham Rabguziydinde kitaplarında bul apsana orin algan.

Hazireti Aliy jasaqan dawirde onin atı Düldil Xorezm oypatındaqı Qaratawga kelip otlaydi eken. Qarataw ol dawirde ot-shópke bay, orisi ken bolip, ol basqasha at penen atalatugin bolgan. Hazireti Aliy bir jerge atlanar bolsa, Düldil atı bir shaqirganda tayar boladi eken. Bir kuni hazireti Aliy bir jerge atlanar aldında atın bir shaqırıptı, kelmepti, eki shaqırıptı, kelmepti. Ushinshi ret qattı ashıwlanıp shaqirgan eken, Düldil zorga degende jetip kelipti. Buqan ashıwlangan hazireti Aliy «sen otlap kelgen jer hesh shóp

kögermeytugin taslaqqa aylansın» dep ğargáğan eken. Usı waqıyadan soñ burın ósimlikke bay law shóp-shar óspeytugin qara taslaqqa aylanıptı.

Bul toponimikalıq ápsanada turmıs haqıyqatlıǵınan uzaqlasqan qıyal, sıyqır kúshi (sóz magiyası) qollanılǵan. Qarataw atamasınıñ kelip shıǵıw tariyxı haqqında bayanlanatugin bul ángimeniñ tariyxqa ulıwma qatnası joq. Bunda qıyaldan toqılǵan hádiyselerdi turmıs haqıyqatlıǵı menen baylanıstırıw bar. Házireti Aliydiñ tariyxta bolǵanlıǵı, házirgi real turmısımızda Qaratawdıñ bar ekenligi ǵana haqıyqat.

Apsanalar cride bolǵan, yamasa boldı dep bayanlangan ájayıp hádiyseni kórkemlep bayanlaw arqalı tıñlawshıǵa maǵlıwmat beriw menen birge estetikalıq zawıq ham morallıq, adep-ıkramlıq talim-tárbiya beriwdi maqsat etedi. Bul ápsana janrınıñ eñ baslı sıpatlı belgileriniñ biri. Mısalı, Házireti Aliy haqqındaǵı ápsanalardıñ birinde menmenlik adamnıñ eñ jaman qasıyetleriniñ biri ekenligi haqqında ayıladı. Onda bayanlanıwınsha: Házireti Aliy Duldil atına minip kiyatırıp kewline bir menmenlik qıyal keledi. Ol «eger de jerdiñ uslaytugin jeri bolsa, men kóterer edim», deydi óz kúshiniñ qúdiretine isenip. Qarasa jolda bir ǵarrı otır. Buni kórip Aliy: «Ay ǵarrı, ne qılıp otırsañ»,-deydi. Sonda ǵarrı: «Ay balam, mina júkti kóterisip jiber, men bir ózim arqama sala almay, sharshap dem alıp otırman»,-deydi. Sonda Aliy Duldildin üstin otırıp, júkti qamshısı menen kótermekshi bolǵan eken, qamshısı sıñıp qalıptı. Túsip kóterse, ayaǵı jerge kirip ketipti, jáne kótergen eken, dizesine shekem kiripti. Sonda ǵarrı: «qoya ǵoy balam, bul júkti kótergenler kótersin, ya bisimilla», -dep júkti kóterip ketipti. ǵarrınıñ arqalap júrgeni jerdiñ topıraǵınıñ tórtten bir bólegi eken. ǵarrı kózden ǵayıp bolǵannan keyin Házireti Aliydiñ qulaǵına «Sen menmenlik ettiñ, Aliy, bul ǵarrı Qıdır ata pir» -degen aspannan saza keledi. Aliy menmenlik etkenine qattı pushayman bolıptı. Apsanalardıñ qaharmanları ápiwayı adamlar emes, olar jer-kökke biylik etken káramatlı patsha, káramatlı áwliye adamlar etip súwretlenedi. Olardıñ islegen ájayıp is-háreketleri jeke ózleri tárepinen emes, sırtqı tasirler (sıyqır kúshi, magiya, fetish) arqalı yamasa bul dúnyalıq emes ruwqlar (perishteler, pirler) járdeminde

iske asırıldı. Jäne de bul is-häreketler qaharmannın emes. Qudaytalanın buyırığı, qálewı dep túsindiriledi.

Anızlar (predaniya) - Xalıq anızları sóz ónerinin epikalıq túrine jatadı. Anızlar kórkem tildin proza (qara sóz) túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beriwı múmkin. Anızlar rus folklorında **legendalar**, ózbek folklorında **rawıyatlar** dep ataladı.

Belgili ädebiyatshı N.Dawqaraev birinshi bolıp anızlardın mazmunlıq, tematikalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alğan halda olarğa amawlı atama beriwge hám ózgesheliklerin belgilep beriwge häreket etti. Ol ózınin izertlewinde anızlardı «legenda» ataması menen atap ótedi.¹ Alım qaraqalpaqlar arasında kentaralğan Asan qayğı, Erejep tentek, Aldar köse, Jiyrenshe sheshen, Xoja Nasıratdin, ómirbek laqqı, Dawlet qaramanlılar hám tağı basqa antroponimlik xarakterdegi miyraslardı legenda dep atap «Bulardın barlıǵı da bolğan adamlar. Solay da bul legendalardıń shınlıqqa oǵada jaqın tariyxıy faktlerdı tariyiplewine qaramastan, awızdan- awızǵa ótip, ózgerilip, qosılıp, alıp taslanıp kelgenlikten, olardı tariyx dep qarawǵa bolmaydı. Tek tariyx ushin kerekli material bolğan»² degen juwmaq isleydi. Demek, N.Dawqaraev tariyxıy faktlerdin legendarǵa tiykar bolatuǵınlıǵın qatan itibarǵa alıp, ol bul ózgeshelikti janrdın jetekshi kriteriyası sıpatında bahalagan. Alımın usı baslaması folklorshılarımız tárepinen uzaq waqıtlarǵa shekem dawam etti. Izertlewshiler tariyxıy mazmundagi xalıq miyrasların legenda dep atay basladı.

Qaraqalpaq folkloristi Q.Ayimbetov ta anızlarǵa tiyisli epikalıq maǵlıwmatlardı legendalar dep atap, ol «Xalıq erteklerinin bir túri – legenda bolıp ataladı. Legendalardı tariyxqa baylanıslı ertek-angimeler desekte boladı» degen pikir bildiredi. Demek ol «legenda» degen terminnıń onsha talapqa juwap bere bermeytuǵınlıǵın sezgen halda, onı «ertek-angimeler» dep ataw yamasa basqa tiyisli termin tabıw zárúrligin belgilep ótedi. Sonlıqtan ol anızlardın mazmunlıq ayırmashılıqların anıqlaw

¹ Н.Давқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 7-том, бірінші бөлім, Шокис, «Қарақалпақстан», 1977, 184-б

² Сонда ... 184-б

barısında «Xalıqtıń, jerdiń tariyxına, jáne tariyxta bolǵan ayırım adamlardıń tariyxına baylanıshı aytılgan awızeki ertek sózler qaraqalpaq xalıqında ogada kóp. Misalı: Guldırsın haqqında, Sultarı Sanjar haqqında, Tóktiń tawı haqqında, Aydos biy, Ernazar biy, Erejep tentek haqqında legendalar h.t.b.» dep kórsetip beriw menen onı «awızeki aytılgan ertek sózler» dep diqqat awdargan. Taǵıda alım usı pikirin dawamlap: «Xalıq awzında aytılıp júrgen legendalar tek ertek bolıp sóylenip qoymay, tariyxıy waqıyalar, hám shın bolǵan waqıyanıń dógeresinde aytıladı... Xalıq legendaları xalqımızdıń ótken ómirinde bolıp ótken tariyxıy waqıyalardı izertlewge, biliwge úlken járdemshi maǵlıwıat beredi»¹ dep onıń ahamiyetin atap ótedi. Izertlewshi xalqımızdıń milliy ónerimizge bolǵan qatnaslarına tereń itibar berip óziniń «Xalıq danalıǵı» degen kitabında jıraw namaları haqqında legendalarǵa «Shól asqan», «Nogaylı», «Ayǵa shap», baqsı namaları haqqında legendalarǵa: «Jeti asırım», «qoshım palwan», «Jaman shıǵanaq», «Arıwxan», «Nar iydirgen», «Tawdan asqan», «Sanalı keldi», «Kór qız», «Bozataw» h.t.b. anız-angimelerdi kirgizedi». Professor Q.Ayımbetovtıń bul miynetleri hám ilimiy ámeliy kórsetpeleri qaraqalpaq xalıq anızlarınıń janlıq ózgesheliklerin anıqlawǵa hám olardı durıs bahalawǵa óz járdemin tiygizetuǵınlıǵı sózsız.

Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi boyınsha jumıs islegen alım N.Japaqov óziniń izertlewinde qaraqalpaq xalıq anızlarına «Ertegi-anız» degen termindi qollanıp qawıstıń ishine (legenda) dep jazadı. Ol: «Ertegi-anız (legenda)lardıń barlıǵı tek fantaziyalardan quralǵan emes, olardıń kóbisi real turmıs- tariyx penen tıǵız baylanıshı ekenligin kóremiz» dep «Guldırsın» anızın misalǵa keltiredi. Izertlewshi bul anızdı «Joqarı ideyalı ertek» dep bahalaw menen birge, bunday anızdı tariyxıy waqıyalardan, xalıq

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1988, 33-6

² Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1988, 714-719 -

güresinen tıs, oğan baylanıssız dep bolama?¹ degen pikir bildiredi. Anız «Legenda» ataması menen folklorist Q.Maqsetovın jumıslarında da közge taslanadı. Ol legendalarğa anıqlama berip «Obiektin kenligi jaǵınan tabiyat, haywanat, adamzat dúnyasın qamtıtuǵın, diniy, qiyahy tariyxıy detallardı óz boyına sinirgen, bir jaǵınan boljaw, ekinshi jaǵınan tastıyqlaw formasında aytilatúǵın anız sózlerdi legendalar dep ataymız»² degen juwmaqqa keledi. Bul jaǵdayda da etespesiz qalǵan «anız sózler» óziniń atqaratúǵın xızmetine itayıq jańa milliy folklorlıq terminge iye bolıw múmkinshiliklerine jaqın turǵanlıǵın kóremiz.

Folklorist Q.Maqsetov óziniń xalıq awızeki prozasına islegen sonǵı klassifikaciyasında ápsanantı-mif, rawiyatı-predaniya, anızdı-legenda dep janrlıq sıpatlamalar bergeni.³ Bul keltirilip ótilgen «Legendalar», «Tariyxıy ápsanalar» «Awızeki gúrniler», «Rawiyatlar» tiykarınan barlıǵıda awızeki bayan etilip, awızdan-awızǵa ótip kiyatırǵan xalıqlıq dóretpeler hám olardıń mazmunlıq sıpatlamaların qıyaldan toqılǵan tastıyqlawlar, qiyahy obrazlar, qiyahy hádiyseler, tariyxta bolǵan waqiyalar, tariyxta bolǵan adamlar, jer, suw, tabiyat, kosmos álemi haqqındaǵı xalıqlıq tusinikler támiyinleydi.

Otken ásirdiń 90-jıllarına kelip qaraqalpaq xalıq prozasınıń iri janrlarınıń biri bolǵan anızlar óz atı menen atala basladı. 1995-jılı jarıyalanǵan «Qaraqalpaq xalıq anızları hám anekdotları», 1997-jılı jarıyalanǵan «qaraqalpaq anızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen kitapshada «Legenda» janrlıq termin retinde paydalanılmagan. Onıń ornına «Anız» ataması isletilgen. Sonǵı jıllarda qaraqalpaq xalıq anızları óz aldına amawlı túrde I.Allambergenova tárepinen keń túrde izertlenildi. Bul izertlew jumısınıń bir neshe bólimleri ilimiy jurnallarda maqala bolıp basılıp shıqtı. Sonıń menen birge «Qaraqalpaq folklorındaǵı diniy anızlar» degen atamada kitapsha jarıyalandı. Tiykarınan anızlar

¹ Н. Жызақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нокис, «Қарақалпақстан» 1977, 9-10 -б

² Қ.Мақсетов. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нокис, 1971, 57- б

³ Қ.Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем ауызгеки дәрепшелери.Нокис, 1996 ж.194-208-211-бет.

haqqında I. Allambergenovanın iztlevinde anızların janlıq özghesheligi izertlenip, anızlarğa qanday folklor ülgileri kiretuğınlğı, onıñ basqa uqsas janlardan ayırmashılığı anıq ilimiy dalillendi. Bul iztlevde xalıq anızlarının klassifikaciyası, izertleniw tariyxı, syujetlik özgheshelikleri, tematikalıq bölınıwı, tipologiyası meseleleri sóz etildi.

Anızlarda tariyxıy waqıyalıq syujetler baslı ahmiyetke iye bolıp, sol hâdiyselerdi anıqlap túsindirip beriwge diqqat awdarıladı. Anızdıñqaharmanları tariyxta bolğan shaxslardan ibarat bolıp, onda joqarğı ğayrı kúshler qatnaspaydı. Syujetleri yamasa epizodları oğada az, geyde bir syujet penen de sheklenetügin, kompoziciyalıq qurılısı jeterli dárejede turaqlı emes biraq, variantları kóp etnografiyalıq, geografıyalıq, tariyxıy tematikalıq özgheshelikleri menen ajralıp turadı. Ápsana menen anızların eñ tiykarǵı özgheshelikleri olardıñ tariyxta bolğan waqıyalarǵa qatnası menen belgilenedi. Eger waqıyanıñ mazmunı qanshama dárejede turmıshıq haqıyqatlıqtan alıs bolsa olar ápsana boladı da, al waqıyanıñ jelisi tariyxıy real hâdiyselerge qaratılğan bolsa hám sol obyektı túsindiriwdi, anıqlawdı maqset etken bolsa ol anız janına kiredi.

Buringi hám soñǵı ilimiy-folklorlıq ekspediciyalar waqtında basqa janlar menen birlikte qaraqalpaq xalıq anızları da jıynalıp «Qaraqalpaq xalıq ertekleri» degen kitaplarda bir neshe ret jarıyalandı. Soñ olar erteklerden ajratılıp alınıp óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Mäselen, 1962- jılı Q. Maqsetov, N. Kamalov, Q. Mámбетnazarovlardıñ tayarlawında «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları», 1992- jılı S. Bahadırova hám Q. Mámбетnazarovtıñ tayarlawında «Qaraqalpaq anızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen miynetler basılıp shıqtı.

Solay etip, anızlar belgili tariyxıy waqıyalardıñ yamasa tariyxıy adamlardıñ átirapında payda bolğan ángimeler, shıǵarmalar bolıp tabıladı. Anızlarda fantaziyalıq, gıperbolalıq súwretlewler mol bolǵanı menen olar tariyxıy shıñlıqtıñ shenberinen alıslap ketpeydi. Misalı, bir anızda qaraqalpaq xalqınıñ batırı Ernazar Alakózdiñ Xiywa xanınıñ toyında 50 put (800 kg) jük kótergeni ángime etiledi. Adamnıñ sonshelli salmaqtı kótere almawı múmkin, biraq Ernazar Alakózdiñ tariyxta bolǵanı, Xiywa xanınıñ jıynlarına

qatnasqanı ras. Añızlar xalıqtıń ótkendeǵı tariyxı, turmısı tuwralı bay maǵlıwmatlar beredi. Qaraqalpaqlardıń tariyxına bylanıslı Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qonırat waqıyaları tuwralı, jer-suw atlarına baylanıslı Xojeli, Shımbay, Nazlımıxan sulıw, Gúldirsın, Qırıq qızdıń qalası, Shomanay atamalarına baylanıslı hám basqa da kóplegen añızlar bar.

Añızlar tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarga bólinedi: 1. **Tariyxıy añızlar:** Bular tariyxıy waqıyalarga, tariyxıy adamlarǵa baylanıslı dóreydi. Misalı, Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy tuwralı añızlar. 2. **Toponimikalıq añızlar.** Bul topardaǵı añızlar jer-suw atamalarına baylanıslı dóreydi. Misalı, Shımbay, Shomanay haqqındaǵı añızlar. 3. **Diniy añızlar.** Olar payǵambarlar, sahabalar, áwliyeler, shayıqlar haqqında bolıp keledi. Misalı, Muhammed payǵambar, onıń tórt dostı (sháryarlar) Házireti Ali, Omar, Osman, Sıdıq tuwralı añızlar usı toparga kiredi.

Añızlardaǵı waqıyalar, sharayatlar, adamlar kórkem til menen súwretlenedi. syujetler belgili bir kompoziciyalıq qurılısqa iye boladı. Sonıń ushın da añızlar kórkem dóretywshiliktiń bir janrı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorında “Gúldirsın” anızı qarabaqanaǵa aynalǵan eski Gúldirsın qalasınıń atamasına baylanıslı payda bolǵan. Erte zamanlarda Xorezm elinde Gúlistan degen abat qalanı dushpanlar qamal etedi. Qala xalqı ashlıqqa qaramastan shıdamlılıq penen mártlershe qorǵanadı. Biraq patshanıń Gúldirsın atlı qızı dushpan patshasınıń balasına shahzadaǵa ashıq bolıp, qamaldıń sırım ashıp beredi. Gúldirsınnıń satqınlıǵı aqıbetinde qala qarap boladı, xalqı tutqın boladı yamasa posıp ketedi. Shahzada asaw attıń quyırǵına Gúldirsındı baylatıp aydatıp jiberedi. Sebebi, óziniń jeke tileklerin qanaatlandırıw ushın ata-anasına, eli-xalqına qıyanet etken qız, erterń maǵan da ańsat qıyanet ete aladı,-deydi shahzada. Usınnan baslap qarep bolǵan qalanıń atın xalıq Gúldirsın dep atay baslaǵan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq añızları xalıqtıń tamyxında bolǵan , belgili mákan orınlarga, belgili tariyxıy adamlarǵa,

namalarga i.b.larga baylanisli dóregen xalqımızdın bahalı miyraslarinan esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *A'psanalar. «Házireti A'liy» tuwralı ápsanalarǵa sholıw.*
2. *A'psana hám anızlardın janrlıq ózgesheligi.*
3. *Anızlar. «Gúldirsın», «Baǵdad» anızların tallaw.*
4. *Búgingi kúnde anızǵa aylanǵan shaxslar haqqında.*
5. *Anız, ápsana, erteklerdın bir-birinen ayırmashılıǵı, janrlıq ózgesheligi.*
6. *Anızlarda tipologiya máselesi.*

Adebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты гарийхының очеркјери.	Н.,1977.
3.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызекі дәретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
4.	Бахадырова С.	Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары, шененлик сөзлери.	Н., 1992.
5.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры.77-87 том.	Н.2016.
6.	Regina F.	Companion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell
7.	W. W. Gibbings	Folk-Lore and Legends: North American Indian	London 2007.

§12. Sheshenlik sözler

1. *Sheshenlik sözlerdiñ qaraqalpaq folklorında jıynalıwı.*

2. *Xalıqqa belgili sheshenler haqqında.*

3. *Jiyrenshe sheshen haqqında.*

Tayanış sözler: seshenlik sözler, sheshen, Jiyrenshe sheshen, sheshenler aytısı.

Qaraqalpaq folklorında óz aldına janr bolıp qalıplesken sóz marjanlarınan. Sheshenlik sözler xalıqtıñ turmıs tájiriybesinen kelip shıǵıp, jasap turgan zamannıñ mazmunına qaray ótkir zeyin, tereñ aqıl, shireli til menen ayılǵan. Sheshenlik sözlerdi erte zamanlarda el basqarıp, xalıqtı izine ertken biyler, dawlı islerge tórelik beretugin, kópti kórgen dana kisiler aytqan. Olardı sheshenler dep ataǵan. Sheshenlik sözler turmıstıñ hár qıylı jaǵdaylarına baylanışlı ayılıp, olarda adıllık, ar-namıs, hújdan sıyaqlı adamgershilik máseleleri ortaǵa qoyıladı. Qaraqalpaq xalqında Jiyrenshe hám onıñ sheshenlik sözleri haqqında ángimeler keñ tarqalǵan. "Jiyrensheniñ bayıwlılar menen sóylesiwı" degen ángimede Janıbek xan aw salıp júrip bir góne tamda úsh bayıwlınıñ otırǵanın kórip, olardıñ ne sóylesip atırǵanın bilip kel dep Jiyrensheni jiberedi. Jiyrenshe bayıwlılar óz-ara quda túsip atırǵanın, qız tárepi qalıñ malına 300 góne tam sorap atırǵanın, biraq kúyew tárepi onday kóp góne tamdı tóley almaytuǵının, sonda ortadaǵı katquda bayıwlı: eger Janıbek xan bolıp tursa, 300 emes 500 góne tam awısıp qalatuǵının aytıp atır dep keledi. Janıbek xan zalım bolıp, jurttı postırtıp jibergenin sonda biledi. Jiyrenshe óziniñ danalıǵı, tapqırılıǵı menen xannıñ zalımlıǵın ózine bildiredi, bayıwlılardıñ quda túsiw syjeti arqalı salıqtı kóp salıp jurttı postırtıp jibergenin áshkaralaydı.

Sheshenlik sözlerdiñ basım kópshiligi anızlıq xarakterge iye boladı. Misalı, Jiyrenshe, Asan Qayǵı sıyaqlı sheshenler tariyxta bolǵan. Sheshenler sózi-xalıq danalıǵınıñ eñ jarqın kórinisleriniñ biri. Kórkem ádebiyattıñ eñ sıpatlı belgisi-obrazlılıq, obrazlı sóylew, qısqa, ıqsham, anıq, aqıllı sóylew, ulıwma dúnyanı kórkem

obrazlar arqalı tanıwǵa bolatuǵın bolsa, usı sıpatlardıń bári birinshi gezekte sheshenlik sózlerden tabıladı.

Qaraqalpaqlar Tórkstanǵa kelgende, házir Maman biy dep aytılıp jurgen Asqar on altı jasar bala eken, qazaq biyleri qaraqalpaqlarǵa Sırdáryanıń jaǵasınan jer bermey atırǵan kórinedi. Bul máselede qaraqalpaqlardıń mine degen biyleri arǵa túsip kórse de, hesh wájge kele almaptı. Sonda Orazaq biydiń ulı Asqar, qazaq biyleri menen ózim kelisip qaytaman.- dep atasınan ruxsat sorap, bir túyeni minip, bir serkeni aldına alıp, «qaraqalpaqlar atınan keń wájge keliw ushın kiyatırman»dep qazaq biyeleriniń aldına barǵan. Bul hádiysege hayran bolǵan qazaqtıń biyleri, Sennen kóre jası úlkeni joq pa edi-dep soraptı. Bul sorawǵa Asqar qaytpastan:

-Onda mina túye menen sóylese ǵoyıń,-depti. Sonda qazaqtıń biyi balanıń juwabınan albirap:

-Sennen kóre saqallısı joq pa edi?-dep soraptı.

Sonda bala:

-Onda mina serke menen sóylese ǵoy,-depti.

Balanıń aqıllılıǵın sezgen qazaqtıń biyleri Asqardı bir aqsham qonaq etip kútip, kelgen jumısınıń jaǵdayın soraptı.

-Men wájge kelgen edim,-dep sóz baslaptı Asqar.-Biz bir eki aǵayınli jigit edik. Atadan qalǵan bir aq basqurımız bar edi, sonı aǵalı-inili ekewimiz bólise almay atırımız. Aq basqur júdá enli edi. aǵam orta belinen shorta keseyik deydi. Men orta belinen keskende múlik bola ma, uzınına keseyik, ekewimizge de múlikshilikke jarap qalar deymen.-depti Asqar sonda.

-Báse,-depti qazaqtıń biyi.-Ortasınan keskennen keyin kimge jetedi. Uzınına kesilgeni jón ǵoy,- dep aytıp salıptı. Sonda biydiń janındaǵı aqılǵoyı:

-Endi kettiń ǵoy, biy aǵa. Aq basqur degeni Sırdárya bolmasın.-dep aytıp-aq salıptı.

Solay etip, Asqar Sırdáryanıń bir boyın qaraqalpaqlarǵa alıp bergen eken. Sonnan Asqardı qaraqalpaqlar Maman biy dep ataǵan eken,-degen xalıq awzında ańızlar bar.

Bul mısaldan Asqar biydiń (Mamanıń) kishkene bala bolsa da, júdá sheber sheshen bolǵanlıǵı kórinip turadı. Ásirese, bul onıń

hazir juwaplıgında körinedi. Ol qazaq biyeleriniñ hár qanday qarsı sorawlarına da óz waqtında tezlik penen däl juwap qaytarıp otıradı. yaǵnıy aytısta ózin saldamlı uslap-tutıp, dógeregindegi adamlardı ózine tartıp, tañ qaldıra aladı.

Sheshenlik sózler ótken dáwirlerde belgili bir ortalıqlarda jarısqa túsiw arqalı kóptin sınagınan ótetugin bolǵan. Bul sınaq arqalı sheshenlik sózlerdin en júyeli óz ornın tawıp ayılǵan. ayılayın degen oydı anıq bere alǵan úlgileri xalıq yadında saqlanıp kelgen. Xalıq bunı óz yadında saqlaǵan hám awız eki sóz etken. Usılayınsha sheshenlik sózler belgili bir dáwirlerde rawajlangan hám sonday soz ónerin dástúr etip hár qanday waqıyalıq proceslerde sózdi tawıp ayıp jeniwdi maqset etken. Bunday sheshenlik, tapqırılıq penen ayılǵan sózlerdi xalıq qádirlegen, oǵan boysınǵan. Sheshenlik sózlerdin túrleri kóp. Olar jumbaǵ, soraw-juwap túrinde, dawlardın sheshiliwi túrinde kóp ushrasadı. «Sheshen bala» ertegindegi waqıyalar usınday sheshenlik sózlerdin ayqın misalı bola aladı. Qaraqalpaqtın on tórt biyi Xiywa xanının shaqırığına ketip baratırıp jolda adasadı. Olar bir qumnın eteginde qoy baǵıp júrgen bir balǵa gezlesip onnan jol soraydı. Sonda bala: - Jeter jerde el joq. Búginshе biziñ ilashıqta miyman bola qoyın. - deydi. Biyeler balanı dälkek etip, - Qonsaq ne soyıp beresen? - deydi. Bala tayaǵına süyenip turıp:

- Tapsam birewin, tappasam ekewin soyıp beremen. - deydi. - Haw, mına balanın deni sawma? - dep biyelerdin birewi: - Tapsañ birewin soyasañ, al, tappasañ qalay ekewin soyasañ? Ol qalay? - deydi. Bala üdemeydi. Biyeler bul balanın ilashıǵın mensinbey basqa jaylı jerge barıp qonarımız degen maqsette jónep ketedi. Bala dalanın keñligin, jaqın jerde qonalqalı jerdin joqlıǵın anıq biledi. Sonın ushında ol biyelerdin sonınan, «Bara berin, qarañǵı túsken son «áttegene-ay» degennin úyine jetersiz» - deydi. Biyeler kóp jol júrip atları qara suw boladı. Qızıl qıya qum, kózge hesh narse körinbeydi. Qarañǵıda jol tappay júre almaydı. Sonda biyelerdin birewi: - Ay, áttegene-ay, janaǵı balanın úyinde qonıp ketiwimiz kerek eken deydi. Biyeler aylanıp balanın úyine baradı hám onın tegin bala emesligin biledi. Qaytıp kelgen biyelerdi körgen bala lám-mim demesten atların jayǵastıra beredi. Biyeler shay ishıp otırǵanda

bala bir ölgen ılaqtı qushaqlap biylerdiñ aldına kelip: otagasılar, men «Tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman» degenimde kúlip ediñler, meniñ enshime tiygen bir gana tuwsham bar edi, ózide genje buwaz edi. Áne basqa mal tappagan soñ soyıp edim. - dep juwap beredi.

Mine, bul ertektegi qollanılğan sheshenlik sózlerdiñ ájayıp kórkem úlgileriniñ biri. Bunda jay soraw-juwaplar hám astarlı, jumbaqlı sózlerdi kóremiz. Astarlı, jumbaqlı sózdi biyler sheshe almaydı. Sheshen balanıñ ózi astarlı sózdiñ mánisin túsindiredi. Bunday sheshenlik sorawlardıñ úlgileri júdá kóp. Mäselen: Maman biy xanıñ aldına bargan waqıtta xan oğan: «Sizge meniñ úsh sorawım bar», - depti. Maman biy: «Aytıñız», - depti. - Sózdiñ anası ne? Suwdiñ anası ne? Joldiñ anası ne? - depti xan. - Sózdiñ anası - qulaq. Suwdiñ anası - bulaq. Joldiñ anası - tuyaq. Sizin sorawlarıñızdiñ juwabı usı boladı, - dep durıs sheshipti.

Sheshenlik ónerde sózdiñ iyesi oyda joq jerden qarsılasın sózden jeniw ushın tereñ tapqırılıqta astarlı, jumbaqlı sózlerdi tawadı. Bolmasa bunday ónerde aldın ala jeniwdiñ usılın oylap soğan tásil isleydi. Bunday sheshenlik sóz úlgisin «Sháryar» dástanındağı minaday epizodtan kóremiz. Sháryarğa Aspijahangir bılay dep aytadı,

- Erteñ seni Shahıdarap pashsha toyğa shaqıradı. Atañ menen tanıstırayın ba seni? - dedi.

- Tanıstır, - dedi.

-Onda erten toyğa bararmız. Adamlarğa nan berer, jer, atlarına jem berer, jer. Mağan ot berse de jemeymen, jem berse de jemeymen, mol berse de jemeymen, aldım kelse tisleymen, artım barsa tebemen, bálki óltirip qırğın etermen. Onısın sennen sorar mingen atıñ Jahangir, ot bersek te jemeydi, jem bersek te jemeydi, ne jeydi úğım? - dep sorar. Sonda mingen atım Jahangir, on seri marjan, on seri hinji, on seri gáwhar, hár mezugiline siyseri tas jeydi ata, - dep aytqaysañ. Sonda sennen:

Ol zamanga bul zaman,

Ózi haywan biyziban,

Tas jeymeken jan balam, - dep sorar.

Sonda:

Tas jemese haywanat,
Adamzattın awladı,
Muhammedtin úmmeti,
Iyt penen pıshıq tuwǵanın,
Qay kitaptan kórdin?

- dep, sol waqıtta aytqaysañ, - dedi. Sharyar toyǵa barıp, barlıǵı Jahangirdin aytqanınday boladı. Anda pashsha:

- Ashılǵan baǵda gúlim,
Baǵımda shámen búlbúlim,
Ol zamangá bul zaman,

Ozi haywan biyziban,
Tas jymeken jan balam?

Anda Sharyar:

- Ata, sózinde joqdur qata,
Siz Majazi ullı pashsha,
Ozi haywan biy ziban,
Tas jemese haywanat,
Adamzattın awladı,
Muhammedtin úmmeti,
Iyt penen pıshıq balasın,

Tuwǵanın qay kitapta kórdin? - dedi Sharyar. Sonda ata jigirma tórt jıǵı gayıbı ekenligin bileledi.

Dástandaǵı sheshenlik ónerde dawdı sheshiw ushın, neshe jılǵı ayrılıqtaǵı ata hám balanı qosıw ushın aldın ala tásil isleydi. Sózden jenilgen patsha óz qateligin anlap sumlıq, makkar sózge erpenligin bilip, esune keledi hám óz balası menen tabısadı. Tiykarında dástannın syujetlik qurılısında bul sheshenlik sózler júdá sheber kompaziciyalıq usılda isletilgen.

Sheshenlik sózlerdin bunday úlgileri «Edige» dástanında. Edigenin tórelık penen hár qanday dawlardı sheshiwlerinde jiraw tárepinen sheber qollanılǵan. Onda eki balanın úyrekti meniki dep bir-biri jagalasıp atırǵanına baylanıslı, eki anshının túlki ústinde jagalasıwına baylanıslı, eki qatınının bir balanı menin balam dep dawlasıwı hám taǵı basqa dawlardı, Edigenin adil sheshiwi sheshenlik sózlerdin úlgisi esaplanadı. Bul sheshenlik sózler dastanda ápiwayı ǵana qollanılmagan. Edigenin adil, mart, tóreli

adam sıpatındağı obrazına tikkeley baylanısadı. Sheshenlik sözlerdin usınday dawğa baylanıslı türlerinen basqa, aqıllıq, danalıqqa baylanıslı türleri júdá kóp. Jiyrenshege baylanıslı sheshenlik sözler usınday hár túrli formada ushırasadı. Onda dawğa baylanıslı, astarlı, jumbaqlı hám turmısqa baylanıslı, sonday-aq, násiyatlıq temalarda da kóplep ushırasadı. Búğan Jiyrenshe menen Jánibek xannın, shikardan kiyatırıp, - Xan Jiyrensheden anaw qanbaq qayaqqa baratır dep sorawı, Jiyrenshenin aylanıp kelip, «Bararımdı jel bilsin, qonarımdı say bilsin» - dep tapqırlıq penen juwap beriwı. Jáne góne tamda otırğan úsh bayıwlının ne sóylesip otırğanın, xan biylerden dúnyada ne ólmeydi? - dep sorawı tağı basqalar, aytıp ótkenimizdey túrli násiyatlıq, tapqırılıqqa baylanıslı bolıp keledi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda sheshenlik sözler xalqımızdin asirler boyında jasap kiyatırğan söz ónerinin, söz kúshinin qásiyetli belgilerin anlatatuğın bahalı folklorlıq janlardın biri bolıp esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Sheshenlik sözler. Burın hul atamağa kimlerdi jatqarğan, bu ğingi sheshenler dep xalıq kimlerdi sanaydı?*
2. *Sheshenlik sözler haqqında kimlerdin miynetleri bar?*
3. *Turım biy, Aydos hiyer haqqındağı sheshenlik sözler?*
4. *Jiyrenshe sheshen haqqında?*
5. *Sheshenler aytısına kimlerdin aytısı kiredi?*

Ádebiyatlar:

1.	Айымбетов К.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем әуызеки дәретпелери (сабақшық).	Н.,1996.
3.	Пириязаров А.	Жийренше шешен.	Н.1992.

§13. Küldirgi sözler

1. Küldirgi sözler haqqında túsinek.

2. Küldirgi sözlerdiñ janrlıq ózgesheligi.

3. Qaraqalpaq folklorında küldirgi sözlerdiñ jıynalıwı hám hastırıp shıǵarılıwı.

Tayanış sözler: kúlkili sözler, olardıñ qaharmanları izertleniwi

Xalıq danalığınıñ bir túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı ángime etiledi. Küldirgi ángimeler yamasa anekdotlar kishi kólemli bolıp, qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúلكi menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa hazıl-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yaki giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Qaraqalpaq folklorında Xoja Nasratdin, Aldar kóse, Ómirbek laqqı, Dosnazar solaqay h.b. baylanıslı küldirgi ángimeler kúta kóp. Olar xalıq awzınan jazıp alınıp, bir neshe máртеbe kitap bolıp shıqtı.

Xalıq danalığınıñ bul túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı ángime etiledi. Küldirgi ángimeler kishi kólemli bolıp qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúلكi menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa hazıl-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yamasa giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Tómende qaraqalpaq anekdotlarınan ayırım úlgiler beriledi.

* * *

Bir kúni Ómirbektiñ tanası awıldıñ mollasınıñ tanasın súzip óltirip qoyıptı. Qısınıspaga túsken Ómirbek ári oylanıp, beri oylanıp mollanıñ aldına barıptı.

- Taqsır keshe sizdiñ tananıñ bizdiñ tananı súzip óltirip qoyıptı. Shariyat tártibinde bul qalay sheshiledi eken, kitap ashıp qarap jiberesiz be?-dep ótinish etipti.

Molla kitap ashıp, ári otırıp, beri otırıp bilay depti:

- Tana tananı súzip óltirse, adamnan kóriwge bolmaydı eken, ólgen tananıñ iyesine qun tólenbeydi eken.

Ómirbek quwanıp ketip:

- Adil sheshim aytqanıız ushın raxmet, taqsır. Tanaızdın terisin adam jiberip aldıraǵoyın, sizin tanaızdı bızın tana súzip óltirip qoyıp edi,-dep shıǵıp ketipti.

Sumlıǵı basına jetken molla ótirik ráwiyat bergenine qattı ókinipti.

Ómirbek penen Dosnazar solaǵay jol júrip kiyatırıp túnge qalıp bir awılǵa qudayı qonaq bolıptı. Qonǵan úyi sháwle asıp beripti. Ash bolǵan Ómirbek ıssı sháwleden asap jibergende awızı kúyip kózinen monshaq-monshaq jas tamıptı. Bunu kórgen Dosnazar solaǵay:

- Haw Ómeke, nege jılap otırsan?-dep soraptı.

- Awıldan shıqqanda dayım qattı awırıp atır edi, alle netti eken dep, kewlim buzılıp otır,-dep juwap beripti Ómirbek.

- Qoy, qapa bolına, dayım awırsa táwir bolıp keter,-depti Dosnazar solaǵay dostının kewlin alıp. Usını ayıp bolıp ózi de ıssı sháwleden asap jibergen eken, awızı kúyip, eki kózinen parlap jas aǵıptı. Sonda Dosnazar solaǵay:

- Ay Ómirbek, dayımın úyi-ishi birotala qırıldı ma deymen menin de kózimnen jas aǵıp kettigoy,-depti.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Ku'lkili sózler haqqında?*
2. *O'mirbek anekdotlarına analiz jasaw'.*
3. *Ku'lkili sózlerdin izertleniw?*
4. *Bu'gingi ku'nde ku'lkili sózlerdin qaharmanları haqqında?*

Adebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. II.,1988.
2. Дәуқарасв Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. II.,1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызски дәретпелери (сабақлық). II.,1996.
4. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. 77-87 том. II.,2014.
5. Пахратдинов Ю. Омирвек лаккы хәм юмор-сатира мәселесине. Н.,1992.
6. Regina F. A Companion to folklore March 2012. Wiley-Blackwell

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Mifologiya (grekshe mifos hám logos) ańız ańgimeler, ańsanalar degendi ańlatadı. Qudaylar, perishteler, hár qıylı ruwxlar, dáslepki adamlar (Adam-Ata hám Hawa-Ana), tiri maqluqatlar, ósimlikler hám olardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qıyalıy ańgimeler, ańsanalar, sonday-aq jer, suw, kosmos hám hám olardıń jaratılısı tuwralı qıyalıy ańgimelerdiń barlıq jıyıtıǵının ilimde mifologiya dep júritedi. Sonın menen birge dúnya xalıqlarının miflerin, olardıń payda bolıwın hám rawajlanıwın, tarqalıw jagdayların úyrenetuǵın ilimdi de mifologiya degen termin menen ataydı.

Mifler menen ertekler qıyalıy ańgimeler bolıp, bir birine uqsas bolsada, olardı birdey túsinik dep qabıllawǵa bolmaydı. Ertekte súwretlenip atırǵan zattıń yamasa waqıyanıń qıyalıy ekeni aldın ala belgili hám olarǵa iseniw shárt emes. Ertek qızıqlı hám qıyalıy ańgime sıpatında qabıllanadı. Al miftegi súwretlenip atırǵan narseler, waqıyalar shın isenim menen qabıllangan.

Mifler kúta erte dáwirlerde, atap aytqanda algashqı urıwlıq jámiyette payda bolǵan. Adamlar ol dáwirde ele tábiyat penen jámiyettin, ulıwma sırtqı dúnyanın sırların ilimiy tiykarda

tüsindiriv mümkinshiligine iye emes edi. Sonlıqtan miflerdin baslı maqseti dünyanıñ sırların, adamzat jamiyetinin payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dünyasın qıyalıy (fantastikalıq) tiykarda túsindirivden ibarat edi. Mısalı. Adam-Ata hám Hawa-Ana haqqındağı miflerde olardıñ eñ dáslepki adamlar ekenligi aytıladı. adamzat jamiyeti solardan órbigen dep túsindiriledi. Demek, mifler sırtıq dünyanı, onıñ qubılısların tek súwretlep qoymastan, olardı túsindiriwge häreket etedi hám adamlardı olardı iseniwge shaqıradı.

Mifologiya eñ áyyemgi ideologiyalıq qubılıs bolıp, jamiyetlik sananıñ kóp túrli belgilerin ózine jamlestiredi. Mifologiyanıñ quramında dinnin, filosofiyanıñ, ilimnin, kórkem ónerdin belgileri boladı. Mısalı, dünya, tabiyat, jamiyet haqqındağı mifologiyalıq túsinipler ilimiy-filosofiyalıq oy-pikirlerdin júzege keliwindegi dáslepki qademler boldı. Sonın menen birge mifologiya kórkem oy-pikirdin, kórkem súwretlewдин dáslepki úlgilerinen esaplanadı. Sebebi mifologiyalıq oy-pikirler, túsinipler tek qurǵuq bayanlanbastan, kórkem til, kórkem obrazlar arqalı beriledi. Solay etip mifologiya kórkem sózdin (folklordın, ádebiyattın) sagalarınan biri dep esaplanadı.

Fantastikalıq (qıyalıy) súwretlewler miflerdin, erteklerdin tiykarǵı shártlerinen bolıp esaplanadı. Grekshe phantastica-qıyallaw degen sózden alınǵan. Real turmista joq qıyalıy narselerdin, túsiniplerdin, waqıyaların, maqluqatlardın, bálematlardın obrazlarının beriliwi fantastikalıq yamasa qıyalıy súwretlewler dep ataladı. Mısalı, erteklerdegi ashıl dasturxan, ushar gilem. Sıyqırılıqtın küshi menen adamnıñ tasqa, haywanǵa h.t.b. narselerge aynalıwı fantastikalıq oy-pikirdin jemisi. Miflerdegi adamnıñ, haywanlardın payda bolıwı haqqındağı ángimeler, tabiyat qubılısları, aspan deneleri tuwralı sada túsinipler dünya tuwralı fantastikalıq pikirlewдин nátiyjesinde payda bolǵan.

Fantastikalıq súwretlewler jazba ádebiyatta da keñ qollanıladı. Biraq olar ilim hám texnikanıñ jetiskenliklerine súyendiriledi. Dünya ádebiyatında fantastikalıq súwretlewler óz aldına jani dárejesine kóterilgen. Mısalı, Angliya jazıwshıları Tomas Mordın (1478-1535), "Utaniya", Djonatan Sviftin (1667-1731)

"Gulliverdin sayaxatları", Gerbert Uellstin (1866-1946) "Waqt mashinası", "Kórinbeytugin adam", Frantsiya jazıwshısı Jyul Vernin (1828-1905) "Jerden Ayğa", "Kapitan Grantın balaları", rus jazıwshısı Aleksandr Belyaevtin (1884-1942) "Adam-amfibiya" romanları fantastika janrının úlgileri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiyatında I.Yusupovtin "Māngi bulaq" poemasında fantastikalıq súwretlewler mol qollanılgan. S.İsmaylovtin "Jürek galaktikasi" romanı hām basqa da shıǵarmaları fantastika janrında jazılǵan.

Biraq ádebiyattanıw iliminde **fantastika** menen **fantaziya** ajratıp túsindiredi. Fantastika tuwralı joqarıda ayıldı. Al fantaziya bolsa jazıwshının dóretiwshilik uqıbı, oylaw, qıyallaw, toqıw, súwretlew uqıbı bolıp tabıladı. Mısalı, shıǵarma qatnasıwshılarının júris-turısın, minez-qulqın, portretlerin, túrli sharayatlardı jazıwshı ózi toqıp shıǵara beriwı múmkin, biraq olar turmıstan uzaqlap ketpeydi. Al fantastika turmısta bolmaytuǵın nárselerdi súwretleydi. Sonlıqtan fantaziya hár qanday kórkem shıǵarmada qatnasadı, onısız obraz jaratılmaydı.

§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları

1. *Dástanlar haqqında ulıwma túsinik.*

2. *Qaharmanlıq, lıro-epikalıq, turmıshlıq, tariyxıy-qaharmanlıq dástanlar.*

3. *Dástanlardıń ideyalıq, kórkemlik ózgesheligi.*

Tayanısh sózler: dástan, qaharmanlıq dástanlar, ashıqlıq dástanlar, turmıshlıq dástanlar, tariyxıy dástanlar.

Dástanlar

Xalıq dóretiwshiliginiń kólemli hám qızıqlı janlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladı. Dástanlar janlıq tabiyatı hám belgileri boyınsha epikalıq túrge kiredi. Folklor iliminde xalıq dástanların epos degen termin menen de júritedi. Misalı, "Qırıq qız" eposı, "Edige", "Manas" eposı, "Góruǵlı" eposı dep te ataw múmkin. Demek, dástan hám epos folklor iliminde sinonim terimler bolıp esaplanadı. Dástanlardıń syjeti qızıqlı hám shiyelenisken waqıyalarga qurıladı. Olarda el dep eniregen erlerdiń batırlıq isleri, yamasa óz muhabbatına sadıq bolǵan ashıq-mashıqlardıń shiyelenisken táǵdirleri jırlanadı. Xalıq dástanlarında waqıyalar kóbinese birgelki baslanadı, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı hám tabıshı, jenisli ayaqlanadı. Misalı, "Alpamıs", "Máspatsha", «Gárip-ashıq» sıyaqlı qaraqalpaq xalıq dástanlarında syujetler usı tártipte rawajlanadı hám juwmaqlanadı.

Xalıq dástanlarınıń syujetleri kóbinese qosıq túrinde, ayırım dástanlarda qosıq hám qara sóz benen aralas bayanlanadı. Xalıq dástanları dástebinde dóretiwshilik talantqa iye jıraw yaki baqsı tárepinen júzege keledi. Sonınan dástanlar basqa atqarıwshılar tárepinen ayılıp, áwladtan áwladqa ótiw barısında dástlepki dóretiwshiler umıt boladı hám jamaatlik dóretiwshilik shıǵarmalarına, yaǵnıy xalıq (folklor) shıǵarmalarına aynaladı.

Türkiy xalıqlardıń dástanları saz ashapları (qobız, duwtar, dombıra) járdeminde atqarılıadı. Dástanlardıń atqarıwshıları qaraqalpaqlarda jırawlar, baqsılar, ózbeklerde, túrkmenlerde baxshılar, qazaqlarda aqınlar yamasa jırshılar dep ataladı.

Dāstanlardın jazba ādebiy tūri de bar. Olar belgili bir avtorlar tärepinen dōretilip, jeke dōretiwshilik belgilerine iye boladı. Atap aytqanda, olar jazba ādebiyat nusqaları bolıp esaplanadı, olarğa sonğı āwladlar ōzgerisler, qosımshalar kirgize almaydı, sūwretlenip atırған waqıyalarğa, personajlarğa jeke avtorlıq qatnaslar, kōzqaraslar beriledi, avtorlıq problemalar, ideyalar sāwlelenedi. Jazba ādebiyat dāstanları jeke avtorlıq stilge iye boladı. Mısalı, Ferdawsıydıń "Shahnama", Nawayınıń "Hamsa", Berdaqtıń "Asmaq patsha", A.Dabilovtıń "Bahadır" dāstanları usınday qasıyetlerge iye.

Dāstanlar tematikalıq baǵdarına, syujetlik hām ideyalıq mazmunına qaray qaharmanlıq (baturlıq) dāstanlar hām ashıqlıq (liro-epikalıq dāstanlar) bolıp bir neshe tūrlerge bōlinedi. Folklorist Q.Maǵsetov dāstanlardı tiykarınan tōrt tūrge bōledi. 1.Qaharmanlıq dāstanlar. 2.Liro-epikalıq dāstanlar. 3.Tarıyxıy dāstanlar. 4. Sociallıq turmıs māselerinin sōz etetuǵın dāstanlar. Būgingi künde de usı klassifikaciya boyınsha xalıq dāstanları ūyrenilidi. Dāstanlardın bul klassifikaciyası derlik barlıq janrdadıǵı epos tūrlerin ōz ishine qamtıy aladı.

Qaraqalpaq xalıq dāstanlarınıń jıynalıwı, olardıń baspa jūzinde jariyalanıwı hām izertleniwindegi miynetlerdi biz qaraqalpaq folkloristikası bōliminde atap ōtken edik. Qaraqalpaq folkloristikasında xalıq dāstanlarına tereń izertlewler jūrgizgen alımlar Q. Ayımbetov, N. Dāwqaraev, Q. Maǵsetov, I. Saǵitov, A. Aliev, S. Bahadırova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, t. b. lar boldı. Gárezsizlik jıllarında bul dōretpelerdi izertlew jumısları janede dawam etip, tiykarınan Q. Maǵsetov, S. Bahadırova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, K. Palımbetov, J. Nizamatinov tärepinen izertlewler alıp barıldı.

Qaraqalpaq folklorında dāstanlar en ūlken janr sıpatında bizge belgili. Qaraqalpaq dāstanları qaraqalpaq folklorınıń 20 tomlıǵında hām sonğı jıllarda basılıp shıqqan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında tiykarǵı orındı iyeleydi. Dāstanlar haqqında folklorı izertlewshi ilimpazlar ūlken ilimiy jumıslar jūrgizdi. Sonda da, ele ōz izertlewın kútip turǵan māselerler jūda kōp.

Qaharmanlıq (batırlıq) dāstanlar

Dāstanlardın bul türin xalıq dōretiwshiliginde hām folklor iliminde batırlar jırı dep te ataydı. Eski türkıy sóz ónerinde ulıwma poeziyanı jır yamasa yır dep, al onı atqarıwshılardı yırağıw (jıraw) dep atagan. Batırlıqtı jırlaytuğın shıǵarmalar bir qansha kólemli bolǵan hām olardı úlken jırlar yaki batırlar jırı dep júritken. Usı jır hām jıraw atamaları sol eski türkıy zamannan baslap hāzirǵı dáwirge shekem qaraqalpaqlardıń mádeniy turmısında úzliksez qollanılıp kelmekte. Qaharmanlıq dāstanlar termını parsı tilinen alınǵan bolıp, ózbek ádebiyatı arqalı qaraqalpaq ádebiyatına hām folklor ilimine XX ásirdeń ortalarında aylanısqa túsken. Hāzir bul atama folklorında hām ilimde turaqlasıp ketken. sonlıqtan qaharmanlıq dāstanlar hām batırlıq dāstanlar terminleri teńinen qollanıla beredi.

Batırlıq dāstanlarda el-xalıq táǵdiri, onıń ar-namısı, mámleket táǵdiri ushın bolǵan gúres jırlanadı. Olardıń tiykarǵı tematikası batırlıq, el qorgaw, sırtqı dushpan menen gúres, ar-namısı qorgaw bolıp esaplanadı. Basqa barlıq waqıyalar, epizodlar, turmıstıń túrli kórinisleri usı baslı temanı tolıqırıw ushın qosımshalar retinde kirgiziledi. Dāstanlarda batırdıń ájayıp kúsh iyesi ekenin, jawingerlik uqıbın, erligin, gúreslerde jeńimpaz bolıwın súwretlewge ayrıqsha itibar beriledi.

Qaraqalpaq batırlıq dāstanların jırawlar tarın qıyqalap shertetúǵın saz ásbabı qobız járdeminde qırıldagan dawıs penen aytatúǵın bolǵan. Jırawlar-batırlıq dāstanlardıń dōretiwshileri hām atqarıwshıları. Qaharmanlıq dāstanlar tómendepi turaqlı belgilerge hām qásiyetlerge iye boladı.

Dāstannıń bas qaharmanı ájayıp kúsh iyesi, dáw júrek, ullı jawinger, iygilikli isler ushın gúresetuǵın pıdayı batır boladı. Batır ájayıp bolıp tuwıladı, ájayıp bolıp ósedi. Ózine sadıq joldas retinde ájayıp at hām qural-jaraq tınlaydı. Dāstanda batır menen at obrazı ajıralmaǵan halda bir qosıp túsinedi. Batır gúreste bel bermes ájayıp palwan etip súwretlenedi. Batır er jetken soń ózine ılayıq ómirlik joldas- qız izleydi. Usı qız izlew hām onı elge alıp qayıw barısında onıń batırlıq isleri, palwanlıq kúshi kórinedi. Batır haq kewil, isengish, ol geyde sum qıyallı adamlardan aldanıp turadı.

Batırđın nağız kúshi, jawingerlik uqıbı, xalıq isine pidayılığı sırtqı dushpanlar menen gúreste kórinedi. Bulardıń hámmesi batırlıq dástanınıń syujetindegi motivler bolıp tabıladı. Usınday motivler kishi-girim ózgerisler, ayırmashılıqlar menen kópshilik batırlıq dástanlardıń syujetlik mazmunına tiykar boladı. Bunday motivler qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları "Alpamıs"ta, "Qoblan"da, "Máspatsha"da, "Edige"de, "Qırıq qız"da ushırasadı.

Adebiyat teoriyasınan mağlıwmatlar

Kórkem obraz. Kórkem adebiyat hám folklor shıǵarmalarında sırtqı aralıq qalay bolsa solay fotosúwretтей etip kórsetilmeydi, al turmıs haqıyqatlığı qayta islenip, kórkem obrazlar arqalı sáwlelenedi. Egerde shıǵarmada turmıs materialları, waqıyalar, adamlar qurǵaq bayanlansa, onda shıǵarma ápiwayı, jansız mağlıwmatnama dárejesinde qalıp qoyadı. Kórkem shıǵarma bolıw ushın sol turmıs materialları, waqıyalar, adamlar, olardıń oy-pikirleri, ishki sezimleri túrli boyawlar menen kórkemlep beriliwi shárt, basqasha aytqanda súwretlenip atırǵan nársenin dal kóshirmesi emes, al kórkem obraz ajıratılıwı shárt.

Kórkem shıǵarmada qatnasıwshı adamlardıń júris-turısı, minez-qulqı, túr-tusi (portreti), ishki dúnyası kórkemlep súwretlenedi. Qatnasıwshı adamlardıń adebiyattanıw iliminde túrlishe ataydı: personajlar, qaharmanlar, bas obrazlar, ekinshi dárejeli obrazlar, xarakterler, tiplik obrazlar.

Jana dáwirdegi kórkem adebiyatta obraz jasaw biraz quramalasqan. Qatnasıwshı adamlardıń obrazların jaratıw olardıń jeke xarakteri arqalı iske asırıladı, yaǵnıy, hár bir qatnasıwshınıń obrazi basqalardı qaytalamaytuǵın jeke minez-qulqı, júris-turısı, ish-háreketleri, ishki dúnyası, sırtqı portreti arqalı ashıp beriledi, bir sóz benen aytqanda onıń jeke xarakteri jaratıladı.

Folklorlıq shıǵarmalarda obraz jasaw biraz ápiwayı usıllarda iske asırıladı. Obrazlar qarama-qarsı eki boyaw menen: unamlı hám unamsız bolıp jaratıladı. Bir obrazǵa tutas bir sociallıq topardıń, adamlar xarakteriniń, pútin bir xalıqtıń ózgeshelik belgileri jámlengen boladı. Sonlıqtan folklor obrazları jıyınalǵan obrazlar bolıp keledi. Misalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıs

obrazı orta asirlik dáwirdegi urıwlıq-patriarxatlıq jámiyetin kópshilik belgilerin, úrp-ádetlerin, al Mastan kempir, Tayshaxan, Ultan taz adamgershilik ólshemlerine qayshı keletuǵın qásiyetlerdi ózlerinde jámleydi.

Syujet. Bul termin fransuz tilindegi sujet sózinen alınıp, sózlik mániisi boyınsha "nárse", "mazmun" degendi áńlatadı. Syujet bul kórkem shıǵarmada súwretlenetuǵın waqıyalardıń, personajlardıń is-háreketleriniń belgili bir tártipke túsken dizimi yamasa jıynaǵı. Syujet personajlardıń kórkem obrazların jaratıw ushın hám shıǵarmanıń baslı ideyasın beriw ushın qollanıladı. Syujettin rawajlanıwı ushın personajlardıń is-háreketleri súwretlenedi, ruwxıy dúnyası, xarakteri sawlelenedi.

Xalıq dástanlarındaǵı syujetlerde waqıyalar menen personajlardıń is-háreketleri bir tártipte, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı. Bunday syujetlerde hár bir basqıshı belgileytuǵın elementleri, bólekleri boladı. Tómende syujettin quram bóleklerine anıqlamalar beriledi.

Ekspoziciya hóliminde waqıya baslanganga shekemgi jaǵday, sharayat súwretlenedi, waqıyaga qatnasatuǵın personajlar, waqıya bolǵan waqıt hám orın menen tanıstırıladı. Misalı, «Alpamıs» dástanında waqıya baslanbastan burın Jiydeli Baysın eli, eki dos Baybóri hám Baysarı hám olardıń qostarları menen tanıstırıladı.

Waqıyanın baslanıwı yamasa waqıyanın túyini. Ekspoziciyadan sońǵı bólim. Onda waqıyanın baslanıwına túrtki bolatuǵın jaǵdaylar súwretlenedi hám waqıyanın bunnan bılay rawajlanıwına jol ashıp beriledi. «Alpamıs» dástanında Bayböriniń ullı bolıp toy beriwı Baysarı menen málellesiwı hám Baysarınıń ókpelep qalmaq eline kóship keliwı syujettin bunnan bılay rawajlanıwına jol ashıp beredi.

Waqıyanın rawajlanıwı. Oz jóni menen hár tárepleme rawajlana baslaydı, kólemi keńeyedi. Personajlardıń qarım qatnasları shiyelenisedi óz ara gúresleri súwretlenedi, nátiyjede olardıń xarakteri qalıplesip obrazlarının baslı tarepleri ashıladı shıǵarmanıń baslı ideyaları ayqınlasadı. Misalı Alpamıs dástanında waqıyanın rawajlanıwı Alpamıstın qalmaq jurtına Barshındı izlep

ketiwi. Qarajan menen bellesiwi, qalmaqlar menen soqlıgısıwi, sıyaqlı hädıyseler menen belgilenedi.

Waqıyanın rawajlanıw shını (kulminaciya hám sheshimi). Waqıyalardıń keń hám hár tárepleme rawajlanıwı nátiyjesinde personajlar arasındagı qarama-qarsılıq (konflikt) sheshiledi syujettiń rawajlanıwı ayaqlanadı. Sol Alpamıs dástanınıń ekinshi bóliminiń ayagında jeti jıllıq sergizdanlıqtan soń Tayshaxandı jenip Baysınga qaytadı. Eldegi biybastaqlıqqa tuym salıp onıń basshısı Ultan tazdı jazalaydı. Elde tártip ádalathılıq ornatadı, óz maqsetine erisedi. Waqıyanı bunnan soń da rawajlandıra beriw óz mánisin jogaltadı. Shıǵarmanıń kótergen máselesi, probleması, ideyası kulminaciyada hám finalda tolıq ashıladı. Biraq syujet barlıq shıǵarmalarda usınday tayar keste menen rawajlana bermeydi. Kóplegen shıǵarmalarda ásirese házirgi zaman realistlik metodu menen jazılǵan shıǵarmalarda syujettiń joqarıda keltirilgen tártibi saqlana bermeydi, olarda syujet Erkin rawajlanadı geyde aldı menen waqıyanıń sheshimi berilip rawajlanıwı onnan keyin beriledi. Sonıń menen birge, shıǵarma syujetinde onıń kompoziciyasında prolog hám epilog sıyaqlı komponentlerde qatnasıwı múmkin.

Prolog (grek tilindegi kiris sóz alǵı sóz degennen alınǵan). Negizgi syujet baslanbastan aldın usı shıǵarma hám onıń maqseti tuwralı ayıp beriw. Misalı, Berdax "Aqmaq pasha" dástanınıń basında shıǵarmanı jazıwǵa túrtki sebepshi bolǵan jaǵdaylar tuwralı bayan etedi.

Epilog (grekshe-epilogos sońǵı sóz mánisinde). Waqıya rawajlanıp belgannan soń shıǵarmanıń sońında personajlardıń bunnan sońǵı taǵdirleri tuwralı maǵlıwmatlar beriletuǵın bólim.

Motiv - fransuz tilinde motif-nama, irǵaq degendi bildiredi. Motiv kórkem shıǵarmanıń syujetiniń rawajlanıwına tásir jasaydı. Motiv folklorlıq shıǵarmalarda (syujetlerde, dástanlarda) turaqlı qollanılardı. Qaharmanlıq eposlarda syujettiń baslı bólekleri belgili motivlerge tiykarlanıp rawajlanadı. Misalı, batırdıń ájayıp bolıp (ǵayratábıyiy) tuwılıwı hám ósiw motivi, batırdıń at tanlaw motivi, qalınlıǵın izlep ketiw motivi, dushpan batır menen bellesiw motivi

h.b. "Alpamis", "Qoblan", "Máspatsha" dástanlarında syujettin turaqlı komponenti retinde qullanıladı.

Troplar-súwretlew qurallarının köp qullanılatuğın túri. Grek tilindegi tropos-oylanıw, ózgeriw degen sózden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánsi boyınsha kórkem shıgarmada sózdin yamasa sóz birikpesinin tuwra manisinde emes, al awıspalı manisinde qullanılıwı. Troptın ónimli qullanılatuğın túrleri tómendegiler: metafora (grekshe metha-qaytadan, phora-kóshiremen) zatları bir-birine megzetiwge tiykarlangan, metafora teñewdey etip zatları salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi. Mısalı. "Lashın edim qanatımnan qayrıldım, Tulpar edim, doynağımnan ayrıldıım". Bul mısalda personaj lashinga, tulparğa teñelmeydi, al megzetiledi.

Teñew - bul súwretlenip atırğan adamdı yaqi zattı basqa nárse menen salıstırıw. Ol kóbinese day-dey, tay-tey, yanlı, kibi, misli, sıyaqlı degen kómekshi sózlerdin járdemi menen jasaladı. Mısalı. "Aygırdayın shaynastı, Qoraz kibi julıstı, Qoshqar kibi dúgıstı".

Metonimiya - sózlik manisi boyınsha grekshe metha – qaytadan, nimos- ataw degendi añlatadı. Metonimiyalıq súwretlew usulın qollanganda súwretlenip atırğan zat yamasa hádiyse basqa at yamasa atama menen beriledi. "Esabi joq, sanı joq, lek-lek jatqan qol keldi". Bul mısalda áskerler, jawıngerler (armiya) dep zattın ataması tuwra berilmeydi, al obrazlı túrde qol dep ayıladı.

Epitet - grekshe epitheton – anıqlaw sózinen kelip shıqqan termin. Adamnıń, zattın yamasa qanday da bir hádiysenin sıpatın, qásiyetin qosımsha anıqlap turatuğın awıspalı súwretlew quralı. "Astına minipti sarı-ala jorga, Qulaqqa tağıptı altın jup sirğa" degen mısalda jorganın túr-túsi, sirganın qımbat bahalı metaldan (altınnan) ekeni qosımsha anıqlanadı hám bul epitetler súwretlenip otırğan zatların obrazların ele de tolıqtıradı.

Giperbola - grekshe hyperbola – ulğaytıw sózinen alınğan termin. Adamdı, zattı, háreketti súwretlegende óziniń haqıyqı shamasınan biraz arttırıp, bórttirip kórsetiw. "Boyları bar minarday, Qolları bar shınarday" degen mısalda adamnıń boyı biyik minarğa, qolları juwan shınar teregine teñelip, asıra súwretlenedi. Giperbola

süwretlenip atırǵan zatqa yamasa obrazǵa oqıwshınıń dıqqatın ayırıqsha qaratıw ushın qollanıladi.

Litota - grekshe lithotes - ápiwayılıq degen sózden alınǵan. Giperbolaǵa qarama-qarsı túsiniń. Litota adamdı, zattı yamasa háreketti óziniń haqıyqıy muǵdarınan, kórinisinen adewir kishireytip süwretleydi. Litota süwretlep atırǵan zattı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladi. Mısalı, «Alpamıs» dástanındaǵı "Kele berdi bir bala. Atları bar ırǵayday, Moyınları quwrayday, Qus urǵan qara torǵayday" degen qatarlarda Qarajan qalmaq Alpamısı jassınıp, oǵan mensinbey qaraydı. Kewli ósken qalmaq batırınıń kózine Alpamıs daladaǵı quwrayday (shóptiń ataması), kishkene ǵana torǵayday bolıp kórinedi hám "Shappattay balanı jerge sinirney nesi bar" degen menmenlik qıyalǵa ketedi. Bul jerde litotalar Qarajannıń minezindeǵi menmenlik, turpayılıq qásiyetlerin kórsetedi.

Demek, giperbolalar hám litotalar obrazlardı tolıqtırıp süwretlew ushın qollanıladi. Olar folklorlıq shıǵarmalarda (erteklerde, dástanlarda) ónimli paydalanıladi.

«Alpamıs» dástanı

Dástan tuwralı maǵlıwmatlar. «Alpamıs» dástanı-qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli dástanlarınan biri. Buringi dáwirlerde onı jas ta, ǵarrı da súyip tınlaǵan. "Alpamıs"tı jirlamaǵan jiraw bolmaǵan.

«Alpamıs» dástanınıń **segiz** variantı jazıp alınǵan. XX ásirdeń birinshi yarımında onı **Ógiz** jiraw, Qurbanbay jiraw, Esemurat jiraw, Qıyas jiraw, Arzimbet jiraw, Káram jirawlar xalıq arasında jirlaǵan. Sonnan, daslep **Ógiz** jiraw, Qıyas jiraw, Esemurat jiraw variantları, soń "Qaraqalpaq folklorı" 100 tomlıǵında barlıq osegiz variantı baspadan shıqtı. Bul jaǵday «Alpamıs» qaraqalpaq xalqınıń tól dástanı ekenliginen dárek beredi. Dástanda qaraqalpaq xalqınıń arzu-armanları, tilek-niyetleri, ruwxıy talapları, milliy ideyaları sawlelengen. Sonıń ushın da «Alpamıs» haqıyqıy xalıqlıq shıǵarma bolıp tabıladi.

Sonıń menen birge, «Alpamıs» dástanınıń basqa milliy versiyaları da bar. Ol ózbek, qazaq, tatar, bashqurt, altay sıyaqlı turkiy xalıqlarda da keńnen belgili. Dástandı izertlewshilerdeń

tastıyqlawı boyınsha «Alpamis» erte dawirlerde kópshilik türkiiy urıwlar ele bir qawimlik awqamda birigip jasağan waqıtta dóregen. Son olar óz aldına xalıq bolıp qalıpsıq bólinip milliy dástanı bolıp qalğan. «Alpamis»tı jırlawshılar hár bir xalıqtın turmısına, hasınan keshirgen tariyxıy waqıyalarına, úrp-ádetlerine, geografıyalıq hám ekonomikalıq sharayatlarına, milliy ruwxıy hám kórkem-estetikalıq talaplarına baylanısq dástannıń syujetine, personajlar quranına, kórkemlik dúzimine ózgerisler kirgizgen. Solay etip «Alpamis» dástanınıń milliy versiyaları payda bolğan.

«Alpamis» dástanınıń ideyası. Dástanda feodallıq pıtırınlılıqı saplastırw hám bólinip ketken urıwlar dı bir awqamğa biriktiriw, ideyası baslı orındı tutadı. Dástanda bul ideya bir pütün Qonırat qawiminiń bólinip ketiwi hám Alpamis batır dıń kúsh-ğayratı menen qaytadan birlesiwı mısahında beriledi. Sonday-aq dástanda xalıqlar doslıǵı ideyası qonırat Alpamis penen qalmaqlar Qarajan, Áshim arasındaqı sadıq doslıq mısahında sawlelenedi. Adamgershilik hújdan, ar-namıs, ádalatlıq, xalıqqa azamatlıq qalıxızmet etiw ideyaları Alpamis obrazı arqalı beriledi.

Kórkem shıǵarmada hár qanday jaqsı ideya qızıqlı syujet hám kórkem obrazlar arqalı ashıladı. Sonıń ushın tómende «Alpamis» dástanınıń syujetlik qurılısına, obrazlar dúzimine toqtap ótemiz.

«Alpamis» dástanınıń syujeti. Buringı zamanda Jiydeli Baysın jerin jaylaǵan Qonırat elinde Baybóri hám Baysarı degen bay-dawletli eki dos boladı. Qudaydan perzent tilep Baybóri ullı boladı, atın Alpamis qoyadı, Baysarı qızlı bolıp atın Gúlparslın qoyadı (onı erkeletip Barshın dep te ataydı). Eki dos quda boladı. Biraq Bayböriniń toyında eki quda máellesip, Baysarı ózini qarashı Qonırat dıń bir bólegin ertip uzaqtaǵı Qalmaq jurtına kóship ketedi. Pütün el búlinip, ekige bólinedi.

Alpamis erjetip batur jigit bolıp shıǵadı. Batırılıqtıń shanı boyınsha ol óziniń jılqımanı hám kewil jaqın jas úlkeni Qultay babanıń keńesi menen kóp jılqınıń ishinen kórimsizlew shubarı taydı tanlaydı. Songılıqta onı Bayshubar dep ataydı. Bayshubar tek jolǵa minetuǵın kólik emes, al batır dıń barlıq awır kúnderinde bir qol bolatuǵın, onıń awırmanlıǵın alıp júretuǵın haqıyqıy jawınger dostı boladı. Dástanda Bayshubar personaj dárejesinde súwretlenedi.

Urıwlıq-patriarxatlıq jámiyetin tǵırtı boyınsha quda bolıp, nan sındırıp atastırılǵan qalınlıǵı qanday da bir sebepler menen basqa jurta ketip qalsa, kúyew oǵan dawager bolıp izlep barıwǵa haqısı bar edi. Egerde ol qalınlıǵın tawıp alıp qaytpasa, pútin eldin, urwdın abırayın tókken bolıp esaplanadı. Usı tartıpke muwapıq Alpamıs jaw-jaraǵın asınıp, Bayshubardı minip atastırılǵan qalınlıǵı Gúlparsındı izlep qalmaqlar eline atlanadı. Bul Alpamıstın birinshi batırлық atlanısı edi. Bunı batırлық dástanlarda "batırın óz qalınlıǵın izlew motivi" dep júritedi. Alpamıs qalmaq batır Qarajan menen dáslap jawlasıp, soñınan jarasadı, qalın dos boladı. Qarajannın járdeminde Alpamıs kóp tosqınlıqlardı, qıyınshılıqlardı jenip Barshındı Baysın eline alıp qaytadı. Usınıñ menen dástannın birinshi bólimi tamam boladı.

Ekinshi bólimde Alpamıs Qalmaq elinde qalıp qorlanıp atırǵan qayın atası menen qayın enesin azat etiw hám Qonırat eline qosıw ushın ekinshi batırлық atlanısqa shıǵadı. Biraq ol jolda qalmaqlardıñ xanı Tayshaxan jibergen Mástan kempirdin hiylekerlik duzaǵına túsip, jeti jil zindanda jatıwına tuwra keledi. Tayshaxannın qoy shopanı Ashim kál tosattan zindannın üstinen shıǵıp, Alpamıs penen tanısadı, dos boladı. Ashim jolın tawıp Tayshaxannın qızı Arzayım menen zindandaǵı Alpamıstı baylanıstıradı. Alpamısta kewli bar Arzayım oǵan zindannan shıǵıwǵa járdem beredi. Batırлық dástanlardaqı bunday syujetlerdi "jat jurtlıq sulıwdın batırǵa járdem beriw motivi" dep ataydı.

Qonıratın Alpamısqa qarsı namart jigitteri batırdı óldi. Barshın jesir qaldı degen ósek taratadı. Urıwlıq-patriarxatlıq dawirdin dástúri boyınsha ólgen kúyewdin jesirin onın aǵayınleriniñ biri ózine nekelep alıwı kerek bolǵan. Usı dástúrdi paydalanǵan Alpamıstın urıwlas aǵayınleriniñ biri bolımsız, qopal, pámsiz Ultan taz aǵamnın jesiri magan tiyisli dep Barshındı kúyewley baslaydı, Qonıratın biyligin óz qolına aladı. Biraq durıslap basqara almay, eldin bereketi ketip, aǵayın arasında ala awızlıq, janjel, ádalatsızlıq ústemlik etedi. Ultan taz Barshındı nekelew múnásibeti menen gúlli Qonıratı jıyıp úlken etip toy beredi. Toy üstine Alpamıs boyın jasırıp jılqıman Qultay súwretine kirip keledi, jay-jaǵdaydın hárin bilip bolıp Alpamıs ózin tanıtadı. Bul syujetti ádebiyattanıw

hám folklor iliminde "batırdań óz hayalınń toyınń ústinen shıǵıwı" dep ataydı. Alpamis Ultan taz basshılıǵındaǵı gúnakarlardań barlıǵın jazalap, Qonırat elinń birligin tıkleydi, elde tınıshlıq, bereket, ádalat ornatadı. Dástannıń syjeti usınıń menen juwmaqlanadı.

«Alpamis» dástanındaǵı obrazlar. Alpamis obrazı - dástannıń syjetine uytqı bolatugın, onı quraytugın baslı obraz. Dástannıń baslı ideyası da tiykarınan usı Alpamis obrazı arqalı ashıladı. Batırlıq dástanlardıń ideyaları batırlıq motivler arqalı beriledi. Sonlıqtan Alpamis obrazında batırlıq qásiyetlerdiń barlıǵı jámlengen. Ol ájayıp bolıp tuwıladı (biyperzent ata-anası áwliyelerge zıyarat etip qudaydan tilep aladı), ájayıp bolıp ósedi. Batırlıqtıń shartleriniń biri retinde ózine joldas ájayıp at Bayshubardı tańlaydı. Dástanlarda batırlıq isler tek batırlıq, palwanlıq, jawingerlik qásiyetlerdi kult (essiz, közsiz tabınatugın narse) etip kórsetiw maqsetinde súwretlenbeydi, al joqarı ideyalardı beriw ushın súwretlenedi. Alpamısın batırlıq isleri tek Barshına úylenip úy-xojalıq bolıw ushın islenedi desek, onda dástannıń ideyalıq qımı túsip, Alpamis batır dárejesine kóterile almaǵan bolar edi. Alpamısın batırlıq is-háreketleri kúndelikli turmıs-tırishilik dárejesinen álle qayda joqarı. Olar joqarı ideyalar menen, yaǵnıy tarqap ketken urıwları birlestirip, feodallıq pıtıranaqlıq saplastırıw ideyaları menen baylanıslı. Barshında Alpamısın aıǵı qaytıw málellesken aǵayınlerdiń jarasıwına, feodallardıń (Bayborı menen Baysarın) menmenligi, takabbırlıǵı, el taǵdırıw juwappersizligi aqıbetinde tarqap ketken urıwları birlesiwine alıq keledi. Demek, batırdań ǵayrı jurttaǵı atastırılǵan qalınlıǵın izlep tawıp, oǵan úyleniw syjeti joqarıda keltirilgen ulla ideyalar usı sawlelendiriwdiń tiykarǵı kórkemlik sharayatı bolıp xızmet etedi.

Alpamısın batırlıq sawlatın tolıqtırıp turatugın joqarı qásiyetlerdiń biri-bul onıń keń peyilligi, keshirimliliǵı, wádege opalılıǵı, dosqa sadıqlıǵı. Onıń bul qásiyetleri dástannıń eń qızıq syujetlerinde kórinedi.

Alpamis dushpan Qarajan qalmaq penen jetti kún ayqasıp, onı jenedi. Óltirer waqıta Qarajan jalınıp, batırdan amanlıq tileydi. Batır ózin hasıp, qanasına túsip "Sen ólgen menen jer tolmas, bir

qalmaqtan dushpan bolmas, bar keshtim qanıdı" dep bosatıp jiberedi. Aman qalğan Qarajan Alpamıstıñ qalmaqqa júrisiniñ haqlıǵına túsinip, oǵan sadıq dos boladı, qıyın-qıstaw kúnderde doslıqtı bájray keltiredi.

Alpamıstıñ joqarı adamgershilik qásiyetleri Tayshaxannıñ qoy shopanı jámiyettegi kishkene adam Ashim kál menen doslıǵında kórinedi. Ashim Alpamıstıñ isiniñ haqlıǵın túsinip, táǵdirge táwekel etip, Tayshaxannıñ esapsız qoyların zindanda jatırǵan Alpamısqa soyıp berip jeti jil baǵadı. Zindannan shıqqannan soñ Alpamıs qalmaqtı jeñip, Tayshaxandı qulatadı, Gúlpارشınıñ atanasını azatlıqqa shıǵaradı, maqsetine jetedi. Biraq qıyın kúnderde járdem bergen Ashim shopandı esten shıǵarmaydı. Oǵan Tayshaxannıñ qızı Arzayım sulıwdı nekelep beredi. Orta ásirlik feodallıq jámiyettin tártibi boyınsha miyrasxóri joq bosap turǵan taxtqa kúyew otırǵızıladı. Usı nızamǵa muwapiq Alpamıs Qalmaq eliniñ taxtına Arzayımın kúyewi qaradan shıqqan Ashimdi otırǵızadı.

Alpamıstıñ aq kewilligi onıñ adamlarǵa isengishlik qásiyetinde de kórinedi. Qalmaqqa ekinshi márte atlanıp baratırǵanda onıñ aldınan Tayshaxannıñ tapsırması menen hiyleker mástan kempir qasına qırıq qız ertip shıǵadı. Ol ózin Baybórinin qalmaқтаǵı tuwısqanıman, minaw menin qızlarım, senin tuwısqan jiyenlerin, dep tanıstıradı. Apańnıñ úyine túsirp, qonaq bolıp ket, dep mirat etedi. Alpamıstıñ júreginde tuwısqanlıq sezimleri oyanıp, kewli eljirep Mástan mamannıñ juwhalıq sózlerine kiredi. Alpamıstıñ sadalıǵı basım kelip, biyǵamlıqqa beriledi, sharap iship más boladı, aqıbetinde zindamǵa tusedi.

Degen menen Alpamıs barlıq waqıtta sada, essiz, kózsiz batır emes. Ol tereñ aqılǵa, ótkir zeyinge iye, xat sawatı bar, qolı ónerli jigiti. Zindanda jatıp qoydıñ jilik súyeginen jaǵımlı hawaz shıǵaratuǵın, túrli namalarǵa shertiwge bolatuǵın ájayıp sibızǵı soǵadı. Onı ózinen salemnama retinde Ashim arqalı Arzayımǵa jiberedi. Bul Arzayımın Alpamısqa degen kewil sezimlerin oyatadı. Biraq Alpamıs sadıq qostar. Nekelisi Gúlpارشındı hürmet etedi. Tayshaxandı qulatıp, Qalmaq jurtınıñ biyliǵı óz qolına tiygende Alpamıs oysızlıq etip bosap turǵan taxtqa otırnaydı.

xanğa kúyew bolıp Arzayımğa úylenbeydi. Qostarı Gúlpارشingá sadiq bolıp qaladı. Qalmaq elin bağınıshlı qılmay óz erkin ózine qaldıradı, xalıqlar, mámleketler arasında doslıq ornatadı. Ol óziniń jeke sezimlerine berilip ketpeydi, olardı irkedi, xalıq, mámleket tağdirin óz máplerinen joqarı qoyadı. Bul Alpamıstıń mámleketlik dárejede oy júritip, pikirley alatuğın, is-háreket etetuğın, tereń aqılğa iye kóregen siyasatshı ekeninen guwalıq beredi.

Batırlıq dástanlardıń dástúrine muwapıq Alpamis xalıq árman etken teńi-tayı joq kúshke iye, el dep eńiregen batır, xalıq mápi ushın xızmet etetuğın azamat, ata-anasına ğamxor perzent, sadiq qostar, ğamxor áke, opalı dos. Bul joqarı qásiyetler Alpamıstı ideal obrazlar dárejesine kóteredi.

Bayshubar obrazı. Batırlıq dástanlardıń kórkemlik dástúri boyınsha batırdıń atı mázi kúsh-kólik emes, al batırdıń joldası, qıyın kúnderde járdem beretuğın dostı. Ayırım qıyın qıstaw jağdaylarda batırdıń atına til pitip, sana-sezimde iye boladı, óz betinshe háreket etip batırdı awır awhallardan alıp shıǵadı. Demek, batırlıq dástanlarda onıń atı personaj dárejesinde súwretlenedi. «Alpamis» dástanında batırdıń atı Bayshubarda usı qásiyetlerdiń barlıǵı bar. Bayshubar ápiwayı at emes, shıǵısı boyınsha saw tulpardan dórep, ker biyeden tuwǵan hasıl tuqım ájayıp at. Ol dástanda personaj dárejesinde háreket etedi. Barshın ushın atbayraqqa shıqqanda Bayshubar dáslep boyın jasırıp atlarda izinde júredi, kúshin saqlaydı. Shubardı shapqan Qarajannıń ğapıllıǵınan onıń tórt ayaǵına dushpanlar gúlmıyıq qaqıp mayırıp ketedi. Sonda Shubarǵa til pitip, ózin qamshılap etin qızdırırwıdı Qarajannan ótinedi. Et qızıwı menen ol baygiden ozip keledi. Alpamıstıń hám yarı, hám namıs-arı bolǵan Barshındı alıp beredi. Alpamıstı zindannan azat eter waqıtta qırıq qulash tereńliktegi zindannan hesh kim batırdı tartıp shıgara almaydı. Sonda Alpamıstıń dostı Áshim: Hám aǵası hám inisi, elinen shıqqan joldası, bir shıǵarsa bayshubar shıǵaradı onı,-deydi. Alpamıstıń ózinde qıynalıp turǵan jerlerde "Aǵam bolǵan Bayshubar, inini bolǵan Bayshubar" dep attı óz basına teńeydi, onı qıynalǵanda súyenetuǵan úiregi, jalǵızdıń joldası, tuwısqamı dep biledi. Dástanda Bayshubarǵa at dep qaramay personaj dárejesinde diqqat beriwetin

mānisi bar. Ata-babalarımızdın turmısında ayrıqsha orın tutqan. Jaqsı at kōshse kōligi, hāygi jarısında ar-namısın āperetuğın tulparı. jawgershilik künlerde jawinger joldası bolğan. Sonın ushın da xalıq danalığında ushırasatuğın "At-jigittiñ joldası bolğan", "At-batırđın qanatı, "Atlınıñ nesiyyhesi altaw", "Jısqı maldın patshası", "At bolmasa dārt holar", "Atlan, atlan degende atlanarğa atı joq. Qatardan qalqan sol jaman", degenge usağan naqıllar xalıq turmısında attıñ qanshelli āhmiyetke iye bolğanınan guwaliq beredi. Egerde Alpamıstı Bayshubardan ajıratıp suwretlegende batır obrazı shıqpay qalar edi, hātteki shıgarmanın ózi batırılıq dāstan dārejesine kóterilmey qalar edi. Sonlıqtan hatırılıq dāstanlarda bas qaharman astındağı ājayıp atı hām jaw-jarağı menen qosıp suwretlense gana bir pütün obrazğa, batır obrazına aynaladı.

Gúlparshın obrazı. Dāstandağı bas qaharmanlardın biri - Gúlparshın. Ol qāddi-qāwmeti, sın simbatı kelisken, aqıl-parasatlı, turmıstı, shārt-sharayatlardı tez hām tereñ túsinetuğın zeyinli qız.

Jıraw Gúlparshının portretin tómendegishe súwretleydi:

Qamshı yanlı barmağı,	Shershige barsañ hinji bar,
Gúmis yanlı turmağı,	Hinjini kórde tisin kór,
Ustağa barsañ sandal bar,	Qar ústine qar jawar,
Sandaldı kórde shashın kór,	Qardı kórde etin kór
Mollāğa barsañ qalem bar,	Qar ústine qan tamar,
Qalemdi kórde qasın kór,	Qandı kórde betin kór.

Gúlparshın tek batırđın súygiligi, boz ordanın jarasıǵı nazlıbiyke hayal emes. Ol-qıyın-qıstaw jaǵdayda batırğa qap qollasatuğın járdemshi, oǵan aqıl-keñes beretuğın, asqınlap ketse tórelı sóz aytıp basıp qoyatuğın aqılǵóy dostı. Bir sóz benen aytqanda Gúlparshın batırğa hamme tárepinen ilaylıq ómirlik joldas, xalıq túsiniǵindeǵı ideal hayal.

Gúlparshın jas bolsa da óziniñ tereñ aqlı, ótkir zeyni menen jası úlken kátquda, abıraylı biylerdiñ sheshiwi múshkil bolğan túyin máselelerge tapqırılıq penen tórelık beredi. Misalı, qalmaqtıñ xanı Taysha, hatırı Qarajannıñ Gúlparshınǵa kewli ketip, onıñ qolın sorap tennen jawshı jiberedi. Birewine juwap berse, ekinshisi narazı bolıp, arada daw-jānjel bolatuğın qāwıp tuwadı, jōnsiz urıs-

qağıs bolıp, aqıbetinde puqara xalıq jábir shegetuğın boladı. Gúlpارشın olardıń hesh birewine de kesip juwap bermeydi. Ol usı dawlı hám qawıplı máseleńi paraxat jol menen tómendegishe ádil sheshedi.

Xanıña bersem juwaptı,
Biyinniń keler kewline.
Biyińe bersem juwaptı,
Xanınnıń keler kewline.
Xanınnan da támem bar,
Biyinnen de támem bar
Meniń nashar basıma
Altı ay bersin máwletti...
Altı ay on eki kún tolganson
Ullı toydı baslasın...

Qırıq kúnshilik jollarğa,
At jibersin bayraqqa.
Atı ozgan jigittiń,
Kimindi qul demeymen.
Kimindi xan demeymen,
Kimindi qara demeymen.
Atı ozǵanǵa tiyemen.
Biy málel bolsın qaynaǵa.
Jalgız nashar basımdı
At bayraqqa tigemen.

Bul Gúlpارشınnıń tapqırlıǵın kórsetedi. Usı aqlı menen Gúlpارشın biygúná qan tógispeniń aldın aladı, ekinshi jaǵınar Alpamıstıń uzaqlaǵı Baysınnan Qalmaq eline jetip keliwine máwlet aladı.

Gúlpارشın ómirlik joldasına shın berilgen sadıq qostar Alpamıs jeti jil tiri gayıp bolıp, xabar-atarsız ketkende ol úmitin úzbeydi, batırdı kútedi. Ol óziniń tuwılǵan jerin, elin, ata-anası shın júreginen súyetuğın watanpárwar qız.

On tórtimde meniń baxtıń ashılǵay,
Duz nesiybem Baysın elge shashılǵay.

Gúlpارشın jat jurtta watandı kóriw, oǵan qaytıw ármanı menen Baysındı saǵınıp jasadı.

Dástanda Gúlpارشın kelbeti kelisken, ishki dúnyası bay, zeyinli, tapqır, keń peyil, ata-anasına miyriman, sadıq qostar obrazında súwretlenedi. Gúlpارشın obrazi arqalı «Alpamıs» dástanınıń syujeti qızıqlı rawajlanadı, Alpamıstıń barlıq hám basqı da iygilikli isleri Gúlpارشınǵa baylanıslı iske asırladı. Gúlpارشın

obrazına orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dáwirdegi xalıq túsinińindegi ideal hayaldıń qásiyetleri, belgileri jámlengen.

Qarajan obrazı. Dástanda Qarajan úlken kúsh iyesi, qarıwlı, er júrekli, qaysar jigit sıpatında súwretlenedi. Ol-Qalmaq eliniń batırı. Aytqanınan qaytpaytuǵın bolǵanlıqtan onı Qarajan qaysar dep ataydı. Alpamıstıń birinshi batırlıq isı Qarajan menen ayqasta bilinedi. Demek, dástanda Alpamıstıń batırlıǵın, palwanlıǵın, dáw júrekligin kórsetiwde Qarajan obrazı baslı orındı tutadı. Dástanda Qarajan obrazı kirgizilmese, Alpamıstıń batırlıq obrazı ashılmay qalǵan bolar edi.

Qarajan jeńilip Alpamıs penen dos boladı. Sonǵılıqta Alpamıstıń jaqsı niyetleri, iygiliكلي maqsetleri usı Qarajan dostınıń járdeminde iske asadı. Qarajan hesh qashan doslıqqa qıyanet etpeydi. Ol-ádillik hám ádalatlıq tárepdarı. Sonlıqtan Tayshaxannıń biyhastaqlıǵına, zorlıǵına kónbeydi, oǵan qarsı shıǵadı. Alpamıs tárepli boladı, sebebi onıń isiniń haqlıǵın túsinedi. Qarajan jaǵdaylardan durıs juwmaq shıǵaratuǵın, aq kewil, hadal jigit. Doslıqtıń shártin hárijay etiw ushin ol aytqanın qılmaǵan, ádil iske qarsı shıqqan balası Dospambetti qara atı menen qosa óltiredi. Házirgi zaman oqıwshısına bul syujet ersi tuyılıwı múmkin. Biraq oǵan tariyxıy kózqaraslardan baha heriw kerek. Áke menen balanıń ayqası, ákesiniń óz balasın óltirip qoyıwı dúnya xalıqları folklorı hám ádebiyatında burınnan keń tarqalǵan syujet. Misalı, Ferdawsıydıń "Shahnama" dástanında batır Rustem balası Suhrabtı qılıshlap óltiredi, XIX ásir rus jazıwshısı N.V.Gogoldıń "Taras Bulba" povestinde batır kazak Taras Bulba satqın balası Andreydı atıp óltiredi. Biraq olardıń óz balaların óltiriwi qanxorlıqtan yaki jeke basınıń mápi ushin emes, ullı gumanistik (ulıwma insaniylik) ideyalardıń, ádillik hám ádalatlıqtıń ústemfigi ushin iske asırıladı. Qarajannıń óz balasın óltiriw motivi de usınday ideyalar menen aqlanadı. Qarajan qalay bolmasın Barshındı Alpamısqa quwıstırıw maqsetinde kúyip-janadı. Sebebi Barshın tek bastı bayǵige tigilgen bayraq emes, ol gúlli Qonırattıń jat jurtqa ketken ar-namısı, keleshkek úmiti. Alpamıs usı ar-namıstı ayaq astı qılmay Qonıratqa qaytarıw maqsetinde Qalmaq eline batırlıq atlanısqa shıǵadı. Orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dúzimniń tartibi boyınsha atastırılǵan

qalınlıqtı hasqa birewdin küyewlewi yamasa onı zorlap alıwı kúta ayıp bolǵan. Túrli sebepler menen jatqa ketken qalınlıǵın qaytarıwǵa urınbaǵan jigit adam esabına alınbaǵan, onıń bul isi namártlik, qorqaqlıq dep bahalangán hám barlıq eldin betine shirkew dep esaplangán. Sonlıqtan Alpamıstıń óz qalınlıǵı Barshındı Qalmaq eline quwdalasıp barıwı-bul ashıqıq sawdası emes, al el-xalıqtıń ar-namısın tiklew hám bólingen eldi biriktiriw maqseti holip esaplanadı. Mine, usınday ádil iske, joqarı ideyalardı Qarajan jan-tanı menen xızmet etedi. Qarajannıń Alpamısqa sadıqlıǵının baslı sebebi de usında.

Dástanda Qarajan obrazı unamlı hám qızıqlı is-háreketleri tiykarında kórkem etip jasalǵan.

Dástanda Qultay baba hám Ashim kál obrazları da unamlı súwretlengen. Olar-ápiwayı shopanlar, miynetkesh xalıq wakilleri, Alpamıstıń tilekleri, oǵan hár tárepleme járdem beredi. Olar miyneti menen kún keshiretuǵın kewli de, qolı da hadal adamlar. Alpamıs keń júrekli, kewli de, qolı da ashıq jomart jigit bolǵanlıqtan Qultay menen Ashimdi umıtıp ketpeydi. Xalıq mápi menen qızıqpaytuǵın, óz qara basınıń mápin, házligin kóbirek oylaytuǵın Tayshaxandı qulatıp, ornına qarapayım xalıq ishinen shıqqan Ashimdi xan kóteredi. Bunday syujetler «Alpamıs» dástanının tereń xalıqlıq ideyalar menen suwǵarılatuǵınan dárek beredi. Qultay hám Ashim obrazları satıralıq, yumortlıq usıllarda qollanıw arqalı qızıqlı hám sheber jasalǵan. Dástanda Qultay hám Ashim obrazları Alpamıs obrazın hár tárepleme tolıqtırıp turadı.

Dástanın baslı ideyasın sawlelendiriwde Alpamıstıń ákesi Baybörinin, Barshınının ákesi Baysarının obrazları itibarlı orın tutadı. Olar úlken mal-mülikke iye Qonıratın tutqasın tutup turǵan iri feodallar. Esapsız malına másirgen olar el-xalıq taǵdirine, onıń turmıs-tirishiligine bas aylanbaydı, olardı menmenlik, takabbırlıq sezimleri hiyleydi, ózlerin basqalardan joqarı sanaydı. Bolar bolmas nárese ústinde (toyda kókpargá talasıp) eki bay máellesip, bir birin kórmestey bolıp tarqasadı. Baybóri menen Baysarı arasındaqı jeke ókpe-giyne bir pütün Qonırat elinin birliǵın buzadı, el eki baydın tárepine ayırılıp bereketi ketedi, ala awızlıq baslanadı. Ózlerinin degenin boldırıw ushın bul baylar hásh nárseden qaytpaydı. Baysarı kókpargá ókpelep ózine qarashı eldi shuwlatıp

jat-jurt Qalmaqqa köshedi. Elde qalğandı maqul körüp, köshkisi kelmegenlerdi arbağa baylap sabaydı. Köshpeyik dep jalingan hayalı Jantilesti de sögip azaplaydı. Baybóri de rayınan qayıp Baysarıdan keshirim sorap kelmeydi. Bul syujetler tariyxta feodallıq pıtırañlıq, feodallıq ala awızlıq dep atalatuğın dâwirдің haqıyqıy körkem kórinislerin beredi. Mine, usı ala awızlıqtı saplastırıw dâstanda Alpamıs batırдың enshisine tiyedi. Bunday ullı wazıypanı Alpamıs ózine atastırılğan nızamlı qalınlıǵı Gúlpارشandı izlew hám elge alıp qayıw siltawı menen inabatlı orınlap shıǵadı. Dâstanda Baybóri hám Baysarı baylar feodallıq ala awızlıqtıñ simvoly sıpatında súwretlenedi.

Dâstanda kóbirek hâreket etetuğın unamsız obrazlardıñ biri - Qalmaq jurtıñ iyesi Tayshaxan. Dâstandaǵı jamanlıq islerдің kópsılıǵı usı Tayshaxan bassılıǵında iske asırıladı. Alpamısın nızamlı qalınlıǵı Gúlpارشın sulıwdı xan sarayınıñ jarasıǵı etip qoyıw ushın ózi algısı keledi. Usı maqsette Alpamısın haq isine kóp kesent keltiredi, jamanlıq izinen jamanlıq etedi, hâtteki mákkarlıq hám qıyanetlik jolı menen onı zindanga bánt etedi. Tayshaxannıñ jamanlıq islerine onıñ onıñ jalpıladaqları Kókaman hám Mástan kempir járdem beredi. Olar óz qulqının toydırıw ushın jamanlıqtı, mákkarlıqtı qural etip alǵan eki júzli adamlar edi.

Unamsız personajlardıñ biri – kelte pám, jigersiz Ultan taz. Alpamıs jeti jul tiri ğayıp bolıp ketkende ol jalğannan jesir dep dagazalangan Gúlpارشinga úylenip, gülli Qonıratın biylikin alıp biylik dâwran súrgisi keledi. Ultannıñ túsiniginde elge biylik etiw-bul hâzlik, waqtı xoshlıq etiw, qatın alıw, toy tamashalaw. Onnan arjagına onıñ toy bergizedi, altın qabaq attıradı, güres tuttıradı, at kelte pámi alıspaydı. Aqılı qısqaılıǵınan ol biylikti alar almastan Alpamısın tegin malın shashıp úlken etip gúmbirlegen toy berip, at shaptıradı. Usı toyda Gúlpارشınnıñ nekesin qıydırıp hayalıqqa alıwdı oylaydı. Elge biy bolǵanda onıñ bilgeni usılar gana. Biraq onıñ haram niyetleri iske aspaydı. Toy ústine jeti julıq ğayıpıqtan Alpamıs kelip qaladı hám onıñ “isi kelispey” tiyisli jazasın aladı. Ultan taz adalatlıqtı buziwshi, qıyanetshi sıpatında súwretlenedi.

«Alpamıs» dâstanınıñ kórkemligi. Dâstannıñ segiz variantınıñ ishinde Ogız jıraw hám Qıyas jıraw variantları

syujetinin ıqshamlığı, kompoziciyalıq jaqtan sheber düzilisi, körkem tildin mümkinshiliklerin ken paydalanıwı, qosıq qurılısının jetiskenligi menen özgeshelenip turadı. Dástannın syujeti folklor poetikasının dásturi boyınsha qızıqlı waqıyalardan quralğan, syujettin harlıq dástürli komponentleri saqlanğan (waqıyanın baslanıwı, rawajlanıwı, tegine jetiwi, sheshiliwi h.t.b.). Syujette bayanlawda súwretlew qurallarının köp ğana mümkinshilikleri ónimli paydalanılğan (metaforalar, metonimiyalar, tenewler, epitetler, giperbolalar, litotalar h.t.b.). Bulardıń har biri dástandagı obrazlardı jaratıwda hám onıń baslı ideyaların ashıwda tiyisli xızmet atqaradı. Joqarıda, teoriyalıq maǵlıwmatlar bóliminde obrazlarga, syujetke, súwretlew qurallarına teoriyalıq anıqlamalar beriwdiń barısında «Alpamıs» dástanına tiyisli mısallar keltirilgen. Sonlıqtan bul jerde jáne anıqlamalar, mısallar keltirip qaytalawdıń zarurlığı joq.

Dástannın shırayın shıǵarıp, körkemligin arttırıp turatúǵın jaǵdaylardıń biri-bul onıń syujetinin tiykarınan qosıq penen bayanlanıwı. Shinında da, «Alpamıs» dástanının qosıq qurılısı basqa qaharmanlıq dástanlardıń qosıǵınan óziniń jetiskenligi menen özgeshelenip turadı. Asirese, Qıyas jıraw variantınıń qosıǵı óziniń puqta islengenligi, jırawdıń qosıq dóretiwde asa talantlılıǵı menen basqa dástanlardan ústin turadı. Qosıqlarda ses ırǵaqlarının (ritm) bir tegis beriliwi, qosıq qatarlarının buwın ólshemlerine qatan baǵınıp, bir muǵdarda (7-8-9 yamasa 10-11 buwinlı bolıp) beriliwi, qosıq qatarlarının sulıw uyqaslar meen bezeliwi, bayanlanatúǵın waqıyalardıń temperamentine, dramatikalıq keskinligine yamasa basqa da jaǵdaylarına qaray qosıq qurılısının ózgerip barıwı dástannın körkemlik qunın asırıp turadı. Mısalı, Qarajan hatırdıń astındaǵı Qara atı Dərbent tawda alǵa baspay tebinlep, úrke beredi, shebi ol uzaqta kiyatırǵan Alpamıstı, onıń atı Shubardıń dúbirin sezip setem alıp turǵan edi. Qarajan bunı túsınbey, astındaǵı Qara atı qamshılap, oǵan giyneli sózler aytadı.

Ne kórdin qara at, ne kórdin?
Keynine qarap shegindin,
Tört ayaqlap tebindin.

Ne kórdin qara at, ne kórdin?
Maqpaldan tigip dorba ildim.
Kishmishten saylap jem berdim.
Jemindi qashan kem berdim,
Ne kórdin qara at, ne kórdin?
Alıp edim al menen.
Alpıs eki tuwar mal menen,
Júyrikler degen dań menen,
Ne kórdin qara at, ne kórdin?
Begler qurgan shatırma.
Aldında jolbarıs jatırma.
Kelgenler bizden batırma.
Ne kórdin qara at, ne kórdin?

Dástandaǵı prozalıq bayanlawlardın da kóteretúǵın kórkemlik júzi bar. Birinshiden, prozalıq bayanlawlar uzın syujetti jıyñaqlap beriw ushin xızmet etedi, ekishiden, olar kópshilik orınlarda ápiwayı qara sóz emes, al ritmikalıq proza túrinde bolıp keledi. anıǵıraǵ aytqanda olar belgili dárejede qosıqqa tartıp, ırǵaqqı iye bolıp keledi, yaǵnıy yarım qosıq formasın iyeleydi. Misalı: "Gúzektiń ayı tuwdı, arqadan suwıq júrdi, kóldin jiyegi qattı, qubladan kelgen ǵazlar qıyırshıq muz jep, qublaǵa qayttı:

Ayırım orınlarda qaharmanlardın ishki sezim-tuyǵıları, ruwxıy tolǵanısları lirizm túrinde berilip, obrazlardın rńn-bárńnligi támiyinlenedi. Misalı:

Atahlar oynaydı eken ellerde,
Atasızlar qoy baǵadı shóllerde,
Kelerme eken gayıp bolǵan jan atam,
Aqsham-kúndiz eki kózim jollarda.

Bul atasınan ayra túsken kózi jaslı, ishi dńrtli jas Jádiperdin ruwxıy tolǵanısları. Dástanda bunday lirikalıq sheǵinisler barshılıq. Misalı, Alpamıstın Qalmaq jurtına atlanar aldında ata-anası menen jılı xoshlasıwı, Barshinnin Bayshubarga aytqan xoshamet sózleri. Qultay babanın Alpamıstı joqlap ay dalada gúnireniwi h.t.b.

Xalıq qosıqlarının, qaharmanlıq dāstanlardın kōrkemlik ōzgesheliklerinin biri sonda, olarda turaqlı baslamalar, yaǵnıy kōrkem qaytalawlar jiyi-jiyi ushırasadı. Qaytalawlar folklor poetikasının dāstūrli belgilerinen bolıp tabıladı. «Alpamıs» dāstanında kōrkem qaytalawlardıń kōplegen tūrleri qollanıladı. Mısalı: "Hawa jawsın, aydın kōller sei bolsın. Jıldan jılǵa az dāwletin mol bolsın", "Men jılayman bir qudaǵa zar-zar, bāshemizdi xalıq aylegen biyribar", "Shashgenemdi ārman menen tarayman, Ōzim nashar ne kúnlerge jarayman", "Lashın edim qanatımnan qayrıdım, júyrik edim, doynaǵımnan mayrıdım", "Qarqaram bar bul basımda shoqtan shoq. Men jılayman jaratqanǵa qayǵım kóp" h.t.b. Olardıń hār birinde tereń sezimler berilip, olar qaharmanlardın ishki dúnıyasın ashıwǵa járdemlesedi.

Juwmaqlap aytqanda, «Alpamıs» dāstanı qaharmanlıq dāstanlardın ishinde, óziniń ideyalıq hām kōrkemlik dārcjesinin joqarılıǵı menen, tereń xalıqlıǵı menen, xalıq arasına kúta ken tarqalıwı menen ōzgeshelenip turadı. Sonın ushın da, «Alpamıs» - qaraqalpaq xalqının eń súyikli dāstanlarının biri.

"Qırıq qız" dāstanı

Dāstan haqqında qısqasha maǵlıwmatlar. "Qırıq qız" dāstanı qaraqalpaq xalıqı awızeki poetikalıq dóretiwshiliginiń ájayıp shıǵarması. Dāstan qaraqalpaq jazıwshıları A.Begimov, Sh.Xojaniyazov hām S.Máwlenovlar tárepinen 1939-jılı ataqlı qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Tájibaevtan (1876-1958) jazıp alınǵan.

Qurbanbay jırawdın bergen maǵlıwmatı boyınsha "Qırıq qız" dāstanın dāslepki máртеbe jırlaǵan XVIII ásirde jasaǵan qaraqalpaq jırawı hām shayırı Jiyen jıraw. Onnan soń dāstandı XIX ásir dawamında Xalmurat jıraw, Shańqay jıraw, Qazaqbay jıraw, Jiymurat jırawlar jırlaǵan.

Dāstan birinshi ret 1949-jılı qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarıldı. Sonınan 1956-jılı qaraqalpaq tilinde ekinshi máрте basıp shıǵarıldı. kólemi 20000 ǵa shamalas qosıq qatarlarınan ibarat. Bul shıǵarma rus tiline awdarılıp bir neshe máртеbe basıp shıǵarıldı (1949, 1951,

1952, 1956, ...), sonday-aq ol ózbek, qazaq, qırız, túrkmen tillerine awdarıldı hám basıp shıǵarıldı.

Bul maǵlıwmatlar "Qırız qız" dástanınıń qanshelli xalıqaralıq abıroyǵa iye bolǵanınan, gumanistiklik, demokratiyalıq ideyalar menen suwǵarılganinan dárek beredi.

"Qırız qız" dástanınıń tiykargı ideyası - tuwılǵan jerdi, eldi basqınshılardan qorgaw. Watannıń gárezsizligi, ar-namısı ushin gúresiw. Dástanınıń barlıq syujetlik qurılısı, personajlar dúzimi, olar arasındǵı konflikt, barlıq qosımsha epizodlar usı baslı ideyanı ashıwǵa qaratılǵan. Dástan hastan aqırına deyin watan súywshilik ideyaları menen tolı.

dástanınıń qısqasha syujeti. Waqıya buringi ótken zamanda ata jurı Türkstanda, Sarkop degen qalada bolıp ótedi. Usı eldin ataqlı adamı Allayar baydın jigersiz altı ulı hám balasınlı, sulıw, aqıllı Gúlayım atlı qızı boladı. On tórt jasqa kelgende oǵan jawshılar kóbeyedi, hátteki Allayardıń qoy shopanı kelbeti kelispegen Jurı tazǵa deyin sırttan bir pay ashıq boladı. Biraq Gúlayım jawshılardı qaytarıp jiberedi. Ol qasına qırız qarıwlı qız alıp, Miywalı degen jerden qorǵan saldııp, qollarına qural alıp áskeriy óner úyrene baslaydı.

Gúlayımınń joqlıǵında qalmaqtıń xanı Surtaysha Sarkoptı shawıp, adamların bende etip aydap ketedi. Gúlayım qırız jawınger qızı menen Surtayshanıń izinen quwadı. Dárbent tawda dáslepki máрте qalmaq áskerleri menen sawash boladı. Dushpan jenilip óz qalasına harıp tıǵıladı.

Sawashtan soń dem alıp atırǵan Gúlayımǵa Xorezm elinin batırı Arıslan duslasadı. Onıń elin qızıl baslar eliniń patshası Nádırsha shawıp ketken edi. Arıslan Gúlayım menen birge Surtayshaǵa atlanadı. Gúlayım Surtaysha menen jekpe-jek ayqasqa shıǵıp, onı jenedi, zalımınń gellesin qılıshı menen qaǵıp taslaydı. Arıslan qalmaqtıń dawdey batırı Qarqashıqtı, Gúlayımınń batır qızlarınń biri Sárbinaz qalmaq batırı Qunqardı jekpe-jek ayqasta óltiredi. Olar birlikte qalmaqtıń qalası buzıp, sarkoptı bendelerdi Surtayshanıń qullıǵınan azat etedi. Türkstangá qayıtıp eli-xalqınıń ırzashılıǵı menen Arıslan menen Gúlayım qosılıp, neke toyın beredi. Sońınan Arıslan, Gúlayım, Sárbinaz jáne atlanıp Xorezm xalqın Nádırshanıń qullıǵınan azat etedi. Nádırsha ózine hayallıqqa

qayıt bolmaganı ushın Altınaydı azaplap, Qorıqlı degen kólde mal sońına salıp qoyǵan edi. Batırlar Altınaydı da kúnlikten qutqarıp, aman-esen elge qosadı. Túrktan hám Xorezm elleri azat bolıp, elde tınıshlıq ornaydı, xalqı abadan turmıs keshire baslaydı.

Gúlayım obrazı. Gúlayım - óz eliniń azatlıǵı, gárezsizligi ushın basın gúreske tikken pıdayı, batır qız. Basqa qaharmanlıq dástanlarda hayal-qızlar batırdıń joldası, aqılǵóyi bolıp súwretlense, "Qırıq qız"da hayal-qızlar batırлық islerdi tikkeley ózleri atqaradı. Gúlayım tek ǵana at shawıp, qılısh sermegen kózsiz batır emes, al jırawdın súwretlegenindey, "turqı som altınnan soqqanday", "aysız túnde dalǵa shıqsa, qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyganday", eldin tili-kózine túsken sulıw, aqılı qız. Ol elim dep jasadı, xalqım dep kúyedi. Gúlayım álti aǵasınń jigersiz, bolımsız ekenin, el-xalıqqa pana bola almaytuǵının anlap, onı orınlaw ushın qırıq batır qızı menen áskeriy óner úyrenedi. Sonıń menen birge, batırlardıń sárdarı bolıp jetisedi. Dushpan menen sawashlarda úlken batırлық hám áskerbasılıq uqıp kórsetedi.

Ulıwma alganda, Gúlayım obrazı batırlar obrazları ishinde óziniń originallıǵı, tereń xalıqlıq, azatlıq ideyalar sindirilgenligi menen ajralıp turadı.

Basqa da unamlı obrazlar. Dástanda batır Gúlayımınń átirapına jámlengen unamlı qaharmanlar bar. Sárbinaz - batır qızlardın biri. Gúlayımınń aqılǵóyi, jaqın sırlası hám jawınger joldası. Ol qırıq qızdı átirapına úyirip, olardıń tileklerin Gúlayımǵa jetkerip otıradı. Sárbinaz batırлықtı Gúlayım menen teń turıp bájray etedi.

Arislan - Xorezm elin dushpanlardan birlikte azat etedi. Arislan hám Gúlayımınń jaqınlasıwına, birlesiwine olardıń isleri hám maqsetleriniń ortaqlıǵı, táǵdirleriniń uqsaslıǵı sebep boladı. Dástanda Gúlayım hám Arislan obrazları arqalı Túrktan hám Xorezm xalıqlarınıń óz ara jaqınlıǵı, doslıǵı sawlelenedi.

Othasqan - el dep eniregen erlerdin biri, Túrktannın batırı. Sarkop ushın jan-táni menen urısadı, biraq jawdın kúshi basım bolıp qolǵa túsedi. Ol bendelik kúnleri túskinlikke berilmeydi, azatlıqqa shıǵıw úmiti menen jasadı. Gúlayımınń qırıq qızı kelgende ol qaytadan ǵayratlanıp qalmaq penen urısqa shıǵadı, xalqınıń azatlıǵı ushın dushpan qolınan qaza tabadı.

Dástanda unamsız obrazlardın basında SurTayshaxan turadı. Ol tınısh eldi shabatúgın basqınshı, surbet, tili de, ózi de zâhâr jawız adam. Onın maqseti-basqınshılıq jol menen mal-dünya arttırıw, óz saltanatın kóteriw. Dástanda Surtaysha obrazı tómendegishe beriledi:

Sarkoptağı xalıqtın,
Erkeklerin qul etip,
Hayalların tul etip,
Nârise qoymay qolında,
Tartıp aldı malların,
Jay qaldırmay órtedi.

Bul qatarlar miyrimsiz basqınshının kelbetin anıq kórsetedi. Biraq ádil is jenip, Surtayshanın paymanası toladı. Gúlayımın qolınan ádil jaza-ájel tabadı. Nâdirsha obrazı da óziniñ jasalıwı boyınsha Surtaysha obrazına jaqın. Ol tınısh Xorezm elin shuwlatqan basqınshı, miyrimsiz patsha. Biraq Nâdirsha Gúlayım hám Arıslan baslağan ádil kúshlerge shıdam bere almay jer menen jeksen bolıp qıyratıladı, Xorezm eli azatlıq aladı.

Dástanda Ashir, Amanqul, Sayeke qaqaylar Gúlayımnan támedar bolıp, óz-ara sırttan talasıp júredi. Gúlayımın qolın sorawğa júreksinip barğan Sayekenin isi kelispey, tayaq jep, atına teris minip, masqara bolıp qaytadı. Olar abıraysız hám biydáwlet adamlar, sonlıqtan olar itibarlı jigü esabına ilinbey, elge paydası joq gezendeler qatarında júredi.

Jurın taz - Allayar baydın shopanı, kewli taza emes. Óziniñ shamasına qaramay Gúlayımğa ashıq boladı, qalay bolmasın Allayar bayğa küyew bolıp, aq otawda otırıp miynetsiz, biygam turmıs keshirgisi keledi. Dástanda onın is-hâreketi satıralıq usılda mısqıllap súwretlenedi: "Qoyların erteden qorağa qamap, shapanının jirtúgın Tebeni menen jamap, Aq tayağın at qılıp, Malaqayın qus qılıp, Tazı qılıp kópegin, Shıdap bunday tatawğa, Ayaqları jarılıp, Tünde túsken qırawğa, Kúyip jangán Jurın taz, Jetip keldi hawlıgıp, Gúlayım jatqan otawğa". Jurın taz hiylekerlik penen Gúlayımının atası Allayar baydı ruwxıy qorqıtıp, qızın oğan

beriwge kóndiredi. Jurının "tabısın" qızgangan Sayeke qaqay toyda onı pishaqlap óltiredi. Usilayınsha haram niyetli Jurın tazdın hiylekerlik jolı iske aspay ómiri ada boladı. Ultannın ólimi-jamanlıqtın jazalanıwına isengen xalıqtın armanı.

Dástanın kórkemliliği. Syujetiniń kompoziciyası (qurtılısı) basqa dástanlarǵa qaraganda biraz quramalı. Onda parallel rawajlanatugın syujetler hám qaharmanlar obrazları bar. Máselen. Gúlayım waqıyası menen Arıslan waqıyası qatar rawajlanadı. Gúlayımın jurtı Sarkoptı qalınmaqlar shapsa, Xorezindi qızılbaslar shabadı. Surtaysha hám Nádirsha obrazlarında da uqsaslıqlar bar. Dástanda hár bir personajdın atqaratugın kórkemlik xızmeti bar. Dástan bastan ayaǵına qosıq túrinde dóretilgen. Qosıq qatarları 7-8, 10-11 buwınlı bolıp keledi. Qosıqları shubırtpa qatarlardan, sonday-aq tórt qatardan ibarat bántlerden turadı. Uyqasları xalıq qosıǵına say, jaqsı ısilgen, uyqastın seslik nızamlarına baǵındırılǵan.

Dástanda kórkemlew quralları ónimli qollanılǵan. Onda metaforalardı, epitetlerdi, teńewlerdi, giperbolalardı, litotalardı, naqıl-maqallardı, ushırma sózlerdi, hár qıylı kórkem sóz dizbeklerin jiyi-jiyi ushıratıwǵa boladı. Olar úldin obrazlılıǵın kúsheytip, obrazdın kórkemlik dárejesin arttırıp turadı.

Juwmaqlap aytqanda, "Qırıq qız" qaraqalpaq xalqının dástanslılıq ónerin kóklerge kóteretugin original shıǵarma.

«ErShora» dástanı

«Er Shora» dástanı bir neshe jüz jillar dawamında jırawlar repertuarlarınan belgili orın alıp, xalqımızdın súyip tınlaytuǵın bahalı ruwxıy miyrası bolıp keldi. «Er Shora» dástanı 1995-jılı S.Bahadırova, Q.Mámбетnazarov tárepinen baspǵa tayarlanıp kitap bolıp basılıp shıqtı.¹ «Er Shora» dástanı qaraqalpaq xalqının jırawları tárepinen xalıq arasında kenneń jırlanǵan hám xalqımızdın súyip tınlaytuǵın bahalı dástanlarının biri. Bul dástandı qaraqalpaqlar arasında jırlap kenneń taratqan qaraqalpaq xalqının atı anızǵa aylanǵan ataqlı jırawı Nurabilla Qarajan ulı boldı.

¹ «Er-Шора». Каракалпак халық дәстаны. Ноқис «Қарақалпақстан», 1995.

Bunnan keyin Nurabillanin shakirtlerinen ozinin balasi Esemurat jiraw ham Erpolat, Abdirasimli, Oteniyaz, Jumabay, Abdikarim, Qiyas t.b. jirawlar «Er Shora» dastanin xaliq arasinda kennan jirlagan.

«Er Shora» dastani tek qaraqalpaq xalqi arasinda gana emes, qonsilas turkiy tilles xaliqlarinan qazaq, noqay, Qirim, Qazan, Varvar tatarlari arasinda da bar.

«Er Shora» dastani en daslep A. Diveaev tarepinen 1922-jilgi «Trudi Orenburgskogo obshestva izucheniya Kirgizskogo kraya» degen toplamının ushinshi basilwında qaraqalpaqsha «Er Shora» dastanının russha qara söz benen berilgen awdarması birinshi ret bastırılıp shıǵarıldı. Dastannın basında: «Amıwdarıya bólimindegi qaraqalpaq dastanı Narik batır ulı Shora»¹ - dep jazılǵan. Awdarmada qaraqalpaqsha «Er Shora» dastanının qısqasha mazmunın keltiredi. Biraq dastannın qaysı jirawdan, qashan jazıp alǵanlıǵı kórsetilmegen. Bul varianttıń on bir betten ibarat qol jazbası Ózbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń qoljazbalar qorında saqlanadı. A.Diveaev hunnan basqa da qazaqsha «Shora batır» jirınıń qara söz benen berilgen awdarmasını 1917-jılı Tashkenttegi baspadan bastırıp shıǵarǵan. Qaraqalpaqstanda 1957-1958-jılları xaliq dastanların jıynaw jóninde ilimiy ekspeditsiyalar shólkemlestirildi. Kóplegen xaliq dastanları jirawlardan jazıp alındı. Sonday-aq, «Er Shora» dastanı da 1958-jılı Qonırat rayonında jasawshı Nurabılla ulı Esemurat jirawdan, Qojambergen ulı Ram shayır tarepinen jazıp alındı. Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan ibarat. 1959-jılı ÓzRIA Qaraqalpaqstan bóliminiń folklor sektorınıń ilimiy xızmetkerleri A.Jamalov, N.Kamalov, Q.Mambetnazarovlar Kegeyli rayonında jasawshı Aqnazar ulı Jannazar jirawdan «Er Shora» dastanını jazıp aladı.² Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan turadı. 1959-jılı joqarıdaǵı atı atalǵan bólimniń ilimiy xızmetkerleri Kegeyli rayonınıń Xalqabad sovxozında jasawshı Nagım ulı Karam jirawdan «Er

¹ Дивеев А. «Шура сын Нарык батыра». Труды Оренбургского общества изучения киргизского края. вып. III.

² P-139, инв. № 34648

Shora» dastanının tağı bir variantın jazıp aladı.¹ Bul nusqanın kölemi 6000 qosıq qatarınan ibarat. 1961-jılı ÖzRIA Qaraqalpaqstan bóliminin folklor sektorının ilimiy xızmetkerleri Ó.Erpolatov, B.Hakimniyazovlar Tashawız oblastının Góne Úrgenish rayonında ilimiy ekspediciyada bolıp, bul jerde jasawshı Aytımbet ulı Seytjan jırawdan «Er Shora» dastanın jazıp aladı.² Bul nusqa 6500 qosıq qatarınan ibarat. Dastannın tağı bir variantı Kegeyli rayonında jasawshı Biyimbet ulı Óteniyaz jırawdan, jırawdın óziniń balası «Er Shora» dastanın jazıp alıp, bólimnin kitapxana qorına tapsıradı.³ «Er Shora» dastanının sonǵı variantı 1970-jılı Nurabılla ulı Esemurat jırawdan Q.Maǵsetov hám J.Xoshniyazov tárepinen ekinshi ret jazıp alındı.⁴ Joqarıda ayıtılǵan «Er Shora» dastanının bes variantı ÓzRIA Qaraqalpaqstan bóliminin kitapxanasında saqlanadı. «Er Shora» dastanının usınday bir qansha variantları jazıp alındı.

«Er Shora» dastanı qaraqalpaq jırawları repertuarlarınan belgili orın iyeleydi. Sonın menen qatar, bul dastannın arab álipbesinde jazılǵan nusqaları da xalıq arasında bolǵan (sawatlı molla hám qıssaxanlarda).

Qazaq xalqının belgili alımı Sh.Waliyhanov noǵaylı dáwirin miyrasların qaysı waqıttan baslap dórey baslaǵanı haqqında bılay dep jazadı: «Noǵaylının jırları menen anızları XIV-XVI ásirde tariyxıy waqıyalardıń kórkem súwretleniwi». Sonın menen birge, ol noǵaylı dáwirinen miyras bolıp qalǵan belgili dastanlar «Edige», «Er Shora», «Er Kókshe», «Oraq» dep aytal kelip, bulardıń barlıǵı tariyxta bolǵan adamlar ekenligin aytadı.⁵ Kórnekleli epizertlewshı V.M.Jirmunskiy «Tyrkskiy geroicheskiy epos» degen miynetinde «Shora» dastanının jıynalıw, jarıyalanıw máselelerine qısqa toqtaydı. Ol qaharmanlıq dastanlardagı batırlardıń tuwılıw epizodların salıstırıp, Shora batırdıń da tuwılıwı anızlıq, mifologiyalıq waqıyalar menen qurılǵanın kórsetip ótedi. Jáne

¹ P-139, инв. № 26101

² P-139, инв. № 34646

³ P-139, инв. № 40275

⁴ P-139, инв. № 71359

⁵ Валиханов Ш. Собр. соч. стр. 337.

noğaylı дәwirinde dóreлgen dástanlardağı waqıyalar menen tariyxtağı bolğan waqıyalardı salıstırıw arqalı epos hám tariyxtıń baylanısın sóz etedi.¹ Bunnan keyin 1970-1986-jılları qaraqalpaq folklorist, dástan izertlewshi alımları «Er Shora» dástanınıń дәwirine baylanıslı mınaday pikirlerdi aytadı. Belgili folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» degen miynetinde «Er Shora» dástanın, «Altın orda» дәwirinde yaǵnıy XIII-XV ásirlerde dóreлgen»² - dep shamalaydı. Belgili dástan izertlewshi I.T.Saǵıyтов «Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı» degen miynetinde «Haqıyqatında da, qaraqalpaq eposlarınń kópshiligi noğaylı dep baslanadı hám noğaylı дәwirindegi tariyxıy waqıyalardı sóz qıladı. «Edige», «Er Shora», «Qoblan», «Er Qosay» sıyaqlı eposlar Altın orda mámleketiniń ıdıraǵan дәwirinde jáne onnan keyingi noğaylılar awqamınıń qurılıw, kúsheyw, ıdıraw дәwirinde dóreлgen bolıwı tiyis»³ - dep pikir bildiredi. Folklorist Q.Maqsетov «Qaraqalpaq folklorı» degen miynetinde qaraqalpaq xalıq dástanlarına klassifikaciya islep, ol «Er Shora» dástanın tariyxıy dástanlardıń toparına kirgizedi.⁴ Al endi, ilimpaz I.T.Saǵıyтов «Er Shora» dástanın qaharmanlıq dástanlardıń qatarında kórsetip ótedi.⁵ Haqıyqatında, qaharmanlıq dástanlardıń «ideyalıq mazmunı, teması - el qorgaw patriotizm»⁶ nen ibarat. «ErShora» dástanı arnawlı túrde J. Nizamatinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «ErShora» dástanınıń qaraqalpaqsha variantları, dástanınń basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları menen tipologiyalıq salıstırıladı, hár bir variant hám versiyalardıń uqsashlıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi.Sonın menen birge, «ErShora» dástanınıń дәwiri máselesi, ideyalıq-tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. 1974. стр. 36-37-40.

² Айы́мбетов Қ. «Халық даналығы». Нокис 1988. 94-бет.

³ Сағайтов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нокис. 1986 ж. 164-бет.

⁴ Мақсетов Қ.,Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нокис. 1979. 72-бет.

⁵ Сағайтов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нокис. 1986 ж. 36-бет.

⁶ Сонда, 37-бет.

izertlenedi. J.Nizamatdinov «ErShora» dāstanın qaharmanlıq epos dep kōrsetedi. Sonday-aq, batırlıq penen kōrkem sūwretlewler basım keletuğınlığın kōrsetedi. Haqıyqatında, qaharmanlıq dāstanlardın özine tan batırlıqı, erlikti jırlaytuğın dāstūrli usılları bar. Bul batırdın karamatlı tūrde tuwılıwı, er jetiwinde urıs isleri menen jaslayınan úyreniwı, pırları qural-saymanların beriwı, júyrik atqa iye bolıwı, birinshi batırlıq isleri, qaharmanlıq atlanısları t.b. Mine, bunday motivler qaharmanlıq dāstanlarga tan belgiler bolıp esaplanadı. Al, tariyxıy dāstanlardın «negizgi syujeti tariyxta anıq bolğan adamlarga, belgili tariyxıy waqıyalarga tıykarlanıp hām solar tuwralı xalıq arasındağı anız-ángimelerge tıykarlanıp qurılğan boladı».¹ Yağnıy, giperbolizmlik sūwretlewge hām ran-bären kōrkemlikke qaraganda, shın tariyxta bolğan waqıyalardıń haqıyqatlıǵı basım dárejede sūwretlenedi.

Biz «Er Shora» dāstanınıń syujetlik mazmunına kōz taslaganıımızda, bunda dāstannın baslı qaharmanı Er Shoranın óz elin, xalıqın, Watanın sırtqı jawlardan qorgawı, dāstannın patriotizm temasına qurılğanlıǵı kōrinedi. Dāstannın syujetlik, kompoziciyalıq qurılısı da «Alpamıs», «Qoblan» dāstanları sıyaqlı qaharmanlıq dāstanlardagı batırlardıń tuwılıwı, ishki hām sırtqı jawlarga qarşı batırdın gúresleri qusağan motivlerden ibarat. Māsele: Narikbaydın biyperzentligi, tilegi alladan qabil bolıp, bir ulı (Shora), bir qızıl bolıwı (Gúmisay), Shoranın júyrik oyshubas atınıń bolıwı, batırlıq atlanısları t.b. Mine, bular «Er Shora»nıń qaharmanlıq dāstan ekenligin bildiredi. Al endi «Er Shora» dāstanınıń tariyxıy tárepi de úlken áhmiyetke iye. Bizge dāstannın baslı qaharmanı Er Shoranın tariyxta bolğan adam ekenligi malim. Tariyxıy maǵlıwmatlarga qaraganda, «Shora Narikov 1535-1546-jılları Qazan xanlıǵı Safa-Gerey tusında kúshli jawınger hām uqıplı áskerbasshısı (knyaz) boladı. Ol Safa-Gereydin Moskva mámleketine qarşı júrgizgen barlıq atlanıslarına áskerbasshılıq etedi».² Solay etip, Shora tariyxta haqıyqatan da, Qazan xanlıǵın

¹ Соца, 38-бет.

² Карташов В.В. На степной границе. Оборона «Крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. Москва, 1974, стр. 119-120.

qorğaydı. Bul tariyxıy waqıya, yaǵnıy Shoranıń Qazan xanlıǵın qorǵawı dástanda da kórkem sıpatta súwretlenedi. Jıraw bulardı epikalıq usılda jırlaǵan. Ulıwma «Er Shora» dástanınıń mazmunında belgili bir dáwirdegi waqıyanıń elesin kóriwimizge boladı. «Batırlıq jırlardıń barlıǵı da belgili bir tariyxıy hádiyselerdiń tiykarında jarıqqa shıqqan. Olardı izertlep qarasaq qay-qaysısınan da tariyxıy jaǵdaylardıń izin tabıwǵa boladı. Qaysı xalıqtıń bolsa da eposlıq poemaları, sonıń ishinde, qaraqalpaqtıki de, tek eski ádebiy miyras ǵana emes, sonıń menen qatar onıń tariyxıy mańızı da úlken. Solay da bolsa, eposlıq shıǵarmalardı tariyx dep yamasa tariyxıy shıǵarma dep qarawǵa bolmaydı».¹ Sonday-aq, «Er Shora» dástanı da tariyxıy waqıyalar negizinde dórelgeni menen dástannıń bir neshe ásirler dawamında jırlanıp keliwinde hár bir dáwirdiń tásiiri bar. Sonıń menen birge, jırawlar burınnan islenip qalıplesken dástannıń ideyası menen kórkemlilikin takırarlaydı. Jırawlar Shora batırdı da Alpamıs, Qoblan sıyaqlı bir óziniń kúshi kópke jetetuǵın ayrıqsha kúshke iye etip súwretleydi. Dástanda Shora kóp qıymshılıqlardı jeńip kete beredi, oǵan qarşı shıqqan jawda úlken kúshke iye, sonda da Shoranı jeńe almaydı. Ol barlıq gúreslerinde Watandı qorǵaydı, xalıqtı dushpan pánjesinen azat etedi, paraxatshılıqtı árman etedi. Bulardıń barlıǵı qaharmanlıq eposlarǵa tán belgiler bolıp tabıladı. Ulıwma alganda, dástanda qaharmanlıq hám kórkemlik súwretlewlerdiń hasım ekenligi kórinedi, biz «Er Shora» dástanın qaharmanlıq dástanlar qatarında úyrengeydi maqul dep esaplaymız.

Dástannıń ideyası. «Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyası - el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorǵaw, xalıqlardı ishki dushpanlardıń zorlıq-zombılıǵınan saqlaw, sonday-aq patriotizm hám xalıqshılıq ideyalarınan ibarat. Haqıyqatında, «Er Shora» dástanınıń ideyası ótken dáwirdegi xalıqlardıń turmısınan kelip shıqqan. Olardıń ómiri arqalı júzege kelip, jáne belgili tariyxıy dáwir menen tıǵız baylanısp xalıq kózqarasında kórkem sawlelengen.

¹ Дәуіқарғаев П. Қарақалпақ әдебияты тарихының очерктері. Нокис. 1977 ж. 192-бет.

Düstannin mazmunında ruw birligin saqlaw, xalıqtın azatlıǵı hám erkinligi ushın basqınshı dushpanǵa qarsı gúresiw ideyaları aldınǵı orında turadı. Düstanda ruw birligin huzıp xalıqqa ústemlik penen búlginshilik salmaqshı bolǵan ruw basshılarının háreketi, olardıń zulımlıǵı ashkara etiledi. Eldin jartısın soragán aǵdashlı ruwın Alibiyni bir attın sebebinen pútkil xalıqqa, tama ruwına búlginshilik salmaqshı boladı. Tama ruwın batır Er Shora búlginshilik jasamaqshı bolǵan Alibiynin is-háreketine jol qoymaydı.

Düstanda Er Shoranın noǵaylı jurtın jawlamaqshı bolǵan Tillaxanǵa qarsı gúresi bul watan qorgaw ideyasındaǵı kórinisler bolıp tabıladı. Bul gúreslerde Shoranın hámme waqıtta dushpannan urıs boldırmawdı, qan tókpewdi talap etiw, xalıqtın tınısh paraxat turmıstı arman etetuginin kórsetedi. Düstanda xalıqqa búlginshilik salıp, jawgershilik júrgizgen hár bir zulım xanlar, barlıq waqıtta ózlerinin háreketine ılayıqlı sazayın tartadı. Al, xalıqtı qorgawshı batır Shora hám Omarxan usagán ádil patshalar bolsa baxıtqa erisip maqsetine jetedi. Solay etip, ádilliktin hár qanday ádilsizlik üstinen jeniske erisiw basqa qaraqalpaq dástanlarındaǵıday «Er Shora» dástanında da kenneń orın alǵanlıǵı kórinedi. Bul kórinisler dástandaǵı qaharmanlardın jeke ózlerinin taǵdiri ushın emes, al pútkil xalıqlıq jamiyetlik háreketlerdegi gúresi bolıp tabıladı. Shora batırdın sırtqı basıp alıwshılarga qarsı gúresiwinde, Qazan xalıqların azat etiw, erkinlik alıp beriw onın baslı maqseti boladı. Shora Sultan Sarjar Mazıxan patshadan ruxsat alıp kóp lashker menen Qazan qalasına kelgeninde xalıq batırdın tárepinde turıp dushpanǵa qarsı qorǵan ishinen hújim jasaydı. Mine, bul kórinislerde xalıqlardıń birigiwi ortaǵa qoyılıp, olardıń birlik penen dushpanǵa qarsı gúresiw zárurligi ayıladı. Usınday birliktin arqasında qalmaq basqınshılardıń joq etedi. Sonday-aq, bunda xalıqtın birligi, olardıń bekkem awızbirshiligi hámme waqıtta jeniske erisedi degen ideyanı anlatıp turadı.

Düstanda qaharmanlardın patriotizmi xalıqtın súywshiligi ayırıqsha kózge tusedi. Shora, Aydar, Mazıxan, Omarxan qusag qaharmanlar xalıq penen tıǵız baylanısqa bolıp, olar Watanı qorǵaydı, xalıqtı shın júreginen súyedi, Gárip-qáserlerdi at astında

qaldırmawdı oylaydı. Mısalı: El-xalıqtı jawlap almaqshı bolıp turǵan sırtqı basqınshılardıń háreketine jol qoymaw kerek ekenligin túsindirip, Shora Omarxan patshaǵa hám batır jigiterine mına sózlerdi aytadı:

Gewdeden basın ketkenshe,
Beregórmen elindi,
Bekkem usla dinindi,
Aldaw sózge isenip,
Aldıra görme xalqını,
Shuwlatsın bul zańgar,
Jetim menen jesirdi,
Appaq shashlı mamandı,
Aq saqallı babandı,
Aqsaq mayıp Ğarip bar,
At astında qalmasın,
Jetim menen jesirdin,
Ol tógilgen qanı bar,
Ólgenshe qarıw salıńız,
Siz benen bizge bolmasın.¹

Bunda basqınshı jawlardıń zulımlıǵınan qutqarıwshı, Watandı, el-xalıqtı qorgawshı batır Er Shoranıń xalıqtı súyiwshiligi, olardıń abadan turmısta jasawına tileklesligi ayqın kórinip turadı. Xalıqlar da batırǵa isenedi hám onı el qorgawshı qaharmanımız dep túsinedi.

Dástanda xalıqlar arasındǵı dostlıq ideyası áhmiyetli orın tutadı. Er Shora menen Aydar tóreniń arasındǵı dostlıq dástanda xalıq kózqarasında kórkem túrde súwretlengen kórinislerdiń birinen esaplanadı. Bunda batır menen dos bolǵan sonında xan boladı. Ol óziniń bekkem dostlıǵı arqalı baxıtqa erisedi. Dástanda noǵay jurtınıń patshası Omarxan menen qıtay qotan patshası Qaraxan urıstı boldırmay el-xalıqtı dostlastırıp, eki tárepti

¹ Ер Шора. Ноқис. "Қарақалмақстан". 1995 ж. 106-107 бетлер.

biriktiredi. Sol arqalı jıraw elde abadansılıqtıń hám paraxatshılıqtıń kelip shıǵıwın sóz etedi.

«Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyaları er-jürek batır Shoranıń mártlik qásiyetleri, jáne onıń ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúresiwi menen izbe-izlikte dáلیلenip turadı. Sonday-aq dástanda ótken dáwirdegi qaraqalpaq xalqınıń kún-kórisi, úrp-ádetleri keń túrde súwretlenip, bulardıń barlıǵı dástannıń ideyalıq baǵıtı, qaharmanlardıń obrazları, kórkemlilik ózgeshelikleri menen tıǵız baylanıladı.

«Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyası – óz elin sırtqı jawlardan qorǵaw. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı keń túrde ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa xızmet etip, dushpanlarǵa ayanbay gúres alıp barǵan batırdı, aq kewil tuwısqandı, sadıq doslardı súwretleydi. Sonıń menen birge, xalıqqa ǵamxorlıq kórsetetuǵın ádil patshalardı, bularǵa qarama-qarsı zulım, jawız, basqınshı adamlar da kórsetilip otırıldı.

Dástandaǵı qaharman obrazları. Dástannıń baslı qaharmanı- Er shora. Ol, dástanda batır, palwan, márt, aqıllı, xalıqshıl, patriot, gumanist sıpatında súwretlenedi. Shora geypara dástanlardagıday káramatlı kúshinń járdemi menen tuwılmaydı. Jay ádettegi adamter qatarında tuwılıp, batırlıq penen palwanlıq kúshke iye boladı. Ol basınan keshirgen turmıs waqıyalarına baylanıslı márt, aqıllı, tájiriýbeli áskerbasshı bolıp jetisedi.

Dástanda Shoranıń batırlıq hám palwanlıq kúshi jas waqınan baslap-aq kórine baslaydı. Máselen, ol qasına qırıq balanı ertip Saǵallı Sarı tawda atların oynatıp júrgeninde ákesi Nárıkhaydı at aldına sahıp, qamshılap urıp kiyatırǵan elindegi patshanıń biyi Álibiydin jasawılların kóredi. Buǵan ar-namısı kelgen hám óz ákesine miyirmanlıq etip ayǵan Shora jasawıllardıń qulaq-murnın kesip, pánje urǵanlarınń iynin julıp aladı. Álibiydin menmenlik penen islegen zorlıǵına shıdamaydı. Onıń biylik hamalına baylanıslı ózin xalıqlardan joqarı sanap, eldi, xalıqtı búldirip urıs ashpaqshı bolǵanında oǵan: «Ay baba, qaytqıl raydan, qorıqqıl qádir qudaydan», - dep onnan urıstı boldırmawdı soraydı. Buǵan qayılshılıq bermegen Alibiydin lashkerlerin urısta jeńedi. Batırın

hundağı maqseti barlıq waqıtta elde menmenlik, takabbir zorlıq-zembılıq, basqınshılıq bolmay, elde adillik, miyrim-shapaatlik, doslıq, paraxatshılıq ornasa eken degen tilek-ármanlarında boladı. Usı ideyanı ornatiw ushın ol dushpanına qaharmanlarsha güresip jeńiske erisedi.

Er Shoranıń eldin birliğin oylaytuǵınlığın, usı maqsette erlik, mártlik is kórsetiwın, jırawlar usılay baslap, keyingi waqıyalardı keńeyte túsip rawajlandırıp baradı. Bunnan bılay dástannın waqıyası Er Shoranıń batırlığın, qaharmanlıǵın súwreteleydi. Esemurat jıraw Er Shoranıń obrazlıq sıpatların keń túrde unamı kórsetiw ushın onı bir neshe eń qáwipli jerlerge atlandıradı. Eń dáslep óz elindegi Sultan Sanjar Mazıxan patshanın biyi Alibiydin oyshubar tulpardı Narıkbaydan qolı-jolına qaramay zorlıq penen tartıp almaqshı bolıp azap bergen urısında Shora biydin basın aladı. Akesi Narıkbaydin eki qolın baylap aldına salıp aydap qamshı menen urıp kiyatırǵan jasawıllardıń qulaq-murnın kesip ózlerine jegizedi. Urısta Shora jeńiske erisedi.

Shora xalıqtı qorǵaw ushın güresedi. Sonın ushın da, xalıq Shoranı eldin ǵamxorshısı sıpatında ardaqlaydı. Bulardı túsingen Shora sol eldin birliğin saqlawdı, olardıń erkinliğin hám paraxatshılıǵı ushın güresiwdi maqset etedi. Ol elinde urıstın bolmawın, nahaqtan qan tógilmewin tileydi. Sonın ushın da, Shora óz elinen shıǵıp, ata-babasının tuwıp ósken makamı Qazan qalasına atlanıp ketedi.

Shoranıń Qazanǵa atlanıp ketkenliğin esitken Sultanı Sanjar Mmazıxan patshanın altı aylı aymaq kóleminde jaylasqan xalıq jıynap aytqan mına sózinde onın batırlıq obrazın tolıqtıradı. Sonın menen birge, patshanın Shoraǵa bolǵan isenimi menen jaqsı kózqarasın anılatadı.

Aǵar suwdın saǵası dep júr edim,
Qatarda qara narım dep júr edim.
Tuǵırdadı sunqarım dep júr edim,
Iaw jaǵımın qalası dep júr edim,
Jel jaǵımın panası dep júr edim.

Asqar biyik tawım dep júr edim.¹

Mazıxan Shoranı shaqırıp keliwge Qarshıǵa qalmaqtı jibergende Shora kelmeydi. Ol Qarshıǵaǵa bilay deydi:

Atlanbastan burınıraq,

Kelgeninde elime,

Erer edim keynine,

Atlanıp elden shıqqanda,

Qayıp elge barmaqlıq,

Mártke ılayıq bolarma?²

Mine bul qatarlardan Shoranıń el-xalıqtıń mápin qorǵaytuǵınlıǵı, olardı qorǵawshı qorǵan sıyaqlı ekenligi kórinip tur. Al sonǵı, Qarshıǵa qalmaqqa ayılǵan qatarlarda shoranıń haqıyqıy márt, er-azamat ekenligin kóriwge boladı. Dástanda Shora batır dúnyaǵa, hamalǵa qızbaydı. Óziniń arın, namısın, bekkem saqlaydı. Óz sózine berik bir sóyleytuǵın eki sóylemeytuǵın turaqlı batır obrazında tanıladı. Shora Qazan qalasına baratırıp Aydar tóre menen tanısıp dos boladı. Onnan Qazan qalasındaǵı jawgershilik awhaldı esitip qattı qahári keledi. Qazan qalasin hám xalqın sırtqı jawlardan basıp alıp, ózleriniń jawızlıq ústemligin júrgizip atırǵanı ushın arı-namısı keledi. Xalqın ayaydı. Ata-bahasınıń tuwıp-ósker jeri ushın basqınshı jawlardı quwıp shıǵıp eli-xalqın jawlardan azat etiwdi oylaydı. Bunnan Shoranıń xalqı ushın ólimnen de qorıqpaytuǵın, oǵan jan-táni menen berilgen naǵız xalıqshıl batır obrazında sheber súwretlengenligin kóriwge boladı.

Shora Qazan shahárine barǵanında qaytpas qara kóse hám onıń láshkerlerine, Dana wázir hám onıń kóplegen láshkerlerine qarsı püsesedi. Bulardı jeńip Shora Kózmámbet penen jekpe-jek urıladı. Bul jerde jıraw eki batırdıń jekpe-jek urısın dástanlar ushın dástúr bolǵan usılda súwretleydi. Barlıq waqıtta xalıq Shoranı, Shora xalıqtı qollap-quwatlaydı. Jıraw xalıqtı óziniń ansaǵan armanına, tilegine, kózqarasına baylanıslı xalıq qaharmanın báhá jeńiske

¹ Ер Шора. Қарақалпақ халық дәстәни Нокис. "Қарақалпақстан". 1995 ж. 23-бет.

² Соңда, 25-бет

eristirip otıradı. Shora xalıq penen tuǵız baylanıshı boladı. Puxara xalıq ta shin júreginen súyedi. **Eldegi** jetim-jesir, Gárip-qáserlerge janı ashıydı. Dástanda Shora Qazan xalıqların sırtqı basıp alıwshılardan azat etiw ushın gúresip ǵana sheklenbeydi. Shora óziniń qıynalǵan waqtında ǵamxorlıq qılǵan noǵay patshası Omarxanǵa da jawingerlik xızmet kórsetedi.

Aydar tóre dástanda unamlı qaharmanlardıń biri. Ol durıs sózli, haqıyqatshıl, túsimpaz, aqıllı, ar-namıshı adamnıń obrazında súwretlenedi. Aydar tóre Er shoranıń haslı zatın, shıqqan jerin, baratıǵın elin óz awızınan esitkende, oǵan turmıstan dóregen kóp naqıl-maqalǵa tolı wásiyat sózlerin aytıp aqıl, keńes beredi. Ozın Qazan qalasınıń buringi xanı Adilxannıń balası ekenligin aytıp tanıstıradı. Dostına Qazan qalasındaǵı awhaldı aytıp túsindiredi. Aydar tóre Er Shoranıń aytıwı boyınsha Qazan qalasına barıp, ondaǵı xubarlardı dostına jetkeredi. Akesiniń Qazan qalasında dushpanlardıń aldında otın jaǵıp, kúnlíkshi bolıp júrgenligine ar-namısı keledi. Aydar tóre dostı Er Shora menen kúsh biriktirip, Qazan qalasın jawlap alǵan Polatxan menen Kózmámбетке qarsı urısta jeńiske erisedi. Aydar dostı Er Shoraǵa haq, hadal kewli menen shin júreginen berilgenligi sebepli, onıń járdemi menen Qazan qalasına xan boladı.

Dástanda Sultan Sanjar Mazıxan - aqıllı, sinshı, tóreli, jetim-jesirge miyirman, adamgershilikli ádil patsha obrazında tanıladi. Ol elin, xalqın, jurtın qorǵaytuǵın, sol ushın janın da ayamaytuǵın haqıyqıy patriot, aybatlı batır, qaharman adamnıń el-xalıqqa, patshalıqqa kerek ekenligin jaqsı túsinedi. Er Shoranı usınday batır sıpatında biledi. Sonın ushın da Alibıydıń menmenligi menen zorlıǵına shıdamay, onı ótiriw sebebinen, Er Shoranıń óz el-jurtın taslap Qazan qalasına ketkenligin esitkende qattı qıynaladı. Onı «suwımnıń saǵası, qatardaǵı qara narım, tuǵırdıǵı suńqarım, jaw jaǵımnıń qalası, jel jaǵımnıń panası, asqar biyik tawım - dep júredim», - deydi. Omarxan aqıllı, dana, el-xalıqqa qayırqom ham miyirman, olardı shin kewlinen súyiwshi patriot insan boladı. Ol Er Shoranıń qıyınshılıq kórip, jábir shekken payıtında járdem beredi. Batırdı Gúmbezli Xubradan óz sarayına aldırıp, on eki jıǵıttı xızmetine qoyadı. Omarxan usılayınsha batırǵa ǵamxorlıq

kórsetedi. Er Shora da patshanın jaqsılıǵına ılayıq jawingerlik xızmet etedi. Omarxan barlıq waqıtta óz xalqının azatlıǵın, erkinligin, paraxat turmısın qáleydi. El-xalığın azatlıǵı, paraxatshılıǵı ushın ayanbay güresiw kerek dep túsinedi. Omarxan el-xalıqtı qorgawshı Er Shoranı shin júreginen jaqsı kóredi. Batırdıń er-júrek, qaharmanlıǵın da durıs bahalaydı. Shoraǵa patsha óz taxtıń da bermekshı boladı. Omarxan qızı Gúlayındı Shoraǵa ómirlik joldas etip qosadı.

Kózmámbet dástanda qalmaqlardıń kishi xanı dep beriledi. Ol dúnyaparaz, menmen, jawız, hiyleker, aldawshı adam boladı. Qalmaqlardıń ullı xanı Polatxan menen birlikte dúnya ushın paraxat turmıs keshirip otırǵan Qazan xanlıǵın jawlap aladı. Qazan xanı Adilxannıń taxtıń iyeleydi. Adilxandı ot jıqqısh, balası Aydar tóreni shopan etip qoyadı. Jawlap alıwdan noǵay xalıqlarınıń ústinen ózleriniń ústemligin júrgizip otıradı.

Ulıwma alǵanda Alibiy, Kózmámbet, Polatxan, Tillaxan qusagan bıy hám patshalar dástanda dúnyaxor, ózleriniń bayıw mápin oylaytuǵın reyimsiz, urısqumar, hiyleker, aldawshı, menmen, námart adamlardıń obrazı. Bular ádillikti, paraxatshılıqtı súyetuǵın patshalarǵa, ózleriniń erkin azatlıqta jasawın arman etetuǵın haq kewilli xalıqlarǵa, eli, jurtı ushın berilgen miyirman, patriot xalıq batırı Er Shoraǵa qarsı qoyılǵan obrazlar.

Dástannıń syjeti hám kórkemlik ózgesheligi. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyası qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan dástúrlı usılda sheberlik penen qurılǵan. Bular: dástannıń biypercent ata-anadan baslanıp, olardıń bir ullı, bir qızlı bolıwı, bolajaq batır júyrik tulpar atqa iye bolıwı, batırǵa pirleri qural-saymanlar beriwı, onıń birinshi batırılıq isleriniń baslanıwı qaharmanlıq atlanısları hám t.b. Usı kórsetilgenlerdiń barlıǵı kompoziciyalıq elementler bolıp tabıladı. «Alpamıs», «Qoblan» dástanları da usınday kompoziciyalıq usılda qurılǵan. Bul erte dáwirlerden dástúr bolıp kiyatırǵan jırawlardıń dástan dóretiwdegi usıllarınan esaplanadı.

Dástandı syujetlik qurılısı jaǵınan eki bólimge bólip qarawǵa boladı. Birinshi Shoranıń tuwılıwınan baslap onıń er jetiwı, Álibiy menen arazlasıwı, Qazan qalasına atlanıp Dana wázir, Kózmámbet,

Polatxanlarğa qarşı güresiwi, urista jaraqatlangan Shoranı Qaraqus alıp ketiwi, bul öz aldına bir bólim, ekinshi, batırđın Gúmbezli Xubrada bolıwı, batırđı Omarxan sarayına aldırıwı, bul jerde Shora qıtay-qotanlı Qaraxan hám Tillaxanğa qarşı atlanıwı, Shoranıń óz eline qayıwı, ekinshi ret kóp láshker menen Qazanğa atlanıwı t.b. bul öz aldına bir bólim. Hár bir bólimdi öz aldına tamamlanğan shıǵarma dep esaplasaǵ boladı. Bunda waqıyalar bastan ayaǵına deyin dástanńın baslı qaharmanları Er Shora, Álibiy, Kózmámbet, Polatxan, Omarxan, Sultan Sanjar Mazıxan t.b. baylanıslı bayan etiledi. Dástandı oqıǵanda onıń kompoziciyasında, waqıyaların izbe-iz, jıynaqlı túrde sheber qurılǵanlıǵı kórinedi. Bunda barlıq waqıyalar birinshisin ekinshisi dáliyllep baradı. Tıykarınan dástandaǵı barlıq waqıyalar Shoraǵa baylanıslı bolıp, usı baslı qaharmanńın ańırıpına jámlengen. Bul dástanńın bir tutas syujetke qurılǵanlıǵın bildiredi. «Er Shora» dástanıńın kompoziciyalıq qurılısında dástan waqıyalarınń belgili bir izbe-izlikte hám júdá jıynaqlı bolıp jırlanıwı kózge túsedi. Sonıń ushın da dástan hár qanday oqıwshı yamasa tılawshıǵa túsiniكلي bolıp turadı.

Dástanda el-xalıqı basqınshı jawlardan qorǵaw yaǵnıy ádillik penen zulımlıqńın güresi, bul güreslerdeǵı qaharmanlıq, mártlik, sonıń menen birge xalıqlar arasındaǵı dostıq-múriwbetlik, waqıyalarınń tıykarǵı ózegin quraydı. Bunda hár bir waqıya bir-biri menen baylanısqan, bir nárisege ekinshisi sebep bolıp waqıyalar shiyelenisip rawajlanıp otıradı. Máselen, Er Shora óz elindeǵı qarama-qarsılıqlar sebepli Qazan sháhárine atlanadı. Qazandı qalmaqlar jawlap alǵan boladı. Shora bularǵa qarşı güresedi. Urista jaraqatlanıp Gúmbezde jatırǵan Shoranı Omarxan sarayına aldıradı. Bul jerde Shora Omarxan jurına búlginshilik salmaqshı bolǵan Qaraxan, Tillaxanlarǵa qarşı güresedi h.t.b.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, dástanńın baslanıwınan tamamlanıwına shekem Er Shoranıń el-jurtın qorǵawdaǵı qaharmanlıq batırlıq isleri súwretlenedi. Jıraw qaharmanlıqtı dástanńın negizgi tireǵı etip, onı hár túrli waqıyalar arqalı, qaharmanlarınń qıyınshılıqlardı, tosqınlıqlardı qalay jeńiwlerin súwretlew menen olardıń minez-qulqı, adamgershilik hám basqa da sıpatların ashıp beredi. Jıraw qaharmanlıq xarakterdi ashıw ushın

urıs kórinislerin súwretleydi. Urıstı súwretlew arqalı el-xalıqı jawlap alıwshı qalmaqlardıń basqınshılıq obrazın kórsetedi. Bunday basqınshılardıǵa qarsı gúresetuǵın batırdı, onıń urıstıǵı mártligin, er-júrekligin súwretlew menen Er Shoranıń xalıqlıq kózqarastıǵı qaharmanlıq, batırlıq obrazı beriledi.

Dástanda urıs kórinisi tiykarınan sheshiwshi kompoziciyalıq formanı quraydı. Bunı jıraw tınlawshınıń kóz aldına haqıyqıy urıs cleslegendey dárejede etip, júdá ótkir mazmunlı qatarlar menen bayanlaydı. Máselen, Er Shora menen Alibiydıń láshkerleri arasındıǵı urıs bılay súwretlenedi:

Jalgız ózi Shoranıń,
Belli qırǵın qıladı,
Jete almaydı quwǵanı,
Qutılmaydı qashqanı,
Boldı urıs maydanda.
Gá qılısh, gá nayzaga,
Belli ğayrat qıladı,
Láshkerlerdin ishinen.
«Sen tárepten bizler» - dep,
Neshesi qıyqıw saladı,
Nayzakesh ullı palwanlar,
Nayzaların ılaqtırıp,
Qol kóterip turadı.
Qılıshkesh ullı palwanlar,
Qılıshların ılaqtırıp,
Shoraǵa tájım qıladı.¹

Bul jerde Er Shoranıń dushpanga qarsı gúresiwindegi ğayratı, qarsı kelgen láshkerlerdin de palwan, kúshli bolıwına qaramastan batırǵa kúshleri teń kelmey nayza, qılıshların ılaqtırıp tájım beriwin kóremiz. Bul kórinis bir tárepten dástannıń syujetlik qurılısındaǵı waqıyalardıń rawajlanıp kenneń sóz etiliwin támiyinlep turadı.

¹ Er Шора. Қарақалпақ алық дәстаны. Ноқис. "Қарақалпақстан", 1995. 18-19-беттер.

Dástanda urısı súwretlew jiyi ushırasıp otırǵanı menen hár bir jıraw hár qıylı ózgeshelikler menen jırlaydı. Sóz etip otırǵan «Er Shora» dástanınıń Esemurat jıraw variantınıń ózinde Er Shora menen Alıbiydin lashkerleri, Qaytpas qara kóse hám onıń jigitleri, Dana wázir hám onıń lashkerleri, jáne Polatxannıń kóp lashkerleri menen bolǵan hár bir urıs kórinisleri óziniń ayrıqshalıq belgilerine iye bolıp turadı.

«Er Shora» dástanında qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetleri, salt-dástúrleri júdá ájayıp, sulıw hám jarasıqlı túrde sıpatlangan. Bulardan qaharmanlardıń qıyınshılıqardı jengennen sonǵı quwanışlı sezimleri kórinedi. Jıraw dástan waqıyasın bayanlaw barısında naqıl-maqallardı júdá ornılı paydalanganın kóremiz. Bul arqalı jıraw hár bir qaharmanınıń oyın yamasa aldǵı is-háreketin mazmunlı etip kórsetip otıradı. Sonıń menen birge naqıl-maqallar qaharman xarakterin ótkir mánilı etip ashıp beredi. Dástanda Alıbiy menen Er Shoranıń arasındǵı waqıyalar ideyalıq hám kórkemlik jaǵınan eń jaqsı epizodlardıń biri. Bunda batırdıń obrazına baylanışlı naqıl hám maqallardı kóplep ushıratamız. Misalı: Alıbiyge qarap Er Shora «Jaqsı sózge jan semirer, jaman sózden jan túrshiger», - deydi. Er Shoranıń eldi bulǵınshılıkke salmaqshı bolǵan Alıbiyge aytqan bunday danalıq sózinen onıń ashıq minezlıligi, aqıllıǵı hám elin súyiwshiligin kóremiz. Qaharmanınıń xakteri, onıń ádillikke baslaǵan oyı usınday qısqa naqıl sóz benen jádá mánilı hám ótkir bolıp beriledi. Jáne Er Shora «Hámirsız tiken kirmeydi, ájelsız adam ólmeydi» - deydi. Mine, bul ayılǵan naqıldan Shoranıń Alıbiyge urıs boldırmaıw ushın bergen eskertiwi ekenligi hám batırdıń ádilligin kóremiz. Dástanda Shoranıń xarakterine baylanışlı taǵı mınaday naqıl hám maqallardı ushıratamız. Jawdı jenip bolǵannan keyin kimnıń dosın, kimnıń dushpanın biliw ushın Er Shora qarındası Gúmisayǵa qarap: «Dos egiz, dushpan segiz», - degen sóz bar, qala qıdırıp, kóshe aralap kóreyik deydi. Qalada dushpanlardıń barın bilip, «Jaqsı iyt óligin awlaqqa taslaydı», - deydi. Bul keltirilgen naqıllar adamnıń hasıllıǵın, óz-ara qatnasın ashıwda, qaharmanınıń maqsetin sóz etiwde de ornılı qollanılgan.

Sonday-aq, dástanda naqıl-maqallar dialog-monologlarda qaharmanlardıń tiykarǵı pikirin kórsetiwge qollanıladı. Bul arqalı

qaharmanlarning sözləri qısqa həm ötkir mánili bolıp jıynaqlı türde berilgen.

Dástandaǵı ideyalıq həm kórkemlik jobadaǵı epizodlardan Er Shora menen Aydar tórenin ushırasıwı həm olardıń arasındaǵı doslıq bolıp tabıladı. Usı qaharmanlarning ushırasıwındaǵı dialoglarında mınaday naqıl-maqallardı ushıratamız: Aydar tóre Er Shoraǵa:

«Dártli menen dártlessen,
Dártin qalmaq tógiler,
Biy dart penen dártlessen,
Qos qabırǵan sógiler»,

.....
«Kisi bolar kisinin,
Kisi menen isi bar,
Bendeni bilmes nákastın,
Jolawshıda nesi bar»,¹ -

degen naqıllardı aytadı. Er Shora Qazan sháhárindeǵi awhatı soraganında, Aydar tóre: «Kımnin pisse tarısı, sonın shópler tawıǵı», - deydi.

Aydar tóre Er Shoranın eń jaqın dostı boladı. Dástanda doslıqtı, sıylasıqtı bildiretuǵın eki dostın bir-birine bolǵan sıylasıǵına baylanısh mınaday naqıldı ushıratamız. Aydar Shoranı sıylap, qoyın soyıp, kabap qılıp batırdı kútedi. Shora - «As iyesi menen tath», - óziniz baslań deydi. Kórip otırǵanıımızday bul jerde de xalıqtın danalıq sózləri óz júyesin tawıp qollanılǵan. Bular qaharmanlarning bir-birine bolǵan doslıq múriwbetin ayqın hám mazmunlı dálillep tur. Sonday-aq, urıs maydanında Er Shoranın monologlarında «Sabır etsen ráhat bar, bıysabırǵa nálet bar», degen danalıq sózlerdi kóremiz. Jıraw usınday naqıl-maqallardı qollanıp arqalı da qaharmanın ishki dúnyasını ashıp, onın maqsetin kórsetip beredi. Dástanda Er Shoranın basındaǵı qıyınshılıq awhallar jıraw tárepinen naqıl sózler menen tányplenip otırıladı: «At basına kóp

¹ Сочин. 30-бет.

tuwip, awızlıq penen suw ishti, er hasına kün tuwdı, etigi menen suw keshti». Batır qawıplı saparlarga atlunganda «Jaman aytpay jaqsı joq», yamasa «Bay maqtansa bir jurtlıq, batır maqtansa bir bıqlıq» degen naqıl-maqallar qollanılgan. Sultan, Sanjar, Mazıxan Er Shoranı közde tutıp «Qatarıda nar bolsa, kárwannıń júgi jolda qalmaydı» deydi. Bul naqılda da Er Shoranıń obrazı jáne de keń túrde ashılǵan, yaǵnıy el-xalıqı súyiwshi hám onıń qádirin biliwshi, sırtqı dushpanlardan qorǵawshı Er Shoraday batır turǵanda xalıqıń jábir-japa shekpeytuǵınlıǵı ayqın sawlelengen. Dástanda naqıl-maqallardıń barlıǵı orınlı qollanılıp, waqıyaga baylanıslı, jáne qaharmanlardıń obrazın, maqsetin anıq etip kórsetiwge isletilgen. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyasında jáne bir kózge túsetuǵın jırawdıń usılı, waqıya barısında qaharmanń portretin jasaw bolıp tabıladı. Bular dástanda qaharmanń tek sırtqı kelbetin kórsetip ǵana qoymastan onıń ishki dúnyasın, ádilligi yaki ádilsizligin kórsetip te turadı. Qaysı bir qaharmanń portretin alıp qarasaq onda sol qaharmanń unamlı yamasa unamsız ekenligi ayqın kórinedi. Dástanda qaharman portretleri awızeki dóretpeleriniń ádebiy usılları tiykarında dóretilgen. Bunda oqıwshı hám tınlawshıǵa kúshli tásir etetuǵın eń sulıw xalıq teńewlerin, giperbolaların kóriwimizge boladı. Buǵan Er Shoranıń, Kózmámbettiń t.b. lardıń portretleri misal bola aladı. Dástanda Kózmámbet ǵarrı bolıp Er Shoraǵa ózin tanıtıpay «Pátiyamdı ab» dep tańlanadı. Sonda:

On iynine qarasam,
Eki adam tenbe-ten,
Otıǵanday qatara,
Kókiregine qarasam,
Tört adam qatar jatqanday,
Eki qastıń arası,
Bir qarısta eki eli,
Bárekállı Er Shora.¹ - deydi.

¹ Сонда, 60-бет.

Kórip otırǵanıımızday batırdıń portretinde onıń úlken kúshke iye ekenligin usınday asıra súwretlewi menen beredi. Sonday-aq, batırdıń portretin minaday epitetler menen de kórsetip otıradı. «Polattan eken tırnaǵı, shoyınnan eken bilegi, almastan eken tırnaǵı». Dástanda Qazannıń patshası Kózmámbettiń portreti: «Úydey eken gellesi, minárday eken moyını, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» dep beriledi. Dástanda qaharmannıń sırtqı kelbeti, kórinisi usınday kórkem túrde beriliwi menen jıraw jáne waqıyalardagı qaharmanlardıń is-háreketiniń ayırım kórinisindegi halatlardı da kórkem etip bayanlap otıradı. Misalı. Er Shora dostı Aydardı Qazan qalasına barıp, qalanıń jaǵdayın bilip keliwge jiberedi. Sonda Aydardıń atına minip jolǵa shıǵıwı bilay sıpatlanadı: «Aydar óz atına minip, tal tayaǵın qolına alıp jolǵa tústi. Astındaǵı haram ólgiri on urǵanda bir jortpaydı. Tepsinbektin bawırın tessin de sirá omırawın artpaydı. Qoldaǵı tayaǵı menen, sartıldatıp sabap baratır, oń qolı talsa shep qolı menen uradı, shep qolı talsa oń qolı menen uradı, urmasa atı qalsha qarap turadı. «Kishkeneni maqta, úlkendi min» degen, qarınlı qazaqtı yabıdaǵı kelláǵar, tayaqtı jey-jey, tabanı qıza kele búkenlep jortı». Mine dástannıń kompoziciyasınıń waqıyalarındaǵı iri baslı kórinisler sonday-aq qaharmanlardıń ayırım is-háreketleriniń qısqa kórinisleri kóz aldına eleslegendeı dárejede sulıw súwretlengen. Joqarıda sez etken kóriniste Aydardıń atına minip jolǵa shıǵıwı ájayıp yumorlıq sıpatta berilgen. Bul hár qanday oqıwshıǵa qızıqlı túyinde tásir etedi, jáne qanday da estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Dástannıń kompoziciyasında yumor hám satira jıraw tárepinen waqıyanıń qızıqlı hám tásirli bolıp beriliwinde júdá sheber qollanılǵan. Búgan misal retinde mınalardı da aytıp ótsek boladı. Qayıpas qara kóse Shoraǵa qarap «Bizge shın berilgen aǵayın bolsań óz qolındı ózın baylap ber, bizler seniń qolındı Kózmámbettiń aldında bosatıp jiberemiz» deydi. Usı jerde Er Shoranıń monologı berilip, onıń oyın minaday anekdot penen kórsetiledi.

Ayyemgi xannıń waqtında,
Aldar degen kóse ótti,
Neshsheni sergizdan etti,

Fiki haydın balası,
Köp dúnıyanı arqalap,
Kóseniń aldına jetti,
Qaytıp aldaysañ degende,
Aqıl qaltam úyde qaldı dep,
Ketpedime telmirtip,
Gónc tamdı süyetip.¹

Jáne dástannıń kompoziciyasında basqa dástanlardagı sıyaqlı ulıwmalıq orınlar dep atalatuǵın jiyi qaytalanıp otırılatuǵın qatarlar bar. Bunday ulıwmalıq qatarlar da dástanda jıraw tárepinen aǵıwıy qollanılmay, olar dástannıń ideyasına hám qaharmanlardıń obrazına haylanıladı. Bul kópshilik jaǵdayda dialog, monologlardıń kirispesi xızmetin atqarıp, qaharmanlardıń tileǵın, maqsetin bildiredi. Dástanda mınaday ulıwmalıq qatarlardı jiyi ushıratamız. «Shól jatqan jerleriń aydın kól bolsın, jıldan-jılǵa az dáwletin mol bolsın», «Bolmaǵaysañ dushpanlarǵa muptala, sizlerge mádetti bergeyler alla», «At shawǵanda bálent tawda lalandı, allam qabil etkey seniń tobandı» t.b.

«Er Shora» dástanınıń tilinde ulıwma qaharmanlıq dástanlarǵa tın bolǵan teńewler, giperbolalar, epitetler t.b. súwretlew quralları sheber paydalanılǵan. Folklorist Q. Maqsetov dástanlardıń súwretlew quralları haqqında ayta kelip bılay dep jazadı: «Olar jırawlar tárepinen obrazǵa, xarakterge biypárwa paydalanıla bermeydi, ol kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp olardı ashıp beredi»². Haqıyqatında da jıraw dástandagı obrazlardı súwretlegende olardıń túr-túsine, simbatına, minez-qulqına, islegen isine ılayıq kórkem súwretlew quralların paydalanıp, obrazlardı jáne de tereń, mazmunlı etip ashıp beredi.

Dástanda súwretlew qurallarınan teńewler jiyi ushırasıp otıradı. Jıraw teńewlerdi qollanıw arqalı qaharmanın batırılıq is-háreketin tásirli hám mazmunlı etip jırlaydı. Misalı, Er Shoranıń batırılıǵı:

¹ Сонда, 43-бет.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы. "Фан" баспасы. Ташкент. 1965. 194-бет.

Bir-birine keledi,
Bürkittey sheñgel saladı,¹

- dep täriyplenip otırılsa. dushpanlardı qorqaq etip kórsetiw maqsetinde olardı qoyanğa teñeydi.

Er Shoranı körgen soñ,
Qustı körgen qoyanday,
Qasha berdi tum-tusqa.²

Jıraw Er Shoranıñ batırılıǵın täriyplew ushın onı «Qoydı körgen qasqırday», «Jolbarıs maldı atqanday», «Arıslan kibi aqırıp», «Shapanday körmey dushpandı», «Qamshıday qılıp tawladı» t.b. dep súwretlep otıradı. Dástanda batırdıñ toyda palwanlar menen güresiwı sulıw kórınıslerdin biri. Bunda Er Shora er-jürek, batırılıǵı, onıñ küshli palwanlıǵı keñnen jırlanadı. Jıraw gürestı súwretlewde batırlardı minaday teñewler menen obrazlı sıpatta kórsetedi.

Bürkittey shañgel saladı.

.....
Qorazdayın juhıstı,
Qoshqardayın dügıstı,
Ayǵırdayın shaynastı,
Nar tüyeday gayzastı.³

Jıraw Er Shoranıñ batırılıǵın, palwanlıǵın usılayınsha kórkemlew menen oǵan qarsı kelgen dushpanlardıñ da úlken küshke iye ekenligi, daw tulǵalı, iri deneli palwan ekenligin kórkem túrde bilay súwretleydi: «Úydey eken gellesi, minardıy eken moyını, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» t.b. Bul teñewler bir tärepinen gıperbolalıq sıpatta asıra súwretlenip tur. Sonıñ menen birge batırǵa qarsı kelgen dushpandı «Kókler kibi gültirep, qaban kibi gürkirep, jarılǵan muzday gúnirenip,...alatugan»

¹ Ер Шора. Қарақалық халық дәстаны. Ноқис. "Қарақалықстан". 1995. 82-бет.

² Сонда, 131-бет.

³ Сонда, 82-83-беттер.

sherdey shabınıp» dep onıń aybatın kóklerdiń gúltiregenine, qahannıń gúrkiregenine teńeydi. Jáne eki batırdıń alıswında Kózmambettin kúshliligi «Qanbaqtay kórmey balanı, kelsaptay etip jerlerge, tikkesine uradı», «Shóptey kórmey balanı, gellesin jerge uradı», dep súwretlenip otırılsa, batırdıń kúshliligin onnan da basım etip kórsetip «Shıtırlap ses berip tur, iskenjedey qısqanda» delinedi. Dástanda tenewler qaharmanlardıń batırılıǵın kórsetiwde kennen qollanılıw menen olar qaharmanlardıń obrazındaǵı basqa da sıpatlardı ayqın mazmunlı etip ashıp beriwge de paydalanılǵan. Dástanda Gúmisaydıń aǵası Er Shora menen tabısıwı bılayınsha súwretlenedi:

Adasqan qoyı-qozına,
Qosılǵanday manırasıp,
Bólingen ılaq-eshkige,
Ushırasqanday jamırasıp,
Ingeninen ayırılıp,
Baylawda turıp sheshilgen,
Botadayın bozlasıp,
Biyesi kelgen qulınday,
Bir-birine aznasıp,
Buzawı ketken sıyırday,
Emirenisip, móniresip.¹

Bunda tuwısqanlardıń saǵınısh sezimleri júdá ótkir mazmunlı etip tariyplengen. Dástanda batırdıń oyshubar atı, onıń júyrikligi «tolqısıp aqqan dáryaday» yamasa «dárya kibi tasadı», «sarıjaydıń oǵınday» dep súwretlense, onıń (oyshubar attıń) qıynalıwı «narday belin búgedi», «túyedey bolıp shógedi» qusaǵan tenewler menen júdá tasirli hám mazmunlı bolıp bayanlanadı. Uıwma dástanda tenewler qaharmanlardıń batırılıǵın obrazlı hám mazmunlı etip kúshcytip beriwde, jıraw tárepinen sheber qollanılǵan. Joqarıda kórsetip ótken tenewler basqa da qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń is-háreketin olardıń kúshli, er-jürek batırılıǵın

¹ Сонда, 116-117-бетлер.

körsetiwde keñnen qollanılıdı. Tiykarınan alganda bular jirawların súwretlewindegi dástúrli kórkemlew usılları bolıp esaplanadı. Dástanda tenewler menen qatar qaharmanların is-háreketin kórkem etip súwretlewde ájayıp giperbolalıq táriyplewlerdi kóriwge boladı. Dástanda batırın kóplegen lashkerlerge qarsı jalǵız ózi güresip, olardı jeñiwi, sansız lashkerler Shoranın aldında bas iyip quralların taslap baǵınıwı, batırın iri deneli palwanlardı jeñiwi qusaǵan kórinislerdin barlıǵı giperbolizmlik usılda beriledi. Jáne Er Shoranın dushpan menen güresiwinde ol qarsılásın qol ushına kóterip «shıǵıtıp jiberiwi», «kóterip alıp tawlap jerge urıwı» t.b. lardıń usınday bolıp súwretleniwi giperbolizmlik qásiyetke iye. Bunday giperbolalıq sıpatta súwretlew arqalı jiraw hár qanday kóriniske ayırıqsha túsbepip qaharmanların is-háreketlerin janlandırıp kórsetedi. Giperbola dástanda qaharmanların batırılıǵın, kúshliliǵın asıra súwretlew menen olardıń sırtqı kelbetin, sın-sımbatın kórkem táriyplewde isletilgen. Buǵan mısál retinde Kózmámbettin, Er Shoranın, oyshubar attın portretleriniń asıra súwretleniwin ayırıq ótiwge boladı. Dástanda oyshubar attın portreti Kózmámbettin tańlanıp aytqan sózinde mınaday bolıp beriledi.

Shoqlıǵına qarasam,
Bes jasar bala ótkendey,
Sawrısına qarasam,
Digiromanlar úyirilip,
Tört adam qatar jatqanday,
Tört ayaqtın arası,
Eki adam ótkendey.

.....
Qolıǵında bar shıǵar,
Qumayının qanatı.¹

Bul jerde oyshubar attın sırtqı kelbetiniń salıstırılıp tenewler arqalı berilgeni menen bul tiykarınan giperbolalıq sıpatta asıra

¹ Соруа, 61-бет.

súwretlenip tur. Bunnan attıń sın-sıyaǵı kelisken, sulıw kelbetliligi, onıń júyrikligi bayqaladı.

«Er Shora» dástanınıń jir qurılısına keletuǵın bolsaq, bul - qaharmanlıq dástanlarga xarakterli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı **jeti-segiz** buwinlı qosıqlardan turadı. Ulıwma dástandaǵı qosıqlardıń buwin ayırmashılıǵın sóz etkende, dástanda **jeti-segiz** buwinlı qosıqlar hasım bolıp keledi. On bir, on eki buwinlı, tórt qatarlı qosıqlar az mólsherde ushırasadı.

Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı **jeti-segiz** buwinlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushın qollanılgan. Tórt qatarlı on bir buwinlı qosıqlar qaharmanlardıń dialoglarında qollanılgan. Bul aytılgan usıllar dástannıń hasınan aqırına shekem bir qalıpte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar **jeti-segiz** buwinlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi.

Dástandaǵı **jeti-segiz** buwinlı qosıq qatarlarınan uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi. Minaday qosıq qatarların kórip óteyik:

1. Gá qılısh, gá nayzaǵa,
2. Belli ǵayrat qıladı,
3. Láshkerlerdiń ishinen,
4. Sen tárepten bizler dep,
5. Neshshesi qıyqıw saladı,
6. Nayzakesh ullı palwanlar,
7. Nayzaların itaqtırıp,
8. Qol kóterip turadı.¹

Bul **segiz** qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar **segiz**inshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir túsinikke jámlep tur.

Dástanda batırdıń uzaq jol júriwi sulıw kórkem qatarlardıń biri bolıp esaplanadı. Usı qosıq qatarlarında uyqastıń túrlerin anıq túrde kóriwge boladı. Bulardan misal keltirip óteyik:

¹ Соида, 18-бет.

Manattan salıp bellikti,
Ushıgadan salıp terlikti...

yamasa:
Mindi attın beline,
Shıqtı qızır shóline...

Mine bunda bir-birine haylanısqañ juplasqañ uyqaslarǵı köremiz. Tağı da usınday qosıq qatarlarınıń toparında tómendegishe uyqaslarǵı köriwge boladı:

Mingen bedew jeledi,
Sıyınǵanı pir edi,
Aran menen sóylewdi,
Attıń otı der edi.

Bul qatarlar dara túrde uyqasıp tur. Yaǵnıy birinshi qatar úshinshi qatar menen, ekinshi qatar tórtinshi qatar menen uyqasadı. Usı qatarlardan keyin uyqaspaytuǵın «gáhi kólde, gáhi shólde» degen qatar keledi. Bul uyqaspaytuǵın qatardan keyin jańadan uyqaslar payda boladı:

Miyman bolıp baradı,
Kiyik penen qulandı,
Atıp awqat qıladı.

Bul joqarıdaǵı uyqastan ózgeshe bolıp dizbeklesip uyqasadı. Bunnan keyingi qatarlar mınaday:

Bir ay tamam jol júrdi,
Murtına muz toñıp,
Bırılalmay baradı.
Saǵım menen óndirdi,
Jáne on kún jol júrdi,
Qayırılalmay ketip baradı.

Al, bunda «Burlalmay ketip baradı» degen qatar joqarıda keltirip ötken dizbeklesken uyqaslarğa birigedi hām öz toparındağı eñ sonğı qatarğa birikken halda uyqasadı. Jäne bunda «jol jürdi» degen söz benen tamamlanatuğın qatarlardı köröp otırımız. Bul «jol jürdi» söziniñ qaytalanıwı da sintaksislik parallelizmdi payda etip bir-birine uyqasıp turğanın bayqawğa boladı. Jıraw usınday hār türli uyqaslar arqalı barlıq qosıq qatarların biriktire kelip sonğıların dizbeklestirip uyqastıradı. Mısalı:

Biyik-biyik nur astı,
Shanı-shañğa ulastı,
Jäne on kün jol astı,
Sol shamalı kün astı.¹

Bunda barlıq qatarlar bir jónikilli türde uyqasadı. Jıraw batırđın jol jüriwın jırlağanında qosıq qatarlarınıñ hār türli bolıp uyqasıp, al sonğı qatarlarınıñ izbe-iz uyqasıwı bul sheber improvizator jırawdıñ tilinen qosıqtıñ ağıtıp shıǵıwın, basqasha aytqanda jırawdıñ qızǵan mäháli seziledi.

Dástanda qosıq qatarları «dep», «dedi» sözleriniñ paydalanıwı arqalı da uyqasıp otıradı. Bunday uyqaslardı da dástanda jiyi ushıratıp otıramız. mısalı:

Dushpanga sawda saldım dep,
Jetpis bes jasar bir ǵarrı.
Palwan aldıma keldi dep,
Jaǵasınan aldım dep,
Qarqıratıp shaldım dep²...

yamasa:
Qolına qanjar al dedi,
Qarqıratıp shal dedi,
Kesip gelleñ al dedi,

¹ Соида, 27-бет.

² Соида, 50-бет.

Kerek bolsa gellemdi,
Kerekli jerge ur dedi,
Külgenimniñ mänisi,
Zaňgar tama sol dedi.¹

Dästandağı waqıyalardıñ jırlanıwındağı qosıq qatarlarında joqarıda kórsetip ótken uyqaslardıñ barlıǵı kenneń paydalanılıp, uyqaspaytuǵın qatarlar bir túsınikke biriktirilip otırıladı. Tiykarında uyqastıñ hár qıylı bolıp keliwi jırawdıñ waqıya dóretip jırlawında jeńillik payda etetuǵın bolıwı kerek.

Dästannıñ qosıq qurılısınıñ ekinshi bir túri - on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

a Urandashın xanlar menen júrersen,
a Ajel jetse gúmra bende ólersen,
b Tayaǵıñ iyninde, qoydıñ keyninde,
a Jalgızlıǵım shopan qaydan bilersen.²

yamasa:

a Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
a Búginligin dawısım tawdan asırdım,
b Bul sózimdi qıp tılaǵıl aǵalar,
a Qalpe edim suñqarımdı qashırdım.³

Bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardıñ ishki sezimleri hám olardıñ dialogları júdá sulıw orınlı berilgen.

«Er Shora» dästanında qosıqlar basqa dästanlardaǵıday qara sózler menen almasıp kelip otıradı. Jıraw bunday qara sózler menen kópshilik jaǵdayda waqıyalardı jıyınlaqlap bayanlawda kenneń qollanǵan. Dästanda usınday qara sózlerdiñ de uyqasıp keliwi jiyi ushırasıp otıradı. Mısalǵa mınaday úzindilerdi kórip óteyik: «Anda turıp shopan qıyal etti, «Kóringen qaranıñ aldına barayın, joldıñ uǵrısın alıp turayın, keliwden sálem bereyin, dos-dushpan ekenin bileyin, musılman áwladı bolsa joı sorap kóreyin» -

¹ Сөзг. 50-бет.

² Сөзг. 30-бет.

³ Сөзг. 112-бет.

dep. aldında tura beredi»¹, yamasa, «Shora menen awıldan shıgıp ketkenligin, on bes kün jol jürip teñizge jetkenligin, teñizden bir ala attıñ shıgıp armagan, bermagan shawıp, bir biyiktin basına shıgıp esnegenin, esnep bolıp Shorağa qarap úsh mártebe shırqırap kisnegenin, ol attın kisnegenine bul attın suwlıgın shaynap tislegenin, oğan Shoranın túspegenin, aqın shubardıñ Shoranı alıp qashqanın, shubardıñ Shorağa zorlıq etkenin, kúsh bermey suwğa jetkenin, atı menen birge Shoranın suwğa ketkenin, sol kárada qazasınıñ pitkenin sulıw sóz benen pakize etip sıpatlap bir-bir bayan etti».²

Bunnan biz prozanıñ uyqastırılğan túrin kóremiz. Usı sıyaqlı uyqastırılğan proza qosıqqa júdá jaqın kórinedi. Solay bolsa da qosıq bola almaydı. Sebebi, buwın ólshemi ishki mazmunı jaǵınan qosıqtın shártlerine juwap bermeydi. Jıraw bunday prozanı uyqastırıw arqalı da waqıyanıñ júdá sulıw hám anıq bayanlanıwın payda etken.

«Er Shora» dástanında erte dáwirden dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keñnen qollanılǵan. Dástanıñ ideyaliq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jirdin qurılısında xalıqtın ushqır qıyalǵa tolı, kútá tasirli hám kórkem tili menen berilgen.

Haqıyqatında dástanıñ bul ayılǵan sıpatlı belgileri, onı xalıqtın en súyikli hám ájayıp dóretpelerinin birine aylandırǵan dep túsiniw kerek.

«Haji-Gerey» dástani

Dástanıñ ideyasi. «Haji-Gerey» dástani qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınin biri. Dástanıñ tiykargı ideyaliq mazmunı Gerey, batırdın erlik, mártlik hám qaharmanlıq islerin onın watandı súyiwshiligin, onın óz xalqı ushın sırtqı jawlarga qarsı gúresin jırlaw bolıp tabıladı. Dástanda qalınAQ basqınshılarının Xorezm elatına topılısı tiykargı waqıyalardıñ biri. Dástandaǵı qaharmanlardın is-háreketi xalıq turmısına baylanıslı

¹ Соида, 28-бет.

² Соида, 135-136-бетлер.

alınıp, xalıqlıq ideyanı rawajlandırıwǵa qaratılǵanı seziledi. Dástanıń tematikası da, ideyası da, syujeti menen kompozitsiyası da qaharmanlıq dástanlardǵı traditsiyanı saqlay otırıp, waqıyadan waqıya tuwdırıp qızıqlı etip súwretleydi. Batır xalıq penen bir sapta turıp háreket etedi. Batırdıń kúshi xalıq penen, baylanısında kórinetuǵını sheber baylanıstırıladi.

«Hajı-Gerey» dástanınıń baslı ideyası – xalıqtıń birliǵı, bólinip búlinbewi, ǵárezsizlik ushın sırt el basqınshılıǵına hár qıylı dushpanlıq háreketlerge qarsı gúres, adillikti jaqlaw, Jaqsı – minez qulıqtı, adamgershilikti ardaqlaw, xalıq túsiniǵinde jaman dep esaplanatuǵın qásiyetlerdi qaralaw, batır qanday qıyınshılıqlar bolsa da eli ushın, xalqı ushın bas tart pawın kórsetiwden ibarat. Qanday shıǵarmada bolmasın, xalıqlıq xarakterin belgileytuǵın eń baslı kórsetkish – áhmiyetli bolǵan xalıq taǵdirine, onıń kelesheǵine baylanıslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladi. «Hajı-Gerey» dástanınıń eń baslı ideyaları – xalıqlıq ideya. Dástan xalıq ómiri ushın kúta áhmiyetli máselelerdi jırlaydı.

Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmısta jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástan mazmunın bere aladı. Dástan Babaxan patsha xalqın jıynap keńesip, sóylesip atırǵanınan baslanadı:

Alpıs eki hámeldar,
Otız eki móhirdar,
Maǵan qaran janlarım,
Sizlerge aytar sózim bar,
Siz sorǵan ellerde,
Jaqsı menen jaman bar,
Dostıń menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan,
Perzentsiz ata-anadan,
Berinler sizler bir xabar,
Ózim boldım Babaxan
Jurttı ózim sorǵan,
Adillik penen xalqıma

Bir k z benen qaraĝan,
Mendey holmas hesh bir xan,
Men soragan jerlerde,
Patshalıq penen d wletke,
Adalatlı h mmetke,
Barma qarsı bir adam?

Demek, jiraw bul qatarlarda adamlardıń taĝdiri tuwraltı, olardıń turmısı menen patshalardıń qızıĝıwı h m olar menen keńesip is tutıwı kerekligin arman etken xalıq oyların aytqan.

«Haji-Gerey» d stanında Babaxan patshanı Toqsawıl h r jil kelip, jawlap, barın alıp, adamların qırıp, sulıw qızların alıp, tonap k n bermeytuĝını s z etiledi. D standa urıs k binese jekpe-jek formasında s wretlenedi, eki jaqtıń l shkerleri jıynalıp turadı. Babaxaĝa k shli, hatır kerek edi. Onıń xabarın Qıdır shal jaqsı biletuĝın edi. Xalıq aldında Babaxan oylasıp keńesip Gerey batırdıń xabarın bilip aladı. Qıdır shal Babaxaĝa Gerey hatır haqqında bilay deydi:

Babaxan, tıńlańız saĝan arızım bar,
Bizin eller ashılĝan g l-lalazar,
El esabın ayta bersem, men saĝan,
B rkit, Mańĝıt atlı jańe elin bar.

B rkit, Mańĝıt elinde, bir  lamat
Batır shıqqan deydi  zi k ramat,
Arda biydin  lken ĝana balası,
Gerey batır qay waqta da kesapat.

Jigit kewili on bes jasta tasadı,
Dushpanlardıń qanın suwday shashadı,
Gerey batır shıĝıp Mańĝıt elinen,
Kelip seniń menen urıs ashadı.

Babaxan bul xabardı esitip, ĝa quwanıp, ĝa oylanıp, onı shaqırıp alıwdı, sarpay jawıp – jaraq beriwdi niyet yetedi. Sebebi,

oğan jekpe-jek gúreske shıgatuğın kúshli batır kerek edi. Dástanda jekpe-jek dushpan kúshi basqa dástanlardagıday basım etip kórsetilgen. Babaxannın maqseti Gereydi qalmaqlardıń dáwi Alshagırğa jiberip olardı jekpe-jek gúreske shıgarıw hám Gerey arqalı Alshagırdan qutılıw edi. Babaxannın shaqırğanına qarsılıq bildirmey Gerey keledi. Ol ata-anası, inisi menen xoshlasıp, patshanın shaqırıp atırğanın aytadı. Sonda ákesi, balam saq bol, bul jerde bir sır bar, dep keñes beredi. Biraq, Gerey xalıqtın baxtı tınıshlıgın óz basınıń amanlıgınan ústin qoyıp patshaga qarsılıq etpey keledi. Gereydiń is-háreketi xalıq turmısına baylanısh alınıp, xalıqlıq ideyadan kelip shıqqan halda dóregen obraz sıpatında bizge belgili. Gerey Babaxannın aldına barıp, oğan kishi peyillik penen sälem beredi. Babaxan júdá kewili pitip, shaqırğan maqsetin Gerey batırğa bilayınsha bayan etedi:

Xan bolğannın bir jağında jawı bar,
El ishinde mın san eki, dawı bar,
Hár jil sayın bızdı jawlap ketedi.
Atañızdın Toqsawılday jawı bar.

Qasında bar Alshagırday aybatı,
Ol naysaptın turar emes ğayratı,
Kele ğoysa qırıp-joyıp ketedi.
Jaqınlastı keletuğın müddeti.

Toqsawıl xan ayamaydı bizlerdi,
Qáhárlense aydap keter sizlerdi,
Balam endi bir ilajın tabasań,
Bizge keldi Alshagırdın xabarı.

Palwan bolar Xorezmnin balları,
Alıs emes jaqın ara jolları,
Aldın alıp bir ilajın etpesek,
Künge küer arıwlardın jamalı.

Sol sebepten men jılayman zar-zar,
Qalmaq kelse jetim bolar ul qızlar.
Bul qaygıma aqıl menen jollar tap.
Tez arada keler degen qawpım bar.

Babaxannın bul sözün esitip Gerey şıdıp tura almaydı. Qattı ashıw qısıp, Babaxannın kewlin jaqsı sözler menen aladı hám isenimine qayıp qaladı.

«Hajı-Gerey» dástanındağı usınday waqıyalardıń beriliwi onıń xalıqlıq xarakterin belgilew menen birge xalıq ushın eń áhmietli bolğan xalıq taǵdırine, onıń kelesheǵine baylanıshı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmısta jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástannıń tiykarǵı mazmunın quraydı. Dástandağı súwretlengen qalmaq qanı Toqsawıl hám Alshugır daw xalıqtıń tınısh turmısın buzıp, xalıqtı qorlap, azap beriwshi dushpanlar. Toqsawıl jılına bir iret Babaxan jurına shabıwıl jasap, xalıqqa basqınshılıq etip, olardı wayran etip, dúnya toplap, xalıqtı qul qılıp uydap alıp ketedi. Xalıq bunday háreketke, basıp alıwshılıqqa barlıq jan-tanı menen qarsı turadı. Olar paraxat turmısta, ádillikte jasawdı tileydi. Xalıq zulımlıqtan qutılıwdı tilep Gerey batırǵa shın kewilden isenedi. Gerey batırǵa kewili tolğan Babaxan:

Bul sózlerge kewlim menin boldı shad,
Astına beremen júyrik arehi at,
Eger sizler toqsawılǵa barsañız,
Batırlarım, mennen bolsın ruxsat.

Sizlerdin jolına boldım intizar,
Tileginde men bolayın batırlar
Alagoysan Toqsawıldın sháhárin,
Patshalıqta mende bolmas ıqtıyar.

Men beremen bes mın lashker batırlar,
Dástinde oynasın argımaq atlar,

Sawash etip dushpanlardı jenseñiz,
Gayratına barlıq xalqım quwanar,-deydi.

Dástanda xalıqtıń qara kúshlerge, paraxat turmıstı buzıwshı dushpanlarǵa qarsı gúresiw ideyası sáwlelengen. Xalıq óziniń baxıtlı turmıstı tuwralı bul ármanın, ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúreste xalıqtıń tilegin anlaytuǵın el perzentleriniń umıtlımas obrazların dóretiw arqalı bergen.

«Haji-Gerey» dástanında xalıqtı jawdan qorǵaw, onıń keleshegi ushın iygilikli is alıp barıw – unamlı qaharmanlardıń azatlıq wazıypası sıpatında kózge túsedi. Olar barlıq häreketlerinde «xalıqtıń unıshlıǵı, gárezsizligi, azatlıǵı ushın» gúres alıp baradı. Xalıqtıń taǵdiri ushın qayǵırıw hám gúresiw – dástannıń unamlı obrazları ushın eń xarakterli orınlar. Gerey Babaxannıń xalqın jılatpaw ushın gúres júrgizedi. Xalıqtı Toqsawılday jawızǵa bende etkizbewge kúsh saladı. Qanday qıyınshılıq bolsa da xalqı ushın ayanbay gúresedi.

«Haji-Gerey» dástanında qalmaq basqınshılarına qaray qarsı batırlardıń gúresi, xalıqlar arasındaqı doslıq, kóbinese qıyın qıstaw kúnlerde batırlardıń bir-birine doslıq járdemi óz sáwlesin tapqan. Dástan waqıyaları xalıq dóretpesiniń eń jaqsı qaharmanlıq dástanlarǵa tın bolǵan úgilerinen bolıp esaplanadı. Dástanda xalıq aralıq doslıq ideyası da aǵmıyetli orında turadı. Gerey menen Ayqosı, Jan qozı, Arǵınbaylardıń arasındaqı doslıq hár qıyın xalıqlardıń, hár qıyılı milletlerdiń adamları arasındaqı shın doslıq ideyasınıń kórinisi bolıp tabıladı.

«Haji-Gerey» dástanınıń ideyalıq mazmunı ondaqı obrazlardan, olardıń is-häreketlerinen ayqın kórinedi.

Dástandaqı obrazlar. Gerey batır Bürkit Mańıt elinde Arda biydiń úlken balası. Ol onbes jasına kelgende kúshine tolıp, hár qanday basqınshılarǵa qarsı turatuǵın úlken qara kúshke iye batır. Onıń xabarın esitken Babaxan Qıdır shaldı jiberip Gerey batırđı shaqırtadı.

Gerey batır aq otawda otır edi. «Qıdır shal Xabarlasqanday kim bar?» dep aytadı. Sonda Gerey batır qutlı shekpenin iynine salıp, dushpanlardıń ishın gıj-gıj qaynatıp otawdan shıǵadı hám Qıdır

shaldan jol bolsın soraydı. Qıdır shaldı mise tutpay Girey batır sen kimsen, türin qap-qara kómirdey, saqalıń aǵarıp sıqılıń qalmaǵan, ne bunshama taqıldaysañ, kelgen jumısındı ayt, ájeliń jetse paymanasız ólesen, - dep batır sóleydi. Sonda baba, men seniń aybatınnan qorqıp turman, ashıwlanıp qaldıń, aǵargan saqalımdı sıyla, men elshi edim, patsha menen doslastırıp keteyin, - dep kelip edim, saǵan bergen amanatın tapsırıp keteyin dep keldim, - deydi ǵarrı. Minaw altı nar, minsen tulpar, olja hári bar, - dep batırdın kewlin aladı. Sonda batır mıyığınan kúlip ózin tanıstıradı.

Girey batır deydi sorasan atın,
Dushpanlar qorqadı esitse zatın,
Keldim deysen, baba, maǵan uzaqtan,
Ne boladı aytqıl seniń muradın.

Astına minipseń júyrik qara at,
Qustan júyrik qoltıǵında qos qanat,
Qıdır baba nege keldiń bul mangá?
Qoldan kelse men qılayın kewlin shad.

Keltiripseń sıylawıma altı nar,
Ashıq bolǵan mashugım dep, ah urar,
Tartınbastan sóyley berin, Qıdır shaı,
Babaxannan bizge berin bir xabar.

Girey batırdın tiykargı sıpatları usı qatarlardan-aq belgili. Ol er júrekli, qaharmanlıq, qorqıwdı bilmeytuǵın batırлық, mártlik, óz Watanın, óz xalqın súyiwshilik, turaqlılıq hadal kewilfik qásiyetlerdin iyesi sıpatında kózge taslanadı. Batırdın qaharmanlıq obrazın jasaw ushın, onıń ata-anasına mehriban perzent, miyrimli tuwısqan, ata-anası menen oylasıp is tutatuǵın insaniylik sıpatların da dástanda ayqın jırlap kórsetken. Batırdın bir sózligi, adamgershilik arnamısı kúshli ekenligi, batırdın jas hala bolsa da dene quwatı jaǵınan kúshli, bahadır palwan bolıp jetiskenin dástanda júdá ayırıqsha súwretlegen. Onıń xan aldına barganın:

Siyasat penen er Gerey
Xan aldına baradı,
Talshıbıqtay tawlanıp,
Tum-tusına qaranıp,
Gereydiń altın aydarı,
Dal moynına oralıp,
Keń sarayǵa kiredi,
Babaxandı kóredi,
Taxta otırǵan patshaǵa
Iyilip sälem beredi,
Xan qolınan aladı
Qarsı aldında turadı,
Aybatına balanın,
Hámme hayran qaladı.

Babaxan Gereydi kórip kewili kóteriledi, Gereyge ólin múnásip emesligin sezedi. Onıń kelbetine, músindey jamalın arıslanday aybatına hayran qaladı hám onıń menen jaqın sırtı bolıwı ushın bir eki awız shıyrın sóz aytadı. Oǵan Gerey marapatlanbaydı, maqtanbaydı da, qaytama:

Sonda turıp batır Gerey küledi,
Xannıń oyın aqıl menen bileđi,
Dana jigit neshshe tımsal keltirip,
Xanga qarap pinhamı sóz sóyleydi.

Xızmetine tayar turman xanımız,
Malı-dúnya ıqtıyarlı janımız,
Bolagoysa bizge bermek xızmetiń.
Gáhi otqa, gáhi suwǵa salınız.

Bul qatardan Gerey batırdıń márt, ólimnen qorıqpaytuǵının kóremiz. Hátte, Babaxan da batırdıń bul sózlerine irazi bolıp, oǵan sen tiri bolsań, men taxtaman dep aq pátıyasın beredi. Dástandaǵı har bir qatardan Gerey batırdıń mártligi, qaharmanlıǵı, xalqına qalqan, palwan jigittligi, kórinip turadı.

Gerey obrazı, onıñ qaharmanlıq erlik isleri, tuwılğan jerin sheksiz süywshiligi, basqınshılarna qarsı güreste qorqıwdı bilmeytuğın hatırlığı, onıñ Babaxanğa isenip, oğan xızmet etiwı «Qoblan» dāstanında Qoblannıñ Aqshaxanğa isenip, xızmet etiwıne uqsaydı. Gerey óziniñ qaharmanlıq atlanısların jasağanda hasqanın jerin, mal-mülkin basıp alıw ushın emes, al Babaxannıñ xalqın jawlardan qorgaw, túrli qawıp-qäterli saparlarga atlanadı. Gerey hesh qanday qawıp-qäterden, ólimnen qorqpaytuğın dūnyaga güres ushın tuwılğan, xalıqtıñ qaytpas qaysar, bahadır perzentı. Ol Babaxannıñ kewilin xoshlap, mártlik kewilin bılayınsha bildiredi.

Babaxan aytayın sağan bul zarım,
Sen muñaydıñ qalmaqı goy qararım,
Dabil qağıp tulparımdı oynatsam,
Sawash bolsa tarqar meniñ qumarım.

Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Kemlik kelip muñaymañız, sultanım,
Dushpandı etermen jer menen jeksen,
Jawdı jensem qalmas meniñ armanım.

Sawash kúni oynamayma ker tulpar,
Qawıp aylemek namartlerge miyasar,
Qılıshındı jaltıratıp at qoysam,
Zar jılaydı aybatımnan qalmaqlar.

Xan bolıpsañ Xorezmnıñ eline,
Tulparımnıñ men mineyin beline,
Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Arım ushın men tayarman ólimge.

Aldına qoyğan maqsetin, usılayınsha aytadı. Dastanda Gerey batır Mañgıttıñ batırı dep ayılğanı menen ózi ulıwma xalıqqa xızmet etiwı, xalıqtı ishki, sırtqı jawlardan qorgawdağı qaharmanlıq isleri menen ulıwma xalıqtıñ qaharmanı dārejesine

kóterilgen xalıq batırı sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan xalıq jeke bir urıwdıń batırı emes, al jalpı xalıqtıń mápin qorǵaǵan xalıq batırı dep tanıydı. Dástanda da onıń obrazı usılay berilgen.

Gerey óz elin, tuwǵan jerin shın júrekten súygen batır. Dástanda batırdıń ata-anasına, tuwısqanına, eli-xalqına degen qızǵın muxabbatı shın júrekten shıqqan jalınlı sózleri menen jırlanadı. Gerey Qıdır shaldıń bariwı menen Babaxan patshannıń aldına keledi hám Qalmaq xanı Toqsawıldıń hasqınshılardıńa qarsı gúreske shıǵıwın xannan esitedi. Batır bul tapsırmalardı túsingennen keyin Babaxannıń kewlin kóteredi: Qıdır shal kele jawdan seskenip xalıqtıń aldında sóz aytadı. Oǵan qarsı Gerey eli xalqınıń kewilin alıp, óz xalqına bolǵan súyiwshiligin ayrıqsız bildiredi.

Ulıwma alganda, Gereydi xalqı á sirese onıń jawdar qorıqpaytuǵın batırlıǵına, mártligi, hár qanday awır qıyınshılıqtan qaytpaytuǵın shıdamlılıǵı ushın súyedi, dosları onıń mártligi ushın húrmetleydi. Alshaǵırday dáwdı óltirip, dushpannan ósh aladı. Alshaǵır menen alısqı atırıp Tükli aziz babanıń karamatı menen ólimnen aman qaladı. Dáwirdeń ózgeshelikleri dástan syuwjetinde bilinip turadı. Tábiyattan us kúshler, pirlerdeń jardımi h.t.b.lar batırdı quwatlawshı hám mádet beriwshı kúsh bolıp esaplanadı. Bunday epizodlar dástanda kúta isenerli etip berilgen. Gerey qanday qıyınshılıq bolsa da qaharmanlıq penen shıdap, óziniń alǵa qoyǵan maqsetinen qaytpaydı. Jawdı jenbey tinbaydı.

Gerey hám onıń dosların Alshaǵır qusaǵan qalmaqlardıńa, basqınshı dushpanlardıńa qarsı gúreslerge shıqqanı ushın xalıq maqullap el qorǵawshı batırı sıpatında tan aladı. Olardıń óz eli súyiwi, dushpannan qorıqpaytuǵın mártligi, batırlıq qásiyetleri haqıyqıy el perzenti ekenligin kórsetip turadı.

Xanlar obrazı. «Haji-Gerey» dástanında Babaxan obrazı qarsı Toqsawıl xan obrazları berilgen. Babaxan Xorezm elatıńa Qahat degen qalasınıń xanı boladı. Ol júdá ádalatlı xan bolıwı. Xalqınıń jaǵdayınan tez-tez xabardar bolıp turadı. Onıń namaz gáplerinen-aq ádil xan ekenligin bilemiz.

Jaqsı menen jaman bar,
Dostım menen dushpannan,
Har jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan
Perzentsiz ata-anadan,
Berinler sizler bir xabar,

Babaxan biylerinen, elinen keñes sorap, oylasıp turadı. Babaxannın elin tınısh qoymay Toqsawıl xan har jılı shabıwıl jasap wayran etip, qızların alıp ketip hayallardıń, balalardıń basına awır qayğı salıp ketetuǵın edı. Babaxan olarǵa qarsı Gerey batırdı atlandırıp, Alshaǵırday jawın jenedi. Solay etip, Toqsawılday qalmaqtnıń jawgershiliginen qutıladı. Babaxandı Qıdır shal da biraz hiyle menen aldaydı. Onı Gireyge qarsı qoymaqshı boladı. Biraq Babaxan batırdıń har bir hareketine anıq baha beredi.

Dástanda bunnan basqa Gireydiń inisi Hájı, onıń ata-anası da qatnasadı. Olar batırdıń alǵa qoyǵan maqsetine qarsı shıqpaydı. Onı qollap-quwatlap, kerekli maslahatlerin berip shıǵarıp saladı. Olar ózleriniń unamlı is hareketleri menen dástannan orın alǵan personajlar bolıp esaplanadı.

Dástanda Jut —bul elshi sıpatında berilgeni menen eki el ortasına araz taslawshı urıstırıwshı satqın sıpatında kózge taslanadı. Qıdır shal obrazı da Jut obrazına uqsas berilgen.

Ulıwma alganda «Hájı-Gerey» dástanında xalıqtıń belgili bir tutas dáwirindegi siyasiy hám tariyxıy jaǵdayları, kún kóris, xalıqlar arasındagı har qıylı basqınshı is hareketler, basqa xalıqlar menen jasaǵan qatnası, dástúri, oyın zawiqları, qullası barlıq materiallıq hám ruwxıy baylıqları qaharmanlardıń batırılıǵı, kúshi, urıstagı erligi olardıń atlanısları, olardıń kórgen qıyınshılıqları, qıyınshılıqlardı jeniwi, obrazlar arqalı kórsetiledi, usı obrazlarǵa qosımsha har qıylı is hareketleri menen personajlar da qatnasıp otıradı. Olar dástan waqıyalarınń qızıqlı hám xalıqqa qonımli etip beriliwinde úlken ahmiyetke iye.

Dástannıń syjeti. Dástannıń syjeti bir-biri menen izbe-izlikte rawajlandırılıp otırǵan waqıyalardıń qısqasha mazmunınıń jıynaǵı, olardıń bir jerge jamlesiwın bildiredi. Syujet dástandagı

qatnasıwshı qaharmanlardıń sırsıpattın, obrazdıń qalıplesiw jolların, ózine tın belgilerin, óz-ara qarım-qatnasın ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye.

«Haji-Gerey» dástanınıń syujetinde tiykar etip Gereydiń qalmaq xanı Toqsawıl hám Alshagır dáwge qarsı, el unıshlıǵı ushın gúresi alınǵan. Dástanınıń waqıyası rawajlanǵanga shekemgi jaǵdaydı súwretlew, waqıyaǵa qatnasıwshı personajlar menen waqıya bolıp ótetuǵın jaǵdaydı, ornın, waqıt h.t.b. menen tanıstırıw «Haji-Gerey» dástanında bılayınsha berilgen.

Dástandaǵı waqıya «Xorezm elatında Qahat degen qalada, Babaxannıń soramında, Babaxannıń Qıdır degen bir wáziri bar edi,» -dep baslanadı hám «xan bir kúni alıp eki hámeldar, otız eki móhirdarların hám tolı xalqın shaqırıp, xalqına qarap, olardan keńes soradı» dep waqıya dawam etedi. Dástandaǵı syujetinń ekinshı bir elementi bolǵan waqıya bılayınsha baslanadı. Qıdır shal Gerey batırǵa at, jaw-jaraq, alıp atlanadı. Ol Gerey batırǵa barıp xannıń berip jibergen sawǵasın qabıl etiwın aytadı. Sonda, Gerey batır hayran bolıp bul jaǵdaydan ata-anasın xabardar qıladı hám olar menen oylasıp keńesedi. Atası Gereyge saq bol, patshalarǵa sırdıńdı asha berme, dep tapsıradı. Bul atasınıń bergен násiyanı balasına júdá maqul tusedi. Jáne atın qoyǵan Tukli Aziz babaǵa qıynalǵanda sıyınsań, ol saǵan kúsh-quwat inam etedi, -deydi. «Haji-Gerey» dástanındaǵı waqıyanıń baslanıwı usılayınsha dawam etip, waqıya bunnan bılay rawajlanadı. Gerey batır Babaxannıń eline baradı, oǵan iyilip salem beredi, xan onı kórgende qattı quwanadı. Waqıyanıń rawajlanıwınan kelip shıqqan konflikt yamasa háreketinń ósiwı dástanınıń mına qatarları arqalı berilgenin kóriwimizge boladı. Gerey el xalqı menen xoshlasıp jolǵa tusedi. Batır bir bulaqtıń basına barıp úsh kún qonadı. Sol jerde Qıdır shal uyqılap otıradı, tóbeshiktin basına minip jan-jalıǵına qarasa bir qara atınıń kiyatırǵanın kóredi. «Haji-Gerey» dástanındaǵı waqıya usılayınsha rawajlanadı hám en biyik shınına jetip, xannan qorqınısh ketip, Alshagırday dáwge qarsı men baraman, xalıqtı qorqınıshтан qutqarayın, bunday waqıtları maǵan doslarım jaqınнан járdem beredi, -dep el xalıqtı isendiredi. Bul

waqıyanın sheshiliwi bolıp, dástandaǵı konfliktin nátiyjesi unamlı hám jenisli waqıyalar menen tamamlanadı.

«Haji-Gerey» dástanının tiykargı syujetilik baǵıtın qaharmanlıq máseleler dúzedi. Usıǵan baylanıslı bir-birine qarsı Xorezmlı Babaxan menen qalmaqtın Toqsawılday xanı arasındaqı hár túrli atlanısları olardıń batırları bolǵan Gerey hám Aıshaǵırdın qaharmanlıq, batırlıq kúshleri, urıstaǵı jenisi, jenilisleri, hár qıylı atlanıslarda kórgen qıynshılıqları, olardıń psixologiyasını yaǵnıy ishki dúnyasını súwretlew, tınıshlıqtı qorgaw, olardıń batırlıǵın jırlawǵa orın berilgen.

Qaharmanlıq dástanlardın syujetinde negizinen batırlıq, el qorgaw, sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúres, xalıq ómirine zıyan keltiretuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanıslı tiykargı tema sıpatında sóz etilip, turmıstın basqa hádiyseleri usı tiykargı temanı tolıqtırıw ushın kompoziciyalıq tárepten sheber isletilgen. Gerey batırdın gúresetuǵın jawı da kóp hám shennen us qawıplı. Batır qıym jollardı ótip, usı kóp hám qawıplı jawdı jenedi. Usıǵan baylanıslı «Haji-Gerey» dástanında Gereyding batırlıq islerine, mártligin súwretlewge úlken kewil bólingen. Batırlarǵa járdemshi retinde «pir», «qızır aziz baba», «túkli aziz baba» sıyaqlı karamatlı kúshler, qıynalǵan payıtlarında kúsh-quwat beretuǵın, tábiyiy bolmaǵan asıra súwretlewler dástanda ayırıqsha orın alǵan. Dástannın syujeti qaharmanlıq islerge qurılǵan bolıp, Gereyding batırlıq isleri hám onın jenisi júda qızıqlı waqıyalar arqalı súwretlengen.

Dástannın kórkemligi. Barlıq qaraqalpaq dástanları sıyaqlı «Haji-Gerey» dástanının da kórkemligi ogada joqarı. Dástanda obrazlar sheber dóretiliwi, syujeti qızıq rawajlandırılıwı menen birge kórkemlew qurallarının kúta sheberlik penen paydalanǵanın kóremiz. Dástanlardın bahalıǵı olardıń ideyalıq mazmunı menen birge kórkemlik sheberliginin joqarı dárejede bolıwında.

«Haji-Gerey» dástanında tenewler, epitet, giperbolalar hám metaforalar sheberlik penen qollanılǵan. Dástandı tutas úyreniw barısında kórkemlew quralları ayırıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. «Haji-Gerey» dástanında tenewlerdin barlıq túrleri sheber berilgen. Bul «Haji-Gerey» dástanının kórkemligi joqarı ekenliginen derek

beredi. Mäselen: «Jüregi ottay janadı» . Bunda qaharmannın kelbetine ılayıq küshinin de barlıgın «ottay» degen teñew arqalı súwretleydi. Dástanda teñewler jiyi-jiyi ushırasadı. Mısalı:

Er Gereydiñ tulğası,
Körgenniñ aqılın alganday,
Omırawı besiktey.

Onıñ obrazın dóretiwde ilahiyda küsh gayratın iyesi, quwatlı, aybatlı ekenligin kórsetiwde, « Omırawı besiktey» degen teñewler óz ornı menen sheber qollanğan. Shinında da, bunday teñewler arqalı bas qaharman obrazına tán tiykargı belgi – onıñ küsh-qúdireti basqalardan ajıralıp turıw maqsetinde beriledi. Gereydiñ basqa palwan, hatırlardan da küshli aybatlı ekenligin súwretlegen.

Dástanda teñewlerdiñ sheber qollanıwına kóplep mısallar keltiriwge boladı.

Kewili ashıq dáryaday,
Jawırınları qaqpaptay,
Bilekleri toqpaptay,
Jaqtı berer gawharday,
Kirpikleri qundızday,
Erinleri qaymaqtay .

«dáryaday», «qaqpaptay», «toqpaptay», «gawharday», «qundızday», «qaymaqtay» teñewleri arqalı batırdıñ sırtqı tulğasını, sulıwlıgın kórgen qız-kelinshekler ashıq bolğanday, qaragan adam aybınganday batır ekenligin jıraw júdá sheber, sulıw etip here alğan. Bunday teñewler dástanda batırdıñ sırtqı kórinisi menen ish-háreketlerin, ishki pazıyletlerin de tınlawshıǵa mazmunlı etip jetkeriwde keñ paydalanadı. Qaharmanlardıñ mártligin kórsetiw ushın da xalıq turmısınan alınǵan teñewler kúta kóp keltiriledi. Mısalı: Renki qara kómirdey, yamasa: Tat basqan qara temirdey. Bunda «kómirdey», «qara temirdey» teñewleri arqalı qaharmannıñ küsh gayratın kórsetedi. «Aqqan suwday zımıradı» teñewi arqalı tez, shaqqan degen mániste qollanǵan. «Hajı-Gerey» dástanında

batirdin at penen shawip kiyatirgani, onin dushpanlarga qarsi barıwi, aldınan shıqqan kushke aybat korsetiwi, dushpannan osh alıwi, inisinin keñes beriwi, dosları menen ushırasıwi, h.t.b. tolp atırgan waqıyalardıñ beriliwinde jıraw kórkemlew quralları bolgan teñew, epitet, metaforalardan ónimli paydalangan.

Dástanda batır ata-anası, tuwısqanı, el-xalkı menen xoshlasıp jołǵa rawana bolıwi, dushpanlar onı hiylekerlik penen alıp ketiwi, dushpanǵa qarsi jekpe-jek gúreske shıǵıwi, olardı jeñewi, batirdin aq kewil sumlıqsız bolıwi, xalqına, ata-anasına súyenish, el perzenti sıpatında beriliwi, hádden tis kushli etip súwretleniwi dástan kórkemliginiñ joqarı ekenligin kórsetedi.

Dástanda obraz jasawda sher, arıslan, kiyik, gáwhar, hinji, marjan, qayınacaq, shaqmaq, dárya, kólge uqsatıp, solarga megzetip súwretleydi. Qahannannın háreketin súwretlew ushin onı sher, arıslanǵa megzetedi. Máselen: «Kiyatır bir arıslan», «ózi arıslan, qaytpas sher», «Sher» degen metafora dástanda obraz jasawda sheber isletilgen, bunday metaforalar dástanda ónimli qollanılǵan.

Ulıwına alǵanda, «Haji-Gerey» dástanı júdá qızıqlı waqıyalardı, epizodlardı óz ishine alǵan, qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpesinin en jaqsı ulgilerinen biri bolıp tabıladı.

«Qurbanbek» dástanı

«Qurbanbek» dástanınıñ Qurbanbay jıraw Tajibaev variantı S.Mawlenov, Sh.Xojaniyazov tárepinen 1938-jılı Tórtkúlde jazıp alınǵan. ÓzRIA QB qol jazba fondında arab hám latin grafikasındaǵı nusqaları saqlanbaqta (№1124, №1122). «Qurbanbek» dástanı «Qaraqalpaq folklorı»nıñ kóp tomlıǵınıñ 14-26 tomlıǵında járiyalandı.

Bul dástan haqqında Q. Ayimbetovtıñ, Q. Maqsetovtıñ miynetlerinde dástannıñ Qurbanbay jırawdın jazıp alınǵanlıǵı, onıñ mazmunı, ideyası, syujet qurılısı, kórkemlik ózgesheligi hám obrazları jóninde ayıp ótiledi.

«Qurbanbek» dástınıñ qısqasha mazmunı tómendegishe:

Buringi áyyem zamanda, noǵaylı elatında Alawsha degen xan boladı. Onıñ elinde Erdara biy degen bolıp onıñ eki balası boladı. Biriniñ atın Qarri biy der edi. Onıñ Sultan batır degen balası boladı.

Ekinshi balası Qara hiy degen edi. Onıñ balasınıñ atı Qurbanbek edi. Qurbanbek batır bolıp, er jetip, elge batırlıǵın bildirip, Seyitxannıñ qızı Malika qubba degen periyzattı aladı. Qurbanbekke bir kúni kókten bir dawıs estiledi. Qalmaqlardıñ Sheyirxan degen xanı eldi shabıwǵa tayarlanıp atırǵanın aytadı. Qurbanbek Sheyirxandı eline keltirmiy óz jurtında joq etiw ushın atlanadı. Onıñ janına zayıbı Malika qubba birge shıǵıp izine eredi. Onıñ izinen qarındası Maqsım qızda eredi. Kóp jol júrip, jolda Sultan batır menen dustasadı. At sorasıp Qarrı biydiñ balası Sultan ekenin bilip, iniside joldas bolıp jolın dawam etedi. Olar Keshal degen Sheyirxannıñ dárbenine keledi. Ol jerde Sheyirxannıñ Qodar, Omar, Sudar, Tomar degen tórt batırı qarawıl turar edi. Qurbanbek olardıñ qulaq-murnın kesip, xan sarayına jiberedi. Qarawıllar bolǵan waqıyanı xanǵa aytadı. Sheyirxan kóp láškeri menen urıs maydanına shıǵadı. Sultan jalǵız ózi dushpanga qarsı gúresip qaza tabadı. Qurbanbek gázepke minip Sheyirxannıñ láškerlerin jenedi. Jaraqatlanıp aman qalǵan Sheyirxan menen batırdıñ qarındası Maqsım qız til tabısadı. Maqsım qız Sheyirxannıñ kórsetpesi boyınsha jortǵa nawqaslanıp Zolman degen sháhärde úsh hulaq bar ekenligin, ol bulaqtıñ biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek, sonnan suwsın alıp keliwge, sonda keselinen táwir bolatuǵının aytadı. Qurbanbek bul jurtqa atlanıp dárbenitte tasqı jazılǵan xattı kóredi. Ol qalanıñ atı Julan degen qala eken. Eldi sorǵan Qumırı tóreniñ Sultan periyzat isimli qızına Alshagır daw sóz salıp, elge qawıp salıp tur eken. Alshagırdı jekpe-jekte Qurbanbek óltiredi hám Qumırı biydiñ qalasın azat etedi. Adamlar arǵa túsip Qumırı biydiñ qızına Qurbanbekti úylendiredi. Qurbanbek onnan juwap alıp jolın dawam etedi. Ol Rat sháhärine baradı. Bul qalanı Qátren degen daw qamal qılıp atır edi. Rat qalasınıñ xanı Aqshaxan Qurbanbekke qanxor Qátren dawden azap kórip atırǵanın aytadı. Kóp qıyınshılıqlar menen Qurbanbek Qátreñdi óltiredi. Aqshaxan Qurbanbektiñ isi ushın qızı Aqıljandı neke qıyıp beredi. On segiz miñ álemdi urnaǵınıñ ushında kórip otıratuǵın Aqıljan Qurbanbektiñ ómir tariyxın bastan ayaq aytıp beredi. Xan dáryasında dawdıñ ushrasatuǵının eskertedi. Ayılǵan nárselerdiñ hámмесin kórip, barlıq qıyınshılıqlardı basınan ótkerip,

Qurbanbek ábihayattın suwın aladı. Qurbanbek atasının eline qaytadı. Aqıljan qorra taslap Qurbanbektiń xabarlaspay baratırǵanın kórip, «Mennen nege ol qapada eken» - dep, kewline kelip, jaqsılıǵımdı bildirip qalayın dep óziniń balasınıń atı Ádilsha, Qumırı biydiń qızınıń balası Húrshidshanı hatırdıń aldına alıp shıǵadı. Batır olardıń kewlin alıp atası ekenin aytadı. Qurbanbek Aqıljannan ruqsat alıp atasınıń jurtına keledi. Qurbanbektiń atası, anası, hayalı Sheyirxannıń qullıǵında júrgenin kóredi. Qurbanbek zulım patsha Sheyirxanǵa qarsı gúresip onı jenedi. Batırǵa Ádilsha, Húrshidsha, Sultan ayım, Aqıljanlar járdem beredi. Sheyirxan hám satqınlıq qılǵan Maqsım qız óltiriledi. Haqıyqatlıq ushın gúresken batır muradına jetedi.

Dástanıń syujetlik waqıyası erteńlik waqıyalar menen qurılǵan. Bunda hatırdıń úyleniwinen keyin kókten bir dawıstıń keliwi, oǵan dushpanlardıń elge qawıp tuwdırıp turǵanlıǵınıń esitiliwi, tikkeley erteńlik súwretlewler. Kóbinese, ǵayıptan payda bolıw, kózden ǵayıp bolıw usáǵan súwretlewler erteńlik waqıyalarına tán súwretlew usılı. Bunnan basqada dástan syujetindeǵi Qahrab daw, Alshaǵır daw, Qatren usáǵan dawler erteńlik syujetlerdeǵi daw obrazlarına júdá jaqın. Erteńliklerdeǵi dawler kópshilik orınlarda, tap «Qurbanbek» dástanındaǵı sıyaqlı, belgili shahar, qalǵa qawıp tuwdıradı. Batır qalanı qawıpten qutqaradı. Jáne shártlerdiń qoyılıwi, tapsımalar aytılıwi erteńliklerge tán usıl bolıp tabıladı. Bul dástanda uzaq shaharde úsh bulaqtıń har ekenligi, biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipalek suwınıń bolıwi, bular adamǵa máńgi ómir baǵısh etetuǵını, adamdı jas jigit halına qaytaratuǵını, adamdı ómirinshe kesellenbeytuǵın etiwı súwretlenedi. Dástandaǵı bunday syujet tiykarınan erteńlik waqıyalar bolıp tabıladı. Sonday-aq, batırdıń qarındasınıń dushpan menen til biriktiriwi hám aǵasına qastıyanlıq islewi, «Qulamat tóre» erteńlikdeǵi Qulamet tóreniń qarındasınıń islerine uqsas keledi. Har qanday xalıq dástanlarınıń syujetlik qurılısınıń negizi erteńlik syujetten kelip shıqqan. Olardıń negizgi shıǵısında erteńlik syujeti baslı orında turadı. Biraq «Qurbanbek» dástanı erteńlik syujetlerge qurılǵanı menen onıń baslı ideyası Watan qorǵawǵa qaratılǵan.

Dástanın ideyası hám obrazları. "Qurbanbek" dástanınıń ideyası xalıqtıń el qorǵaw, watan qorǵaw armanınan júzege kelgen. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa hadal xızmet etetuǵın, basqınshı jawlarǵa qarsı gúresetuǵın batırdı, onıń janında súygen yarın, sadıq hám aynımas dosların súwretleydi. Sonıń menen birge, dástanda óz mápin joqarı qoyatuǵın, júreginde namıs otı joq qorqaqtıń obrazı jasaladı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındagı eń baslı figura batırdıń ózi. Misalı, Alpamıs, Qoblan, Máspatsha, Qurbanbek, göruǵlı hám.t.b. Olardıń hámmesine de tın bolǵan, ulıwma qaraqalpaq eposlarında batırdıń obrazın jasawda qollanılatuǵın usıl hám súwretlew quralları bar. Batırdıń ayrıqsha tuwılıwı, ayrıqsha kúshke iye bolıwı dástanda qabıl etilgen usıl, soǵan qaramastan onda ápiwayı adamǵa tiyisli adamgershilikke jatatuǵın qásiyetler bar. "Qurbanbek" dástanında Qurbanbek obrazınıń jasalıwı bilayınsha berilgen: "Qara biy degen erdiń bir balası bar edi, onıń atın sorasań Qurbanbek batır der edi, erliginiń belgisi: atsa miltıq ótpegen, shapsa qılısh kespegen batır palwan sol edi". Qaraqalpaq dástanlarında qaharman kóbinese "batır" degen at penen júritiledi. "Qurbanbek" dástanında batır sózi menen bir qatarda "bahadır" sózi de ushırasadı. Bul sóz dástanlarda onsha keń taralmaǵan. Sonday-aq dástanda Qurhanbektiń háreketi bilayınsha beriledi:

Qurbanbektey gosh jigít,
Seskenip ornınan turadı,
Talday boyın buradı,
Qanathı qara tulparǵa,
Maqpaldan bellik saladı,
Zerbaptan terlik saladı,
Tulpar atın bezentip,
Sawıtın kiyip aladı,
Kök polatqa ǵarq bolıp,
Márt ominan turadı...

Batır xalıq mápın óziniń mápinen joqarı qoyadı. Ózin xalıq xızmetindegi er sıpatında esaplaydı. Batır óziniń harlıq ómirin xalıqtın baxtına arımaydı, ózin bunıń ushın qurban etiwge tayar turadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındagı barlıq waqıya, obrazlar bas qaharmanın atırıpına toplanǵan. Qurbanbek obrazına Maliyka qubba, Sultan, ata-anası, Aqıljan, Adılsha, Qurshidsha obrazları beyimlesip qurılǵan.

Dástanda batır obrazı menen bir qatarda hayal-qızlar obrazı da ayrıqsha orın iyeleydi. Máselen, batırın tárepdarları Maliyka, Sultan ayım, Aqıljan obrazları dástanda sheber súwretlengen. Olar har dayım Qurbanbekke tilekles bolıp ouradı. Basqa xalıq dástanlarındagı hayal-qızlarday ózleriniń aqıl-parasatlıǵı, bilimi menen batırǵa járdem beredi. Misalı, dástannıń syujetlik waqıyalarında Qurbanbek Sheyirxan eline atlanar payıtında Maliyka qubba sawdıǵım, yarım, sennen qalmaspan dep:

Saǵan qıldım jalǵanshıda ıqtıqat,
Mart ólgende dushpan kewli bolar shad,
Izinde joq ata derge bir perzent,
Olmey qalmas sennen mendey periyzat.

Al Aqshaxan patshanıń qızı Aqıljan Qurbanbekke aldında kútip turǵan qıyınshılıqlardı hám olardı qalay jenip shıǵıw jolların úyretip járdem beredi. Sonıń menen birge, óz balası Adılsha menen Qumırı, biydiń qızınan bolǵan Qurshidshanıń Sultan ayım degen anasınıń ayırıp ılıp: ekewin bir baǵayın, ballarım ósse birge óssin, bir-birine mehriyban bolar, er jigit bolǵan waqtında jawǵa urǵan shagında, ekewi kush biriktirip jawǵa birge atlanar, ekewi birge jurıt alar, ógeylik arǵa kelispes-dep aqıllılıq penen oylanıp, eki balanı bir jasınan baslap asırıp ákesi Qurbanbekke qosadı”.

Dástanda Maliyka qubba menen Aqıljan obrazlarına qarama-qarsı bolǵan Maqsım qız obrazı bar. Maqsım qız óziniń tuwısqan aǵası Qurbanbekke ólim tilep Sheyirxan patshaǵa járdem berip satqınlıq etedi. Bunday jaǵday xalıq dástanlarında sıyrek gezlesedi. Basqa dástanlarda batırın qarındası unamlı jobada sóz etiledi. Misalı, Qoblan menen Alpamıstın qarındasları aǵalarınıń uzaq

sapargá ketiwinde qıynaladı, ózlerinin aǵalarının awır táǵdiri haqqında qayǵılı sezimlerin bildiredi. Al, Arıslannın qarındası yamasa Bázirgennin qarındası Altınay menen Aysultanlar aǵalarının joq waqtında olardıń ornına túrli jawlarga qarsı qaharmanlıq gúres kórsetedi, aǵalarının arın arlaydı.

“Qurbanbek” dástanında batırdıń ata-anası basqa qaharmanlıq dástanlardagıday kenirek súwretlenbese de ayırım waqıyalarga óz tásirin tiygizedi. Qurbanbektiń atası Maqsim qızdıń awırıp óler halında jatqanın Qurbanbektiń ózinen kórgen sekilli etip, bilay deydi:

Buyırıptı iyshan menen mollalar,
Zulmannın sháhárine qılıńız sapar,
Keltirmesen Abızamzam suwınan,
Eki dúnya qolım jaǵanda bolar.

Bul sózdi esitip Qurbanbek atasına ókpelep qapalanıp, hesh kimgе xabarlaspay jolǵa atlanadı.

Dástanda Qurbanbektiń tárepedarlarının biri batırdıń inisi, Qara biydiń balası Sultan batır. Ol Qurbanbektiń Sheyirxan ústine atlanısında járdem bermekshi boladı. Biraq ol Qurbanbektiń:

Batır bolsań sıyın jalǵız aǵaǵa,
Jigit bolsań menmen bolma dúnyada,
Menmen bolǵan tez jolıǵar bálege-

degen aqılın almay qalmaqlarǵa jalǵız atlanıp qurban boladı. Sultan obrazı arqalı japadan-jalǵız hesh násege crisip bolmaytuǵını, menmenliktiń aqıbeti sóz etiledi.

“Qurbanbek” dástanında batırdıń balaları Adilxan menen Qurshidsha haqqında da sóz boladı. Olar da ákesi hám anaları menen birlikte qalmaqlarǵa qarsı atlanısqa atlanadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında balalardıń obrazı atalardıń obrazının dawamı sıpatında seziledi. Qaharmanlardıń balaları da ákelerindey márt, bir sózli, óz elinin ar-namısı ushın gúresetuǵın batır, dushpanınan ósh alatuǵın, adamgershiligi basım etip súwretlenedi.

Qurbanbektiñ balaları da batır bolıwı xalıq dastanlarındaǵı usınday dástúriy súwretlew sıpatında kórinedi.

Xalıq dastanlarında batırdıñ tiykarǵı doslarınıñ biri-ai boladı. Dastanlarda batırdıñ atın kóbinese atıñ menshikli atı menen aytadı. Misalı, Torısha, Bayshubar, Aqtamker.t.b. "Qurbanbek" dastanında da batırdıñ atı onıñ haqıyqıy dostı, súyenishi sıpatında súwretlenedi. Qurbanbek batır uyıqlap atırǵanda qalmaqlar bastırıp kelip qaladı. Batır oyamp turıp qarasa, atı da joq, jaraq ta joq, atına jaraǵı bant bolǵan edi. Sonda batır jalǵızlıǵına qıylanıp:

Jalǵız bolǵan jalǵanshıda zar urar,
Jalǵızlıqtan maǵan dúnya boldı tar,
Bas iyendi taslap jawǵa bul kúni,
Qurray-qurray kózlerinnen jániwar...
...Tört tárepke qarap kórse sol waqıt,
Jetip kelip sol waqıtta jániwar,
Tulparınıñ manlayınan sıypalap,
Atqa mindi ol batır da, sol mahál.

Dástanda Qurbanbek batırdıñ atı menshikli at penen atalmay "tulpar" dep júritiledi. Ultıma "tulpar" degen atama batırardıñ atına xarakterli.

"Qurbanbek" dastanında biylewshi xanlar, patshalar, biylerdiñ obrazları da berilgen. Dastannıñ baslamasında jeti paytax noǵaylı eliniñ xanı Alawsha xan, Erdara biy, Qarrı biy, Qara biyler haqqında qısqasha sóz boladı. Qurbanbektiñ ákesi Qara biy dastannıñ qaharmanlarınıñ biri sıpatında keyingi bólimlerde de kishi epizodlarda súwretlenedi. Sonday-aq, qalmaqtıñ xanı Sheyirxan, Yunan sháhárinin xanı Qumırı tóre, Rat sháhárinin xanı Aqshaxanlar dastan waqıyalarınıñ keskinlesiwinde sheher paydalanılǵan obrazlar ekenligin kóremiz. Ásirese zalım Sheyirxan dástanda batırdıñ qas dushpanı retinde sáwlelengen. Ol basqa xalıq dastanlarındaǵı hasıp alıwshi, jawız patshalar obrazlarınıñ barlıq sıpatların ózinde jamlegen. Al Aqshaxan, Qumırı biyler, Káren daw, Alshaǵır dawlerden jabirleniwshi sıpatında sáwlelenip dastan mazmunın bayıtıwǵa úlken orın iyeleytuǵın obrazlar qatarına

kiredi. Olar Qurbanbektiñ mártlik islerine kewli tolıp, oǵan tilekles boladı. Óz qızların batırǵa juptılıqqa berip el menen eldiñ doslasıwına da úleslerin qosadı.

"Qurbanbek" dástanında kópshilik qaharmanlıq dástanlarǵa tan bolǵan mifologiyalıq obrazlarda beriledi. Máselen, Qaqrap, Alishagır, Katren dawler, ajdarha, qara batpaq sıyaqlı obrazlar jawızlıqtıñ tınsalı retinde kóz aldımızda sawlelenedi.

Ulıwma aytqanda "Qurbanbek" dástanınıñ obrazlar dúnyası júdá bay hám quramalı. Bul obrazlar dástanınıñ ideyasın, mazmunın ashıp beriwde atqarıwshılar tárepinen sheberlik penen dóretilgen.

Dástanınıñ kórkemligi. "Qurbanbek" dástanı súwretlew quralları jaǵınan kúta bay hám hár túrli. Olar dástanınıñ xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi hám ideyası menen ıtız baylanısқан. Xalıq ózleriniñ bahalı dóretpelerinde tereñ sinisip ketken eñ jaqsı kórkemlew quralların mıñ jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tajiriyesi tiykarında payda etti. Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı "Qurbanbek" dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıñ tiykarǵı ózgesheligin qurap turadı. Sonlıqtan dástanda ushırasatıǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dárejede giperbolalıq qásiyetke iye boladı. Dástanda giperbolalar sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge járdem beredi. Mısalı:

Zalim endi qalmaqlar,
Alǵanlar qolǵa aq mılıtq,
Qurbanbekti atadı,
Atılǵan mılıtq tútininen,
Ay menen kúnler tutıldı.

Dástanda hatırlardıñ erligi, qaharmanlıq islerin súwretlewde giperbola jıyǵı qollanıladı: Atsa mılıtq ótpegen, shapsa qılıñ kespegen. Yaması:

Atım batır yalǵanshıda bir sultan,
Aybatımnan titirer jer menen aspan.

Uşı sıyaqlı qatarlarda biz dâstandağı batırlardıń kelbetin, mártlik islerin súwretleytuǵın giperbolalardı kóplep ushıratamız. Ásirese giperbolizm waqıyalardı folklorlıq dâstúrler tiykarında kórsetiwde ayırıqsha orın tutadı.

Ol qalmaqtıń táriypi,
Boyı bardı altı arshın.
Eni bardı eki arshın.
Segizden eken barmaqı.
Zaháarden edi tırmaqı.

Bul giperbola erteklik fantaziya tiykarında qurılǵan bolıp, batırdıń dushpanların táriiplewde jiyi ushırasadı. Giperbolalar dâstannıń syujetinde tiykarǵı orın iyeleytuǵın urıs hám jekpe-jekti súwretlewde de sheber qullanıladı.

Giperbolaga mazmunı jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın súwretlew quralı-litota. Olardıń ekewide dâstanda belgili bir predmetke yaqi qubılısqá ayılayın degen pikirdi tastıyqlaw maqseti menen úlkeytiw (giperbola), kishireytiw (litota) bolıp súwretlenedi:

Belleri qılday búgildi.
Ne sebepten bunday boldıń sergizdan,
Tar bolıp tur jer menen aspan.

Bul misallarda keltirilip otırǵan "qılday búgildi", "tar bolıp tur jer menen aspan" degen sóz dizbekleri litota bolıp esaplanadı.

Dâstanda teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunınıń ayırıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıq beriledi. Máselen, batır obrazın jaratıwda:

Qurhanbektey gosh jigit,
Seskenbey ol gáwirden,
Tawday bolıp turadı.
At basınday som júrek,
Qanaǵa sıymay tuwladı.

Dästanda batırdın atınıñ shabısın atılğan oq penen sekirgen kiyik penen salıstıradı: "Atqan oqtay zıñıdı", "Aq kiyiktey sekirdi". "Jay tasınday jaynadı", "Quwday moynın sozadı". Bunnan basqa minaday teñewler de ushırasadı: "Däryaday güwlep tasadı". "Qar suwınday tasadı", "Tashın qustay sarqıdı". Jäne de dästanda hár qıylı jaǵdaylarga baylanıslı túrli salıstırıwları, teñewlerdi ushıratamız: "Talday boyın buradı", "Bulittayın buwralanıp", "Tawıstay bolıp taranıp", "Tal jipektey esilip", "Köpek iyttey gúrildep", "Jaraǵan narday inıranıp", "Qırmızıday qızıl qap", "Sıngan muzday gúnirenip" hám.t.b.

Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdayda atqarıwshınıñ ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı óz formaların ózgerтип te jiberedi. "Qurbanbek" dástanında da biz epitetlerdiñ usınday formaların ushıratamız. Mısalı: "Aq nayza", "qaraǵay nayza", "altın er", "tilla er", "badana kóz aq sawıt", "ap-appaq", "zerbaptan terlik", "maqpal bellik", "jez buwırdaq qamshı", "uzın boylı, keñ qushaq", "jumır bilekli", "qırmızı qan" hám.t.b.

"Qurbanbek" dástanında kórkem súwretlew qurallarınan jäne bir túri metaforalar jiyi gezlesedi. Mısalı: "Elinen ayrılǵan jalǵı sonaman", "Sen yalgızsan yalganshıda baharım", "Men kórmedim senindeyin lalası", "Tawda turǵan sen shınar" h.t.b.

Dästanda xalıq tiliniñ kórkem sóz baylıǵı bolǵan naqıl-maqalada sheber qollanılgan. Mısalı: "Jaqsı menen bir kún, jaman menen min kún", "Jigittiñ bir dushpanı bolsa, min dos-yarı boladı", "Bıyperzentlik er jigitke därt bolar", "Jawdan aybingan naman bolar", "Ata razı, alla razı", "Óliktiñ ruxı degen ayadı boladı, tirin ruxı degen bayadı boladı" h.t.b.

Joqarıda ayılǵanlardı juwmaqlaǵanıımızda, "Qurbanbek" dástanı xalqımızdıñ ertedegi qaharmanlıq ómirin, xalıq ushin ayanbay xızmet atqargan batırdın erliklerin súwretleytuǵın kórkemligi joqarı dástanlardan esaplanadı.

Liro-epikalıq dástanlar

Qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginde batırlıqı jırlaytuǵın epikalıq dástanlar menen birge kóp ǵana liro-epikalıq janrdadıǵı dástanlar da bar. Olarda qaharmanlıq dástanlardadıǵıday batırlıq isler, ǵúres tutıw, sawash kórinisleri súwretlenbeydi, al bir birin essiz súygen jaslardıń shiyelenisken taǵdirleri ayrılıq azapları, saǵınısh sezimleri beriledi. Sonıń ushın bunday dástanlardı qaraqalpaq folklorında ashıqlıq dástanları dep júrtedi, al xahqaralıq ádebiy terminologiyada romanikalıq peemalar dep ataydı. Olardıń syujetleri shiyelenisken, qıyırman-shıyırman epikalıq waqıyalardı tolı bolıp keledi. Sonıń menen birge ashıqlıq dástanlarda súyisken jaslardıń júrek sezimleri, ayrılıq, saǵınısh zardabınan payda bolǵan ruwxıy halatlar, kewil dartları tereń lirizm menen beriledi. Demek, ashıqlıq dástanlarda waqıyalar epikalıq jol menen bayanlanadı hám qaharmanlardıń júrek sezimleri, ruwxıy halatları tereń lirizm menen beriledi eken. Usı belgilerine qaray ádebiyattanıw hám folklor iliminde ashıqlıq (romanikalıq) dástanlardı liro-epikalıq dástanlar yamasa liro-epikalıq poemalar dep ataydı. Ashıqlıq dástanlardı baqsılar atqaratuǵın bolǵan yamasa jeńil namalardı salıp qıssaxanlar oqıytuǵın bolǵan. Olardı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq baqsıları Aqımbet baqsı menen Muwsa baqsıdan baslap XX ásirde jasaǵan Qarajan baqsı Qabulov, Japaq baqsı Shamuratov, Eshan baqsı Qospolatov, Amet baqsı Tarıyxovlar xalıq arasında ómir boyı aytqan. Qaraqalpaq xalıq arasında keń tarqalǵan ashıqlıq dástanlarınan «Ǵarip-ashıq», «Sayatxan-İlamra», «Ashıq-Nájep»ti atap ótiwge boladı.

«Ǵarip ashıq» dástanı

«Ǵarip-ashıq»- qaraqalpaq xalıqınıń súyip tınlaytuǵın dástanı bolǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń nama biliw dárejesi, ashıqlıq dástanların atqarıw sheberligi usı "Ǵarip-ashıq" dástanı menen ólshengen. Shıńında da "Ǵarip-ashıq" dástanı óziniń ideyalıq mazmunı, syujetlik hám kompoziciyalıq pisikligi, kórkemlik dárejesi, qosıqlarınıń lirikalıq tereńligi hám nazikligi boyınsha ádewir ózgeshelenip turadı. Dástannıń ishindegi lirikalıq qosıqlardıń xalıq kewline jaqqanı sonshellı, olardıń kópshiligi

dástanan ajralıp, óz aldına xalıq qosıqlarına aynalıp ketken. Misalı, "Bes jaldı boldı ayra tústim yarımnan", "Dártinnen", "Yardıń gúli keldi, ózi kelmedi", "Keler sallana, sallana", "ǵarıbim", "Sánemjan", "Nigarım", "Sen yar ketkeli" h.t.b. qosıqlar ashıqtın júrek sezimlerin, kewil dártlerin beredi. Olar házir de dástanan bólek xalıq qosıqları retinde xalıq namalarına salıp toylarda, ziyapatlarda, teatr saxnasında atqarıla beredi.

«Ǵarıp-ashıq» dástanı jazıwshı X.Tájimuratov tárepinen baspaǵa tayarlanıp, 1960-jılı qaraqalpaq tilinde birinshi máртеbe basıp shıǵarıldı. Sonınan 1985-jılı "Qaraqalpaq folklorı" kóp tomlıǵınıń qatarında qayta basıldı. Bunnan son "Qaraqalpaq folklorı" nın 100 tomlıǵında "Ǵarıp ashıq" dástanınıń Qazı Mawlik variantı tolıq basılıp shıqtı.

«Ǵarıp-ashıq» dástanınıń tarqalıw geografıyası kúta kóp ellerdi, xalıqlardı óz ishine qamtıydı. Dástan bir qatar ilimpazlardın izertlewine qaraǵanda XVI ásirde jazba túrde dóregen, sonınan xalıq arasına awızsha tarqalıw barısında jamaátlik dóretiwshilikke shıǵarmasına aynalıp ketken. Dástan Kishi Aziya túrkleri arasına, yamasa İrandaǵı Tabriz atırıpında dálepki máрте payda bolǵan keyninen basqa xalıqlarǵa tarqalǵan dep shamalanadı. Bul dástan Kavkaz xalıqları bolǵan azerbayjanlarda, gruzinlerde, armenlerde, kabardinlerde, Iran azerbayjanlarında, Bolgariya túrklerin Orta Aziya xalıqları túrkmenlerde, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda ken tarqalǵan, olardıń hár biriniń milliy dástanı bolıp ketken. Folklorshı alımlar Q.Ayımbetov, Q.Maǵsetovlardın shamalawı boyınsha «Ǵarıp-ashıq» dástanın qaraqalpaqlar qonılas túrkmenlerden hám Xorezm ózbeklerinen XVIII ásirde baslap ózlestirgen, XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń, qıssaxanlarınıń, baqsılarınını qayta islewi, atqarıwı nátiyjesinde qaraqalpaq xalıqınıń milliy dástanına aynalǵan.

«Ǵarıp-ashıq» dástanınıń baslı ideyası - insańǵa tan hasıl sezimlerin bir bolǵan muhabbatı ulıǵlaw, muhabbatqa sadıqlıqtı, yarǵa opadarlıqtı, tanlaw erkinligin jırlaw. Dástan orta ásirlik rawajlangan feodalizm dáwirinde qala turmısı sharayatında payda bolǵan. Bunday sharayatlarda insańnıń jeke ózligin anlaw hárqanda, jeke taǵdırge qızıǵıwshılıǵı artadı. Bul jaǵday qaharman taǵdırin

obrazın úlken tariyxıy waqıyalar fonında emes, al qaharmannın jeke hasınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyaları, shiyelenisken táǵdirleri, onın jeke ishki sezimleri arqalı beriwdi talap etedi. Al jeke táǵdirdi súwretlewde muhabbat, ashıqlıq temasın paydalanıw eń qolaylı usıl. Liro-epikalıq dástanlarda tıykarınan ashıqlıq temasının sawleleniwi, mine, usınday tariyxıy-estetikalıq talaplardan kelip shıqqan.

Egerde qaharmannın dástanlarda batır pütün urıwdın, qawımnın mápi, ar-namısı ushın gúresetuǵın bolsa, liro-epikalıq dástanlarda ashıq jeke insaǵa tán huqıqlar ushın, muhabbat hám tanlaw erkinligi ushın gúresedi. Sonlıqtan dástanda shaxs huqıqları, onın súyiw, tanlaw erkinligi ulıǵlanadı, olarǵa kesent keltiretuǵın, olardı hasıp taslawǵa háreket etetuǵın eski feodallıq uǵımlar, tártipler, dástúrler ayawsız qaralanadı. Mısalı, dástanda bir birin shın súygen, bir birine hadaldan berilgen Ğarip penen Shasánemnin muhabbatı, olardıń keń hám gózzal ruwxıy dúnyası úlken poetikalıq kúsh hám yosh penen jırlanadı. Al patsha Shaabbaz hám onın átirapındaǵılar Ğarip penen Shasánemnin sónbes muhabbatın tán algısı kelmeydi, onı kúsh penen taplap taslaǵısı keledi. Olardıń bul háreketi dástanda unamsız súwretlenedi.

Dástannın syujeti. Waqıyalar erte zamanlarda Diyarbakir, Alepshirwan, Baǵdad qalalarında bolıp ótedi. Diyarbakir shahárinde Shaabbaz degen patsha hám Hásen degen wázir bir biri menen dos boladı, eldi birlikte basqaradı. Ekewi de biyperzent edi, quda berip Hásen ullı, Shaabbaz qızlı boladı. Doslar aqlay quda boladı, hásen wázir Allanın amanatın tapsırıp, tosınan qaytıp boladı. Balalar ósip, eseygen waqıtta Hásennin hayalı Abadan balası Ğaripke Shaabbazdın qızı Shasánemdi burınǵı kelisim boyınsha sorap baradı. Shaabbaz wádesinen tayıp Abadandı quwıp jiberedi. Biraq Ğarip penen Shasánem mektepte oqıp júrgen kúnlerden-aq birin biri shın júreken súyetuǵın edi. Ğaripke kemlik kelip uzaq bir awıldı bes jil kisi malın baǵıwına tuwra keledi. Bes jıllıq ayralıq ashıqtın júrek-hawırın ezedi, ol óziniń hám ruwxıy hám jismaniý shekken azapların mal sonında qosıq etip aytıp júredi.

Bes jıldur siynemde kópdur ármanım,
Shıǵar boldı tannen bul shiyrin janım.

Keshe-kündiz pikirim sensen jananım,
İlâjim joq, yargâ bara bilmedim.

Ġarip mal baġıwdı qoyıp, qalay bolmasın Sânemdi bir kôriwdi, onıñ menen diyardarasıwdı ózine maqset etip qoyadı. Diyarbakirge kelip ózin qul bazargâ saladı. Shasânem onı qul sıpatında satıp alıp jasırın birge boladı. Bul jagday bilinip, Ġaripke qâwıp tuwġanlıqtan, ol saraydan qashıp uzaqtaġı Alepshirwan qalasına ketedi. Bunıñ arasında Ġarip penen Shasânemniñ basınan túrli dramatikalıq waqıyalar keshedi. Shaabbaz qızı Shasânemdi onıñ tileġine, Erkinе qaramay bir eldin patshası Shawaletke (kitabıy tilde Shax Valid) nekelep bermekshi boladı. Ġaripti shin júreġinen súyetuġın Shasânem kútâ qıyın jagdayda qaladı. Orta âsirlik feodalıq jámiyettin tártipleri boyınsha ul-qızdı úy qılıw máselesi olardıñ erkinen tısqarı tek atası ġana sheshetuġın edi. Usı tártipke muwapıq, atasınıñ sheshimine qarsı kele almaġan Shasânem hiylekerlik jol tañlaydı. Ol Shawalet meni alatuġın bolsa, jeti ay dawamında toy bersin, dep shárt qoyadı. Shawalet qayıp boladı. Shasânem Alepshirwanda júrgen Ġaripke óz jagdayların dostar, Ġúlnâhal (Aqsha apa) hâm Azberxoja arqalı xabarlaydı. Ġarip Diyarbakirge qaray payıw-piyada jolġa shıġadı. Onı pirlar qolları hâp zamette Diyarbakir eline jetkerip taslaydı. Ġarip ózini bildirmey mûsapir súwretine kirip, Shawalettiñ gúmbirlegen toyına keledi. Sânem otırġan balent kôshkiniñ astına kelip ashıqlıq qosıqların kâmine keltirip aytadı. Sânemniñ sadıqlıġın sinap kôriw ushın "Xanzadanı xan alsa, Murat degen sol bolar"// "Shaxnı taslap menindeyin biysharanı netersen" dep túyreme qosıq aytadı. Sânem Ġaripti tanıp, oġan juwap qosıq aytadı:

Esit Ġarip, arzı bilân zarımdı,
Seniñ kelgenindi bilâ bilmedim.
Tark âyledim namıs bilân arımdı,
Seniñ kelgenindi bilâ bilmedim.

Toy sonınan kelip, kôshkim astına,
Dóhmet âylep taslar Ġarip üstine,

Kóshki ústinde taqat qıla bilmedim.

Usı qosıqtan soñ Gárip penen Shasánem dásme-dás aytısadı. Aqırında Sanem bálent kóshkiden Gáripke ózin taslaydı. Súygen yarım jerge qulap jazım boladı, dep jani qalmagan Gárip "Ózin bolgıl pármana, aman jetker yarımdı" dep qudağa jalbaradı. Onın tilegi qabil bolıp, pirlar qollap Sanem kóshkiden pál-pallep kelip Gáriptin qushagına qonadı. Bulardin shin ashıqlar ekenligine qayıl qalğan xalıq, ashıqlarğa júrim tileydi. Sanem menen Gáriptin bir birine sadıqlığına hayran qalğan Shawalet jomartlıq etip Sanemnen keshedi hám ullı patshalıq toydı Gárip penen Shasánemniñ toyı dep dağazalaydı. Shawalettiñ mártligine razı bolğan Gárip qarındası Gúljamaldı Shawaletke nekelep beredi. Ashıqlar maqset-muradına jetedi.

Gárip hám Shasánem obrazları. Dástannın syujeti usı eki bas qaharmannın baslarinan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyalar negizinde rawajlanadı. Usı eki obraz tıykarında dástannın baslı ideyası beriledi, yagnıy adamzatqa tán bolğan hasil qásiyetlerdin biri bolğan muhabbat ulıqlanadı. Gárip penen Shasánemniñ barlıq kúsh gayratı, sana-sezimi, aqıl-oyı hadal muhabbatqa bağıshlangan.

Gárip óz atası Hásen wázir ólgen soñ sociallıq jaǵdayı tómenlep, joqshılıq, kámbaǵallıq basına túsedı, kisi malın baǵıp kuneltedi. Biraq Gárip qansha qıyınshılıqlardı, azap-aqıret, joqshılıq, ayralıq, jat jurtlarda sergizdanlıqtı basınan keshirse de óz muhabbatınan bezip ketpeydi. Sanem dep jasaydı, Sanem ushin shıyrın janınan keshiwge de tayar turadı. Sebebi, ol óz ómiriniñ mazmunın Sanemge qosılıwda dep biledi. Gárip-óz muhabbatı ushin, ar-namısı ushin qara kúshlerden qorıqpay gúresetuǵın daw júrek jigit. Biraq ol qaharmanlıq dástanlardagı batırlarday astına at minip, ústine sawıt kiyip, keynine oq jay asıp, qolına qılısh, nayza alıp sawash maydanında gúrespeydi. Gárip-jüregin ashıqlıq atı shalğan, duwtarınan naması tógilgen, tilinen ájayıp qosıǵı tógilgen xosh hawaz, sazende, ónerpez jigit. Ol ashıǵı Sanemdi dúnyadagı hámme nárseden de joqarı qoyadı. Hár kimniñ óz súygen yarı bolsa, sonı en jetiskenlik dep biledi.

Barshenin muradın bir alla bersin.
Har kim yarı menen oynasın kúlsin.
Har kim mütáj bolsa, alsın, hay bolsın.
Magán zar kerekmes, diydar kerekdur.

Garip kóp gana qıyınshılıq jaǵdaylardı óziniń sazendelik, goyendelik (qosıq aytıw) óneri menen jenip shıǵadı. Garip batırлық dastanlardagı Alpamıs, Qoblan sıyaqlı urıwdın, qawımınń yamasa pütün bir xalıqtıń arı, mápi ushın gürespeydi, al óziniń hadal muhabbatı ushın, sol muhabbatqa, yaǵnıy súyiwge, súygiligin tanlawǵa bolǵan insanıylıq huqıqı ushın jan-tanı menen güresedi. Sonlıqtan da Gariptiń qaysı ruwdan, hátteki qaysı xalıqtan ekeni tuwralı ayılmaydı, oǵan ulıwma áhmiyet berilmeydi. Garipke jol bermeytuǵın kúshler barshılıq edi. Biraq Garip barlıq qıyınshılıqlarǵa, azaplarǵa tózim beredi, muhabbatqa gúlli ómirin baǵıshlaydı hám jeniske erisedi.

Gariptiń shın muhabbatına Shasanem ılayıqlı qız. Ol Garipti barlıq jan-tanı menen súyedi. Saǵınış, ayrılıq otına mártlik penen shıdam beredi, ǵıybatkeshlerge, shuǵıllarǵa aqıl-parasat penen tótepkı beredi. Shasanem ushın en joqarı maqset-Garipke qosılıw, muhabbatıń ústınlıǵine erisiw. Shın muhabbat sociallıq tensızlıkti, rassalıq yamasa milliy ayırmashılıqtı moyınlamaydı. Onıń moyınlaytuǵını haqıyqıy júrek sezimleri, sol sezimlerde sadıqlıq, opadarlıq gana, basqa máseleler súyiskeńler ushın ekinshi dárejeli bolıp tabıladı. Sánemde usı qásiyetlerdiń bári bar. Onı baylıq, máртебе qızıqtırmaydı. Sonlıqtan da ol sociallıq jaqtan ózinen alle qayda tómen, kambaǵal Garipti shın kewlinen súyedi, oǵan sadıq boladı. Ol kóp jerlerde Garip ushın, yaǵnıy óz muhabbatı ushın jeke basın qawıp-qáterlerge tıgedi, ayrılıq azaplarına shıdam beredi, úmit oyın sóndirmey súygen yarın uzaq jıllar kútedi.

Har bir ótken kúnim bir jılday keshti,
Kúnnen künge halım jamanǵa tústi,
Mudam matam menen kúnlerim keshti,
Bir kún shad bolmadım sen yar ketkeli.

Bul qatarlarda yarınan ayra túsip, saǵınısh qursawında qısılgan Sanemniń júrek dartleri beriledi. Garip hám Shasanem obrazınıń gózzallığı sonnan ibarat, olardıń ishki dúnyası gózzallıqqa, júrekleri san muhabbatın móldir sezimlerine tolı. Olardıń muhabbat jolındaǵı kórgen kórimleri, is-háreketleri adam huqıqın ayaq astı etetuǵın, shirip ketken orta ásirlik feodallıq tártiplerge, dástúrlerge qarsı gúrestin sawleleniwı bolıp tabıladı. Muhabbat-bul joqarıda aytilganınday, sociallıq tensizlikti, milliy ayırmaşılıqtı, mámleketlik shegaralardı moyınlamaytuǵın ulıwma insaniylik pazıyletlerdin biri. "Garip-ashıq" dástanındaǵı gumanistik ideyalarga tolı dep aytıwımızdın mánsi de usında.

Dástanda Garip hám Shasanem obrazların tolıqtırıwǵa járdem beretuǵın obrazlar bar. Olardan Aqsha (Gúlnahal) Shasanemniń sırlası, qısılganda keńes beretuǵın aqılǵóyi. Ol eki ashıqtın tabısıwın, taǵdirlerin bir birine qosıwına kóp járdem beredi, olarga tilekles boladı. Gariptiń anası Abadan, qarındası Gúljamal obrazları da dástanda belgili ornı iyeleydi, syujettiń rawajlanıwı basqıshlarında qatnasıp baradı.

Dástanda súyiskenlerge qarsı feodallıq qara kúshlerdin simvolında Shaabbaz patsha turadı. Ol sociallıq jaǵdayı tómen, óziniń teni emes Garipke Shasanemdi beriwge namıslanıp, Garipti úziliksiz quwdalaydı. Shaabbaz-eski feodallıq tártiplerdiń, gónergen dástúrlerdin qorgawshısı. Onıń ushın muhabbat sezimleri jalǵan, túsiniksiz nárseler.

Onıń túsiniginde jasardı nekelew materiallıq, ekonomikalıq jaqtan paydalı bolıwı kerek. Shaabbaz jeke basınıń gamin oylap, taji-taxtıń bekkemlew ushın qızı Shasanemdi onıń iqtıyarına qaramay patsha Shawaletke bermekshi boladı. Biraq onıń bul niyeti iske aspaydı, súyisken Garip hám Shasanem ózleriniń muhabbatına sadıqlığı, daw júrekliligi menen jenip shıǵadı.

Patsha Shawalet obrazınıń hám unamsız hám unamlı tárepleri bar. Unamsız tárepleri sonnan ibarat, ol daslep Garip penen shasanemniń muhabbatın moyınlamaydı, Garipti el gezip júrgen sayaq, diywana dep qabıllaydı. Shasanemniń gezende Garipti súyetuǵınına isenbeydi. Ol Garipti mısqıllap: "Kóshkinin astına barıp, bir-eki awız sóz aytadı. Eger Shasanem qálese, men saǵan

berip jaqsılıq etemen,-dedi. Shawalettin kewlinde: "Menindey patshazada onı almaqshi bolğanda, bunday bir kambağaldı ne qılsın" degen oy boladı. Ğarip bir neshe qosıqlar aytadı. Shaxsänem Ğarıptın üstine hälent köshkiden taslaydı. Pırların qolları menen eki ashıq aman-esen qawıshadı. Bunu körgeç Shawalet kewlindegi menmenlik pikirden qayıtıp, eki ashıqtı muhabbatına tın beredi. Muhabbat degennin ullılığın, onın här qanday qara küshler jeñe almaytuğının túsiniş jetedi. Ol mártlik etip óziniñ shaw-shuwlı toyın Ğarip penen Shaxsänemniñ toyı dep dağazalaydı. Bul epizodlar onın obrazınıñ unamlı täreplerin kórsetip turadı.

Dástandağı ekinshi dárejeli personajlar Azberxoja, Babaxan shayır, Xoja bağman, Yasnıq mama, Aysänem bir qansha epizodlarda kórinedi häm Ğarip penen Shaxsänemniñ obrazların här tärepleme tolıqtırırğa, syujetti qızıqlı etiwge kómeğın tiygizedi, olardıñ här biriniñ ózine tiyisli kórkemlik júgi bar.

«Ğarip-ashıq» dástanınıñ kórkemligi. Dástannın dıqqattı tartarlıq, közge túsérlik birinshi ózgesheligi-bul syujettin dramalizmge tolı, shiyelenisken qızıq waqıyalarğa qurılıwı. Ashıqlar keskinlesken waqıyalardıñ, sharayatlardıñ iyrimine tez-tezden túsip turadı. Oqırwshı yamasa tıñlawshı dástannın bastan ayagına deyin ashıqlıq sawdası basına túsken Ğarip penen Shaxsänemniñ tağdirinen qawıplenip, olarga tilekles bolıp otıradı.

Dástannın jáne bir kórkemlik ózgesheligi sonda, onın dáslapki shiyraq kitabiy tili "jumsarıp", shın xalıqlıq poetikalıq tilge jaqınlasadı. «Ğarip-ashıq» dástanı óziniñ shıǵısı boyınsha kitabiy (jazba) shıǵarma bolğanlıqtan onda lirikanın murabbá, muxammas (beslik) usaqan kitabiy janrları paydalanılğan, biraq olardıñ kompoziciyalıq qurılısı, leksikalıq quramı jaydarı xalıq poeziyasına jaqınlastırılğan.

Söyle menin bawırımda kabap etpe, nıgarım,
Kewlim qamlı, júzimdi qara etpe, nıgarım,
Salıp turman sizdi dártke, biytap etpe nıgarım,
Rähim äylegil halıma, qarap etpe, nıgarım.

Bu muxammas (xalıq tilinde "muxalles") qosıgında usı janrdın tiykargı sırtqı formalıq belgileri saqlangan: bantler bes qatardan quralğan, qatarları 14 buwınnan ibarat, uyqasları a-a-a-a-a: a-a-a-a-b; a-a-a-a-v bolıp keledi. Basqa qosıqlardıń bantleri tórt qatardan ibarat bolıp, a-a-a-b, a-a-a-v tarızinde uyqasadı.

«Gárip-ashıq» dástanınıń eń kúshli tárepi tereń lirizmge iye bolıwında. Shıǵarmanıń lirikalıq sheǵinislerine qaharmanlardıń názik júrek sezimleri, ruwxıy tolǵanısları, keshirmeleri beriledi. Bular bas qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın, sezimler sarayın, ómir idealların ashıp beriwde úlken xızmet etedi, olardıń obrazların kórkemlik jaqtan túrlendirip, ideyalıq jaqtan tereńletedi, xalıqshılıq dárejesin kúsheytıp jiberedi. Usınday joqarı ideyalıq, kórkemlik qasıyetlerge iye bolǵanlıǵı ushın da «Gárip-ashıq» dástanı asirler dawamında baqsılar, qıssaxanlar tárepinen súyip jırlandı hám xalqımız tárepinen súyip tuńlandı. Bul dástan házirgi zaman awladları ushın da kórkem-estetikalıq hám tarbiyalıq áhmiyetke iye. Onıń qosıqları házirde xalıq jıyınlarında, teatr sahnalarında súyiwshilik penen atqarılıp, xalqımızǵa zawiqlı sezimler baǵıshlaydı.

Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar

«Jáhánsha» dástanı

«Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı Máten Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. Dástannıń kólemi 7 mıń qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nasır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanı tuwralı ilimpaz N.Japaqov arawlı jazılǵan «Jarıyalanbaǵan dástanlar haqqında»¹ degen maqalasında «Jáhánsha» dástanınıń ideyalıq baǵıtı, syujetlik mazmını, dástandaǵı qaharman obrazlarına, kórkemlik ózgesheliklerine bir qansha toqtap, bul boyınsha dástanǵa unamlı pikirlerin bildirgen.

«Jáhánsha» dástanı ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleńin sheshimin tabıwda oqımışlılıǵı, ziyrek-tapqırlıǵı onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha

¹ «Омиўдерия» журналы, 1974-жыл, №8, 109-112-беттер

obrazına sındirilip erlik, ádillik, keń peyillik, joqarı adamgershilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheberlik penen jetkerip berilgen. Bular búgingi kúni mámeletimizde ámelge asırılıp atırǵan milliy gárezsizlik ideologiyasınıń jeti ideyasınıń birewi Kámil insan ideyası menen óz ara jaqın keledi. Usı áhmiyetli principierge tiykarlanǵan halda aldǵı wazıypalar mına mazmun túri boyınsha «Jáhansha» dástanınıń ideya-tematikasınıń ashıp beriw ushın xızmet atqaradı: « Kámil insan ideyası – hám milliy hám ulıwma adamzatqa tán mazmunga iye bolǵan, oǵan tán eń joqarǵı ruwxıy hám dene salımatlıǵın jam etken, onı hárhama jaqsılıqqa sharlaytuǵın ideya». Jáhansha dástanınıń bas qaharmanı bolıp, bunnan keyingi obrazlar sisteması onıń átirapında júz berip xalıq ishinen shıqqan ápiwayı adamlardıń xarakterı menen jawız niyetli adamlardıń qılmısları barlıq is-háreketler bir-birine tutasıp xalıqlıq ózgesheligin kórsetip turadı.

Dástanınıń ideyası. Kópshilik dástanlardıń ideyası bul xalıq taǵdiri, patshalar zulımlıǵı astında sociallıq hám ruwxıy jagday olardıń is-háreketlerinde júzege shıqqan kórinisler soǵan baylanıs ámelge asırıladı. Usı situaciyalardan kelip shıǵıp dástanda bas qaharmanǵa qattı tásir etip, oǵan tabıyattan yaki tuwma aqıl iyesi sıpatında ózgeshe bir páziylet aqıllıq, kúshli batırlıq hám eń bashısı patriothıq sezimleri börtirilip, kemshiliksiz etip sawlelendiriledi.

El qorǵaw teması barlıq qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolıp tabıladı. Tar mániye jámi qaharmanlıq dástanlarda – bir shıǵarmanıń temasın yaki bolmasa bir shıǵarmanıń ishindeǵı mayda temalardı aytadı. Bunu, «Alpamıs» dástanında el qorǵaw teması menen birge ıdırap ketken urıwları biriktiriw, súyiwshilik teması sóz etiledi.

Sonıń menen birge Jáhansha dástanında hayal-qızlardıń óz súyiklisi ushın opadarlıǵı, márt bolıwı Zawriya obrazı misalında «Qırıq qız» da Gúlayımǵa, «Alpamıs» ta Gúlparsingha uqsas tárepleri hui temanıń bir ekenligin kórsetkeni menen ideyaları basqa-basqa ayırmashılıqqa iye boladı.

«Jáhansha» dástanında óner úyreniw, bilim iyelew tuwralı oziq ideya alǵa qoyılıp, dástanınıń syjeti de sol ideya –tematikǵa

qarata rawajlandırılığa qurılın. Dástanda qaharmanlıqı táriyplewshı ornlar barshılıq, biraq ol tiykarǵı ideyasınıń natiyjesinde júzege shıǵadı. Dástan, basqa kóplegen qaraqalpaq dástanlarındagı sıyaqlı ata-ananıń biyperzentliginen baslanıp, aǵa-inili Sǵılbay menen Qarabay qartayǵan waqtında ul-qızlı boladı. Sǵılbaydıń balasını Jahánsha, Qarabaydıń qızınıń atın Shiyrinjan dep xalıqqa qoydıradı.

Jahánsha baslı orınıǵa shıǵıp, ideyanı kúsheytip rawajlandırırw sonıń ańırıpında bolıp ótedi. Qurbanbay jıraw Jahánshanıń tuwılǵanınan esin tanıǵanıǵa shekemgi dáwirin jılma-jıl atap kórsetedi :

Bir jasında birlendi,
Eki jasta túrlendi.
Ush jasına kelgende,
Dúbirlep kirdi ortaǵa.
Tórt jasına kelgende,
Tanırǵe salem beredi.
Bes jasına kelgende,
Dos-dushpandı bileđi.
Altı jasqa kelgende,
Qızıl shekpen kiyedi.
Jeti jasqa kelgende,
Bir túymeden ileđi.
Segiz jasqa kelgende,
Boyın saylap Jahánsha.
Túrli qıyal súredi.
Toǵız jasqa kelgende,
Atası berdi mektepke.
On jasına kelgende,
Oqıwǵa ıqlas qıladı.
Qatarınıń ishinde,
Sabaǵınan ozadı.
On bir jasqa kelgende,
Ilimdi ǵana oyladı.
On yeki jasqa kelgende,

Astına bedew at minip,
Ülken toydı toyladı.

Jáhánsha eldin kózi túsken márt hám sulıw, oqımısılı jigit bolıp er jetedi. Onın oqıw-bilimge qushtarlıǵı, kórkem ónerge qızıǵıwı, keyinshelli onı Shınımashın degen qalaǵa oqıwǵa barıwı, dástannın ideyasın janede kúshcytedi.

Kúnlerden bir kún Jáhánshanı Eralı isimli dostı qoyarda-qoymay Alımbay degen asqan dáwletli haydın toyına barıwǵa usınıs etedi, ayıwlı qız Nazımın aldına ılaq taslap, názerine tús, dep qızıqtıradı, gıjaq beredi:

Márt Jáhánsha saǵan aytar bir sózim,
Ashıq eken dál boyına qız Nazım,
Sol toylarda kórmek boldı diydarın,
Qaytarma dúnyada arıwdın sózin.

Oǵan qarap Jáhánsha:
Men bilemen hár tarepten esimdi,
Sındırmayın, dostım, senin sózindi,
Birbirewge qayırqomlıq eteyik.
Qıyın künde jumıp ketpe kózindi.

-dep, eskertkennen soñ Jáhánsha dostı menen toyǵa baradı hám: ol jerde Qoyankók atın shawıp ılaq oynap qız Nazımın aldına on eki máрте alıp kelip taslaydı, Ura Tóbe elinin abırayın kóteredi. Bunu kórgen geybir shabandozlar ishleri ottay janıp, máslahátlesip, Jáhánshanı ortaq alıp, oǵan dushpanlıq qıladı, al Eralı qashıp ketedi. Buǵan qattı ızası kelgen Jáhánsha bay balların qamshısı menen qulatadı, hatır úyine mañlayınan qan aǵıp keledi.

Bul waqıya Jáhánshanın keyingi ómir taǵdirin pútkilley ózgartip jiberedi. Jalǵız balasınıń jaraqatlanıp kelgenin kórgen ata-anası qattı qayǵıǵa batıp, onnan bunıń sebebin soraganda Jáhánsha bılayınsha juwap aytadı:

Köp işinde közden aqı qanlı jas,
Dushpanlarğa jibermedim ur-namıs,
Endi tüsejaqpan ilim jolına,
Bizlerdeyge toy-mereke jaraspas.

Har sözlerim senin aqlın aladı,
İlim qaytaradı kelgen bāleni,
Men minbeymen Qoyanköktey atıdı,
Jüregime jalğızlıq ārman saladı.

Oqığanlar bolar asqan sawatqan,
Oqımağan qıladı eken köp ārman,
Jaqın kördim men özime ilimdi,
İrzalıqtı bergil mağan atajan.

Akesine özinin joqarıdağı tıyanaqlı sözlerin tırlatqan Jāhānsha, qādirdan mektebinde endi şıntlap ilim-bilim alıw jolına tüsedı. Onın uranı: «İlim qaytaradı kelgen bāleni» - bul başı ideyanı maqsetke jetkeriwdin tuñış pikiri bolıp, keyin ala öz sheshimin tabadı. Qarabay āgası Sañgilbaydı buzıq niyet penen aldıp, joldan azğıradı. Bunday jağdaydağı hiyle-sumlıqlar bir neshe mārte qaytalanadı. Mısalı:

Balan bolsa sawdaqer,
Sen kiyesen āgajan,
Kiyimlerdin tazasın.
Oqıwları qurısın.
Sawdağa balandı üyretip,
Bersen endi bolmay ma,
Jāhānshanın jazasın?!
Mektepten sonda qaladı,
Tüsse dünya işqına,
Sonda tilindi aladı.
Shağırt endi balanı.

Balkim, ol zamandagi adamlar sanasında bilim alıwdan köre, sociallıq jaǵday birinshi orınǵa shıǵıp otırǵan. Bunday waqıyanı dástannıń ideyasına kirgizgen jıraw xalıq muńın, onıń social hám ruwxıy jaǵdayın esapqa alıp, bul oqıw bilim alıw, óner úyreniw turmısta óz ornın tawıp, adamgershilik, gumanistlik sezimlerdi boyına sindirgen sıpat Jáhansha obrazında dástanda joqarı estetikalıq talap penen súwretlewge úlken itibar qaratqan.

Arzımdı esit, qulaq salıp atajan,
Qartayǵanda nege bolasan ladan,
Shaqırtıpsañ meni búgin mektepten,
Shaqırǵanıń boldı ilimge zıyan.

İshken taǵam maǵan boldı qaraqan.
Oqıw ushın qattı nanga ırzaman.
Suwday aǵar tartsam, aǵa, bul ilim.
Qoyma endi joldan meni. anajan.

Jáhansha ákesiniń nege shaqırtqanın bilmesten turıp, narazılıq kórsetkenine hám bul sózlerinen onıń ilim iyelew jolına shıntıq túskenin, endi onnan hesh qanday kúsh onı qaytara almaytuǵınan ańlaymız. Inisiniń shuǵıl sózine ergen Sǵılbay balasına qarap:

Malsız adam hárkún tartar qayǵı-zar,
Oqıǵan ilimin ózine bolar,
Qolǵa alıp nar túyenin dizginin,
Tilim alsañ Shınımashınǵa qıl sapar.

Jáhansha ákesiniń sózin qaytarmay Shınımashın (Qıtay) qalasına Qarabay menen birge ketedi. Bul arada sawda islep júrgen kúnderdiń birinde qapıǵa jazılǵan xatqa kózi tusedi. Onda:

«Hárkim kirse bul jayǵa.
Mıń tillanı beredi.
Oqıwǵa sonda kiredi.
On yeki ay on kúnde.

Etemen onı sawatlı,
Eger bilimli qılmasam,
Mın tillanı özine
Qayıp sonda beremen»

-dep, jazılğanın körıp quwanıp ketedi. oğan keregi de usı edi. Al, Qarabay aǵasına qayıp kelip Jáhánshanın «tiri gayıp» bolıp ketkenin esitkende, Sängilbay halasının tiri ekenin pal ashıp bilip, qayǵılanhaydı.

«Jáhánsha» dástanının ideyası hám tematikası basqa dástanlardagıday yar yaqı sawash izinen emes, óner-bilim izlep onıń jolında barlıq qıyınshılıqlardı jeńip, eli-jurtqa abıraylı bolıp, eki bólingen eldi, ruwdı birlestiriwi, onıń boyına sindirilgen qaharmanlıq, sabırlılıq penen ilim ónerge erisiw tiykarǵı ideyalardı óz ishine qamtıydı. «Jáhánsha» dástanı ideyalıq mazmunı boyınsha xalıqqa ideyaǵa qurılǵanı, onda batırdıń jamanlıqqa qarsı gúresleri xalıq armanlarının biri oqıw-ilim izlep, onı tereń menjerip, sonıń arqasında dushpanın aqıl kúshi menen jeńiw múmkinligin uqtıradı. Dástan óziniń aldına eki maqsetke tiykarlangan ideyanı qoyadı. Birinshiden; adamzattıń, jaslardıń bilim alıwǵa, ónerli kásip iyesi bolıwǵa shaqırsa, ekinshiden; tatar(nogaylılar) awqamın bekkemlew xalıqtıń tatiw, birlikli bolıwın támiynlewden ibarat.

Dástandaǵı qaharman obrazları. «Jáhánsha» dástanında baslı qaharman Jáhánshanın ózi bolıp, barlıq waqıyalar oğan baylanıslı basqa qaharmanlardıń da is-háreketleri ashıp beriledi.

«Jáhánsha» dástanında mádeniyatlı, bilimli adamnıń obrazı onıń minez-qulqı, gúreske atlanıwı, adamlar menen qatnasıwı arqalı beriledi. Dástandaǵı unamlı qaharman Jáhánsha obrazı arqalı Qurbanbay jıraw xalıq ideyalındaǵı batırılıq hám en bay etikalıq, estetikalıq normalardı sindirgen. Jáhánsha obrazında xalıqtıń erlik, mártlik, ádillik, sulwlıq, aqıllılıq, kishipeyilik, joqarı adamgershilik qásietleri kórinip turadı. Sol arqalı eldi, Watandı súyiw, óz muhabbatına, ata-anasına húrmet penen qarawshı keńesgoy er jigit etip súwretlenedi. Dástannıń tiykarǵı ideyasına baylanıslı, Jáhánsha jaslayman sawdagershilik kásibin tańlamay, bilim-óner sırların úyreniwge talaplanadı hám sol arqalı murat-

maqsetine jetedi. Bul xalıqtın armanlarının juwmaqlastırılıp, jetilistirilip berilgen ideyası bolıp tabıladı. Demek, Jáhánsha obrazında asqan ilimpaz, urıs ónerine qanıq batur, palwan, kórkem ónerge jetik usta sazende, jetpis eldiń tilin biliwshi tilshi bolıwı menen birge qarapayım xalıqqa mehriban, gamxor retinde keń jamaátshilikke úlgi bola aladı. Ol asıǵıslıq penen dálılsız bir isti sheshpeytugını hám adamdı orınsız jazalamaydı, basına qıyınshılıq túskende saspaydı, jeniske eriskende taspaydı.

Jáhánsha bir nárseni islewden aldın sıraw ushın harıp sol qıyınshılıqtın sheshimin sabırlılıq penen izlep oǵan juwap izleydi. Solay etip, ol óz dushpanının sırın anılaydı. Bul xarakter Jáhánshanın boyına jıraw tarepinen júdá jarasımlı, shıraylı etip bezelip, onın kelbetin jaratıwda málim boladı:

Sulıw edı Jáhánsha,
Kózi túsken qızlardın,
«Meniki bolsa eken»dep,
Kózleri ottay janadı,
yamasa:

Jáhánshanı kórgenler
Usınday bolsın balań dep,
Tarqatadı qumardı.
Jáhánshaday jigitti,
Kórgennin aqlı tanadı.
Qırıq jigittin ishinde,
Sayasatı somınday,
At ustinde bul palwan
Minarday bolıp baradı.

-dep, Jáhánsha obrazın usılay alıp shıǵadı. Jáhánsha tek sulıw bolıp ǵana qalмай, jaqsı álpayım minezi menen hátteki, Ábker gáwirdi de ózine dos qılıp, ata-bala tutınadı. Mäselen;

-Shın atamday kórdim seniń tarızındı,
Qahar qılsań sargaytarsań júzimdi,
Ata deyip kewil ashtım ózine,

Qalay sındırayın senin sózindi?

Demek, Jáhánshada ullı insanıylik pázıyletleriniń úlgileri jámlengen minez-qulıq normaları tolıq saqlanganın köremiz. Jáhánsha oqıw-ilim izlep, köp qıyınshılıqtı basınan keshiredi, bul jolda aytqan sózinen qaytpaydı, shuǵıl sózge ermeydi, izine bir neshe qızlar ergende de mardıyıp ilimdi taslap ketpeydi, qaytama olarǵa bilim alıp oqıwdı dástanda bilayınsha úgitleydi:

Ashılmaǵan mıń gúlinnen bir gúlin,
Qız da bolsań sen almaysań hesh bilim,
Bul kelisin ǵosh jigitke ziyandı,
Jiberegör tulparımınń dizginin.

Jáhánsha óz miynetini, aqıl-parasatı arqalı barlıq qıyınshılıqtın túrin jenedi hám óz súygeni Závriyáǵa úylenedi, ata-anasını, jurtın bólingen Ura Tóbe eli menen Shınıtatar elin biriktirip, maqsetine jetedi.

Dástanda Jáhánshanın ata-anası obrazı dástúriy qaraqalpaq xalqı dástanlarındagı batırlardıń ata-anasınıń obrazınan hesh qanday parıqı bilinbeydi. Sebebi, ata-analar obrazında ápiwayı, kishipecıyl, kerek jerinde qattıqol, kenesgóy, gamxor hám miyırman insanlar bolıp perzentı ushın hesh nársesin ayamaytuǵın qaraqalpaq xalqının ózgeshe mintalitetin saqlaǵan minez-qulıqtaǵı insanlar bolıp tabıladı.

Al, dástanda Sängilbaydın inisi Qarabay unamsız obrazlarǵa kiretuǵın, ol óz aǵası hám onıń balasına jamanlıq etiwden taymaytuǵın, ósekshi, mal-dúnyagadep óz iymanın satıp ketetuǵın, barlıq jaramas ádetleri menen kórinedi. Aqırı, baslaǵan jawız niyetteǵı qılmısları, shuǵıl qılıǵı bir kün basına jetip, tul bas menen qaladı, hayalı hám qızınan ayrılıp jazasın aladı.

Dástandagı ustazlar obrazı da Jáhánshanın bilimli, köp nárseni biletuǵın ilimxan bolıwına, onda insanıylıq sezimlerdin tolısıp barıwında tiykarǵı ideyáǵa jetiwinde belgili xızmetti atqaradı. Máselen, Jáhánsha birinshi márte mektepke barǵandaǵı ustazınan jazıwdı, oqıwdı úyrenip, kitaptan sawatın ashadı.

Al, Shinimashın eline barıp ol jerde Azım molla degen ustazınan saz ónerlerin úyrense, Omman atlı ustazınan batırılıqtın sırların, ustashılıqtı ham jetpis túrli ónerdi úyrenedi. Jáhanshanın ustazlarına shin ıqlas penen qarap, olardıń násiyxatın ornılap ómir boyı kitapıan kóz úzbeydi, alğan bilimin , úyrengen ónerin tájiriyye menen bayıtıwǵa erinbeydi.

Al, dástandaǵı unamsız obrazlardan biri sawdager Úsenbek obrazı barlıq ıplashılardı óz maqseti jolında jamanlıqqa jumısap, onıń ushın adamdı qurban etiwden de qaytpaytuǵın jawız, qara basınıń ğamın oylaytuǵın haram niyetli, nápsiqlawlıq mápin gózlep, óz baylıǵın artırıw maqsetinde islegen qılmıslıq háreketlerin aqır – aqıbet xalıq tárepinen náletlenip ótiredi. Onıń is-háreketinde kórinetuǵın ótirikshilik Jáhansha menen ortaǵa qılısh penen narı qoyıp , ata-bala tutınadı, biraq baylıqqa hádden tis mehir qoyıp ashkózligi, buzaqılıq ádetleri onı hayalı ham qızınıń taǵdirine de kesiri tiyip jerkenishli qılwalarına juwap berip jazasın aladı.

Sonday-aq, dástanda xan, bay obrazları júdá zalım, xalıqtıń ğamın oylamaytuǵın, qıyın- asharshılıқта jasawına sebepshi bolıp qumarpaz sıpatında alıp qaraladı. Bunda Asqarxan obrazı yaǵnıy eki xannıń atları birdey. Birinshisi; Shinimashın eliniń patshası Asqarxan Gülháseldin akesi bolsa, ekinshisi; Shınıttatar eliniń patshası Asqarxan bolıp tabıladı.

Tiykargı qaratilǵan obraz bul Shınıttatar eliniń patshası Asqarxan bolıp, dástanda zulımlıǵı, ashkózligi , qumarpazlıǵı , ádalatsızlıǵı menen kóp narazılıqtı keltirip shıǵaradı.

Kópshilik qaraqalpaq dástanlarında hayal-qızlar obrazı súwretlenip, olar bas qaharmanga tiyisli dárejede óz qatnasın bildirip otıradı. «Jáhansha» dástanında hayal- qızlar obrazında joqarı úlgilerin Gülhásel, Gülnahar, Závriya obrazlarında dáwirdegi sharayat ham qızlardın ishki psixologiyalıq kelbeti, sımbatı, minez-qulqı úlken qızıǵıwshılıq tuwdırıp, olarǵa óz batırılıq er ballardan ótip turganı belgili basqıshqa kóteriledi.

Shınında da dástanda qızlardın muhabbatı ushın güresinen , haqıyqat ushın ákelerine alıp barǵan qarama-qarsılıqlı háreketleri, olarda mártlik, aqıl-parasatlıq, sabırlılıq, óz súyiklisine degen

süyispenhiligin jiraw sheberligi arqalı estetikalıq boyawlar, emocionallıq tásirshenlikte tendey alıp barılğanın bayqaymız.

Dástanda eñ aqıllı, márt hám sulıwlıǵı menen kórinetugin Závriya obrazı bul qaraqalpaq dástanlarındagı hayal-qızlardıń qaharmanlıqtıń tımsalı sıpatında tenlestiriletugin «Qırıq qız» dástanında Gúlayımǵa, «Alpamıs» dástanında Gúlparslıǵa, sonday-aq, patsha hayal sárkárdá Tumaris obrazlarındagı jawıngerlik, aqıllılıq qábleti, óz yarına bolǵan taza muhabbatı, opadar túsimpaz keńesgóyılıǵı usáǵan sıpatlar batırdıń jaqın dostı, minásip zayıbı etip alınıwı «Jáhánsha» dástanına da tán ekenligi malim boladı.

«Jáhánsha» dástanında ertekeklik poziciyaǵa qurılǵan dáw, gawirler, Abker baba obrazları onıń qızıqlı hám hádiyselerge bay bolıwında qatnasıp kenneń orın aladı. Jáhánsha bul obrazlar sıqılsız, júdá qorqınışlı bolsa da, qorqıwdı jenip, olardı ózine dos etedi, oylǵan niyetine jetedi. Ol, Arıslan Tuy menen sawashta da jawǵa jalǵız ózi shıǵıp, qarсылasın jeniliske ushratadı.

«Jáhánsha» dástanında Jáhánsha barlıq obrazlardı biriktirip turıwshı, sırtqı hám ishki dúnyası jaǵınan kámillikke umtıwshı jetik insannıń minez-qulqın ózinde jamlegen har tárepleme obraz bolıp sanaladı. Ásirese, Jáhánsha obrazı xalıqtıń arızıw-áрманların ámelge asırıwı sol dáwir kóz-qarasınan ájayıp dóretiwshilik sanalsa, al búgingi kún jasları sportta, texnikada, galaba xabar quralları hawij alǵan zamanaǵa say jasap atırǵan ilimlerdiń ámelde ekenliginen derek beredi.

Dástannıń syjeti. «Jáhánsha» dástanında barlıq waqıyalar tiykarǵı syjetke qurılǵanı, bunda júz hergen hádiyseler Jáhánshanıń atırıpına jıynalǵan. Al, basqa personajlar ekinshi orına alınıp, tiykarınan dosları yaki dushpanları bolıp qatnasadı. «Jáhánsha» dástanınıń syjetlik qurılısı basqa dástanlardan ádewir ózgeshelikke iye. Yagnıy, ideyasınıń qalay baǵdar alıwına qarap syjeti ózgerip baradı. Dástanda usıǵan baylanışlı kóbirek ertekeklik syjetler orın alǵan. Jáhánshanıń óner-bilim alıw ushın ákesinen miń tilla sorawı onı oqıwǵa jumsawı, jalǵız óz qudıqtan altın gawharlardı shıǵarıwı, xattıń mazmunın ózgeritiwı h.t.b sıyaqlı

waqıyalar qaraqalpaq xalıq ertekleriniń geypara syujetlerine jaqın keledi.

Syujetlik waqıyalar Jáhánshanın sıpatlaması onın aldına qoyǵan maqseti ushın gúresi átirapında júzege asadı. Jáhánsha Shinimashın eline ata-anasınıń gápin qaytarmay Qarabay menen sawdagerlik etiw ushın barıp hám óz talabın islep júrgende «mın tilla bersen, on kúnde on eki ayda sawatqan bilimli bolıp qaytasan» degen daǵazanı kóredi. Sol jerde Jáhánsha mın tilla berip jasırınıp qalıp qoyadı. Bul jaǵday bir eki ret qaytalanıp, Jáhánsha oqıw, óner-bilim iyelew ushın mın tilla berip neshe jıllar ótkerip, ilimli, sawatlı bolıp eline kelip kún keshiremen degende shuǵıl Qarabay inisiniń sózine erip hám xalıq aldında namısqa shıday almagán Sańǵılbay Jáhánshadan narazı bolıp ata-bala ortasında qarama-qarsılıqlı konfliktler bir neshe márte bolıp ótedi. Ol da bolsa ilim jolındaǵı qıyınshılıqlar óz úyinen de ketiwge májbúr etedi.

Tiykargı bolıp ótken is-háreketler, waqıyalar, gúresler, hár qanday mashaqatlı jumslardıń ústinen jeniske erisiwde, sabırlılıq, kishipeyillik, dawjúreklilik, aǵartıwshılıq, ónerdi, ilim-bilimdi qunt penen úyrenip onı turmısta kerek jerinde orınlı paydalanıw usaqan aǵla pazıyletler Jáhánsha obrazına jamlenip alǵa qaray ósiwshilikti, progressivlik ideyanı tolıqtırıp bayıtıp kórsetedi. Bul dástanında mazmunında ilgeri súrilgen ullılıqqa sharlawshı jáne tanımalsı dástanlarda ushıramaytuǵın bilimlendiriw, sawatqanlıqtı kúsheytiw sıyaqlı pikirlerdi ózinde saqlap hár zamanda nátiyjesin berip jańarıp baratúǵın ideyalar menen tutasıp ketedi.

Dástanda tradiciyalıq yaǵnıy, dástúriy motivler bul kópshilik dástanlarda júz beretuǵın qubılıslardan bolıp ayırımınan óz ishine aladı. Bular: perzentsizlik dártinen azap shekken ata-analar qartayǵanda bala tilewi, bolajaq balanın tuwılıwı oǵan at qoyılıwı taǵı da soǵan uqsas jaǵdaylar. Bulardan tisqari, batırlardıń jekpe-jek urısıwı, gúresi usaqan ulıwmalıq motivler «Jáhánsha» dástanında erteklik motivlerge islengen epizodlarda óz kórinisin tabadı. Máselen, Jáhánshanın Arıslantúy, gawirler Abker daw (gawir) menen ushırasıwı qızıqlı fantaziyalıq usılǵa qurılǵan. Al, jekpe motivler bul Jáhánsha tutqan óner, bilim úyreniw ushın oqıwǵa ketiwı, jolda ushıragan qıyınshılıqlarǵa qaramay barlıǵı.

aqıl-küşhi miynetiniñ tabışlı nâtiyje bergeni utımlı jeri bolıp tabıladı.

Jáhánsha dâstanında birinshi orında eldi qorğaw, yar izlew, at (tulpar) tañlaw usáğan motifler az gezlesedi. Sonda da mazmunı jaǵınan bir-birin takirarlamayuǵın bul motifler «Jáhánsha» dâstanınıñ syujetlik qurılısında janasha túrlerdi payda etip úlken turmıslıq áhmiyetke iye ekenin bildirip keledi.

«Jáhánsha» dâstanı insaniyat aldına qoyılatuǵın anıq-anıq maqsetler haqqında túsiniq berip, bizge adamgershilikti qádirlew, bilim alıw arqalı ózindi jámiyetti de tanıta alasañ degendi úyretedi.

Dâstannıñ kórkemlik ózgesheligi. «Jáhánsha» dâstanı kórkemligi jaǵınan ideya-tematikasınıñ, obraz jasaw sheberliginiñ, syujetiniñ mazmunı qúnınlığı, ózgeshe motifleri joqarı kórkem talǵam dárejesinde qaralıp súwretlenedi.

«Jáhánsha» dâstanınıñ ayrıqsha ózgesheligi- bul bas qaharmannıñ batırılıǵına kórkem-ónerdin birigip, al óner hár qanday mashqaladan, qıyınshılıqtan qutılıwına járdem beriwine kózi jetip onı dawam yettirip jenisli juwmaq tabıwında qol kelgenligi quwandırarlı halat. Jáhánsha taǵdirindegi azap-aqıretlerge, onı túsineytuǵın adamlardıñ mazǵına, shugıllardıñ mın túsli hiylesine, waqıt hám dúnya maldıñ kóplep jumsalıwına qaramastan, úlken shıdam menen, neshe túrli nama, saz ónerin úyrenip kórkem – ónerdin alwan sırların tereñ meńgerip, oǵan jan engizip sóylete alatıwın boladı. Bunnan basqa xat sawatta oǵan jetetuǵını tabılmaydı, hâtteki, palwan, batırılıq, ustalıq ónerin qunt penen ózlestirip aqılına aqıl qosıp, sın-simbati, kórki-shirayı jáne de ashılısıp bara beredi. Mâselen; batırın atqa miniwi yaki at ústindegi simbatın súwretlew bılayınsha beriledi.

Batır tuwǵan Jáhánsha,
At oynatıp baradı,
Mártin kózi janadı,
Atqa qamshı saladı.
Qamshı tiygen waqtında
Astındaǵı tulparı
Qubılıp oynap baradı.

Bul hatırdın atı shabısın súwretlese, endi sawash aldındağı dushpanına tolqıp sóylegeni tómendegishe beriledi:

Astımda oynaydı minsem arebi at,
Márt jigitke at – jarağı qol – qanat,
Atıspaqpa, shabıspaqpa maqsetin,
Halın bilmey sóyley berme. ay bázat

-dep turğan eken. Sonday – aq dástanda Jáhánshanın súygen yarınıń portreti sheber súwretlenedi. Dástanda takirarlanıp otıratuǵın qosıq qatarları, prozalıq qara sózlerde bir qansha qollanǵan. Sonın menen birge dástanda Jáhánshanın ózin tanıstıratuǵın momentleri kóp ushırasadı.

Atımdı sorasan Jáhánsha sultan,
Alıp qalıp edı atam oqıwdan,
Sonnan berli kewilim bārha qapada,
Dúnya mendey mártke hám zindan.

Bunnan tısqarı dástanda óz ara eki adamnıń qarama – qarsılıqlı yaqı sıpayı sózleri menen qatar Jáhánshanın psixologiyasını ashıwda monologlardan kúlkili sózlerden de paydalanılǵanın kóremiz.

Ulıwma «Jáhánsha» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleriniń basım kópshiligi onıń ideyası, syujeti, motiv, obraz jaratıw menen tillik ózgesheligi ünlesip ketken.

Tariyxiy qaharmanlıq dástanlar

«Edige» dástanı.

«Edige» dástanı kóp xalıqqa taraǵan. Onıń qaraqalpaq, qazaq, nogay, bashqurt, qırım tatar xalıqlarında nusqaların ushıratamız. Dástandı jıynaw, járiyalaw jumısları erteden-aq, rus ilimpazları tárepinen qolǵa alındı. Shıǵıs xalıqları arasınan birinshilerden bolıp, jazıwshı G.I.Sposkiy (qazaqsha variantın)jazıp alıp russha

awdarmasında¹, al ilimpaz Xodzko (nogaysha variantin) anglichan tilindegi awdarması² menen jarıyaladı. «Edige» dastanının jıynalıw, jazıp alıw hám jarıyalanıwı jóninde alim N.Dawqaraev qaraqalpaq ádebiyatı tariyxının ócherkleri atlı izertlewinde aytıp ótedi. 1840-jıldın ishinde Sh.Walixanov qaraqalpaq arasında bolıp, tolıp atırǵan folklorlıq, etnografıyalıq materiallardı hám bir neshe mártebe qaraqalpaqlardan «Edige» dastanın jazıp aladı. 1862-jılı professor Melfanskiy «Edige» jırın qırǵızsha, qaraqalpaqsha variantın bastırıp shıǵardı. Bul variant Sh.Walixanov jazıp alǵan variant, biraq ol tilin qazaqlastırǵan³ – dep jazadı. 1903-jılı Peterburg universitetinin professorı, P.M.Meliorskiyın shákirti I.A.Belyaev qaraqalpaq folklorın jıynaw hám izertlew ushın Qaraqalpaqstanǵa kelgen. Ol qaraqalpaq jıraw baqsıların joqarı buhalay otırıp: «Menin qohında «Edige», «Qoblan», «Shejire»niń úsh qoljazbası bar»⁴, - deydi. I.A.Belyaevtıń qaraqalpaq eposların jıynawda alıp barǵan xızmetleri haqqında biz professor, I.T.Sagitovtıń miynetlerin oqıp jáne de tereńirek úsinik alamız. Ol 1917-jılı Ashxabadta basılıp shıqqan, «Protokoli zasedaniy i soobsheniy chlenov Zakaspiyskogo krujko lyubiteley arxeologii istorii Vostoka» - degen toplamnıń 3-bóliminde «Edige» menen Toqtamis tuwralı jırdın Belyaevtıń awdarmasında russha basılǵanın, sol toplamnıń 4-bóliminde «Edige»niń qaraqalpaqsha teksti «Qaraqalpaq xalqının tariyx etip shıǵarǵan hikoyatı» - dep basılǵanın aytadı. Ilimpaz izertlewinde «Edige» jırın I.A.Belyaev 1903-jılı Amıwdarya bóliminin Chimbay awılındaǵı qaraqalpaqtın izertlewshisi teriwshi urıwınan Bekmuxammed (Bekimbet jıraw) degen adamnan jazıp alǵanın aytadı. Jáne de Belyaevtıń jıraw haqqında bilay deydi: «Usı Bekmuxammedtin ózi sawatsız hám musulmansha pútkilley bilimsiz bolsa da biraq, óziniń tuwısqan

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука»Л.1974. с.351.

² Ходзько А. Народная поэзия Персии. Лондон 1840.

³ Дзукараев Н. Шығармаларының II Томы Нокис: Қарақалпақстан. 1977. 26-29-бетлер.

⁴ Мелиоранский П.М. Сказание об Едиге и Тохтамыш, приложение к сочинениям Ч.Ч.Валиханова-Зап.РГО по отд. этнографии. Т., XXI СПб 1903.

poeziyasın shın kewilden süyetuğın kisi edi»¹ - degen pikirini keltiredi.

«Edige» dāstanın birinshi mārtebe 1929-jılı folklorist Q.Ayımbetov Shımbay qalasında etnografiya ekspeditsiyasında jazıp aladı. Biraq bul qol jazbanın joytılıp ketiwine baylanış, jāne de sol jırawdan qaytadan 1934-jılı jazıp alıp, 1937-jılı Moskvada bastırıp shığaradı. Öz aldına kitapqa jazğan alğı sózinde bılay deydi: «Men «Edige»ni 1929-jılı Shımbay qalasında etnografiya institutında júrgende Qıyas jırawdan jazıp alğan edim. Ol qol jazba túrli sebepler menen joq bolıp ketti. Mağan «Edige»ni qaytadan jazıwğa tuwra keldi. 1934-jılı oktyabr ayının basında «Edige»ni Shımbay qalasına ilim izertlew institutu tárepinen til hām ádebiyat, etnografiyasına barğanda Qıyas jırawdan jāne qaytadan jazıp aldım. Jazğan waqıtta qobız benen jırlaytuğın jırdı qara sóz benen awızeki aytırıp jazıw qıyın boldı. Jıraw qobız benen jırlaganda jırdın sózleriniń uyqası kelisip jırlana beredi. Ol qobızdı qoyıp, awızeki aytqanda uyqasızın keltire almay, kóp qıyınshılıq penen aytıp berip otırđı».² I.A.Belyaev jazıp alğan Bekimbet jıraw, Q.Qıyasov tárepinen 1961-jılları jazıp alğan Qıyas jıraw variantlarınan basqa «Edige» dāstanının Óteniyaz jıraw variantı 1959-jılları Óteniyazov Niyetbay tárepinen jazıp alındı. Bunnan basqa dāstannın Jannazar jıraw, Esemurat jıraw, variantları bar. Dāstannın sońğı jıllarda A.Sultanov tárepinen Jumabay jıraw variantı jazıp alındı. Bul variantlar Ozbekistan Respublikası İlimler Akademiyasının Qaraqalpaqstan bóliminin kitapxanasının qoljazbalar fondında saqlanadı. Belgili ilimpaz I.T.Sağitov dāstangā unamlı baha berip, tariyxıy fakt penen folklorlıq dóretpenin ayırmashılıqlarına toqtaymız.³ Folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» kitabında Qıyas jırawğa hām ol jırlağan «Edige» dāstanına toqtap, onı joqarı bahalaydı.⁴ Rus ilimpazlarınan akademik V.M.Jirmunskiy «Edige» dāstanının Qıyas jıraw variantı

¹ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нокис, 1986.

² «Edige» dāstanny. Нокис, «Билим» 1990-ж. 10-11-бетлер.

³ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нокис, 1963-жыл.

⁴ Айымбетов Қ. «Халық даншылығы». Нокис, 1968-ж. 108-110-бетлер.

boyınsha bahalı ilimiy pikirlerin qaldırdı.¹ Folklorist Q.Maqsatovtın redaktorlıǵındaǵı kollektivlik miynetke bolsa, dástannıń kimler tárepinen jazıp alınganı, tariyxqa qatnası, basılıp shıǵıwı, dástannıń dóreliw dáwiri, mazmunı keltirilip tolıq maǵlıwmat beriledi.² Ol óziniń «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» degen miynetinde basqa dástanlar menen qatar «Edige» dástanınıń kórkemlik ózgesheligine, tili máselelerine toqtap ótedi.³

«Edige» dástanı boyınsha amawlı ilim izertlew jumısı professor K.Allambergenov tárepinen 1990-jıllarda islendi. Ol 1980-jıllardıń aqırlarınan baslap «Edige» dástanınıń harlıq mashqalaların tutas izertlewdi óz aldına maqsat etip qoyıp, 1990-jıllardıń ortalarına deyin dástannıń ayırım variantların baspadan jariyalawǵa qatnasıw menen bir qatarda dástan boyınsha 20 ǵa jaqın kólemlı maqalalar jariyaladı. 1997-jılı usı jumıslardıń jummaǵı sıpatında Tashkenttegi Nawayı atındaǵı ádebiyat institutınıń qanıygelestirilgen ilimiy Kenesinde Orta Aziya, Qazaqstan, Kavkaz, Tawlı Altaydaǵı túrkiy tilles xalıqlar arasında birinshi bolıp «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» (Genezisi. Milliy versiyalar tipologiyası. Poetikası) degen temada doktorlıq dissertatsiya jaqladı. Bul ilimiy izertlew 1995-jılı «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» degen atamada kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul «Edige» dástanı boyınsha amawlı miynetke dástannıń variantları hám versiyaları, olardıń tipologiyası, dástannıń genezisi, syujetlik ózgeshelikleri, qaharman obrazları har tárepleme teren izertlendi. Folklorist K. Allambergenov ǵárezsizlik dáwiri baslanıwdan-aq burın keńes húkimeti dáwirinde uyım salınǵan qaraqalpaq «Edige» sin, onıń ájayıp kórkem variantlarınıń bar ekenligin qońsılas tuwısqan xalıqlarǵa tanıstırıwda úlken miynet isledi. Dástan boyınsha 40qa jaqın ilimiy maqalalar. «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige», (Nókis, 1995), «Mif, ertek, tariyx hám dástan» (Nókis, 2014) atamasında monografiyalıq jumısların jariyaladı. Sonday-aq, K. Allambergenov 2017-jılı

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука» Я. 1974.

² Очерки по истории каракалпакского фольклора. Изд. «Фан» Ташкент, 1977. 87-89-стр.

³ Муксегов К. Дастанлар, жырыулар, бақсылар. Нокис, 1992-жыл.

«Amir Temir hám Er Edige» (Ullı atlası) atamasında tariyxıy muzıkalı drama dóretti.

Folklorist K.Allambergenov óziniń izertlew jumısında «Edige» dástanınıń janlıq ózgesheligi haqqında ele bir toqtamǵa kelmegenligin aytadı. Ol dástan haqqında izertlewlerinde sóz etken alımlardıń pikirlerine súyenip, ulıwma: «Edige» dástanı: «jır»(Sh.Wáliyhanov, N.Dáwqaraev), «Ertek, qaharmanlıq dástanı, jır»(Q.Ayımbetov, I.Sagıtov), «Dástan hám poema»(B.M. Jimunskiy, I.A.Belyaev), «Qaharmanlıq dástanı»(S.Bagadırova, Q.Bayniyazov), «Individual jeke dóretpе, qaharmanlıq dástanı»(K.Mámбетov), «Tariyxıy dástanı»(Q.Maǵsetov) degen termin menen atap kórsetilgenin ayırıqsha aytıp ótedi¹. K.Allambergenov usıladı kórsetip mınaday juwmaq hám sheshimge keledi: ««Edige» dástanınıń, onda tariyxıy-qaharmanlıq motivtiń kúshli ekenligi anlatıladı. Dástan tematikası, syujetlik mazmunı boyınsha bul motivlerdiń ekewine de juwap beredi, hátte, bul motivler birin-biri tolıqtırıp otıradı» -dep, dástanda qaharmanlıq motiv, tariyxıylıq motiv ten-qatar orın alatuǵınlıǵın názerde tutıp tariyxıy-qaharmanlıq dástan degen juwmaq jasaydı. «Edige» dástanı tiykarınan joqarıda kórsetip ótkenimizdey bir neshe variantları jazıp alınıp, ilimiy baǵdarda óz izertleniwine iye boldı. Dástanınıń elege izertleniwi tiyis máseleleri júdá kóp.

«Edige» dástanınıń ideyası qaharmanlıq dástanlarǵa tán Watandı, el-xalıqtı basqınshı hám zulım xan-patshalar panjesinen azat etiw, el-xalıqtı paraxat, abadan turmısqa jetkiziwden ibarat. Dástanda shuǵıl sózlerge erip, eli-xalqın azapqa qoyatuǵın, hátteki ózine hadal xızmet etiwshilerge de hesh qanday jazıqsız kün bermegen patsha obrazı beriledi. Edige jaslayınan ziyrek ósip, aqlı kámil, batır bolıp er jetedi. Ol jaslayınan Toqtamısqa xızmet etip onıń julqıların baǵadı. El ishindegi hár qanday daw-jánjellerdi tórelik penen ádil sheshedi. El-jurt Edige tárepine kóbirek awısıp óte baslaydı. Bunday máртеbesin xan janındaǵı wázir hám biyler kóre almaydı. Toqtamıstı shuǵıl sózler menen Edigege qarsı

¹К.А.Алламбергенов. Қарақалпақ халық дәстүрине «Едиге». Нөкіс, «Билим», 1995-ж.49-бет.

²Сонда, 51-бет.

qoyadı. Tiykarında xalıq arzu-ârmanı hâr qanday zamanda jaqsılıqqa umılıw menen bolğan. Xalıq abadan turmıs keshiriw ushın el-xalıqqa ġamxor bolğan ádil patshalardı anısağan. Qaharmanlıq dástanlarda usınday xalıq ármanınan kelip shıqqan ideya bashı orında turadı. «Edige» dástanında da eldiń abadansılıǵın qorǵawshı, ádil basqarıwshı **Edige** batırǵa Toqtamıs hám onıń átrapındaǵılar hesh qanday jol bermeydi. Batır **Edige** Toqtamıstı taxttan qulatıp eldiń abadan, paraxat turmısın ornatadı. Ol el-xalıqqa ġamxor bolğan ádil patsha Sâtemirge xızmet etedi. Sâtemir qızı Aqbilekti batırǵa ómirlik qostar etip qosadı. Dástanda doslıq xızmetler Sâtemir hám Edige arasındaǵı birlikten kórinedi. Edige batırdıń bunday xızmetlerine Sâtemirde ádil túrde óziniń múriwbetin bildiredi. Dástan waqıyaları eldi shuǵıllıq penen basqarıwshı patshalardıń taxttan qulawı, ádillik penen xızmet etetuǵın, oǵan qorǵan bolğan **Edige**, balası Nuratdinnin taxtqa otırıwı menen tamamlanadı. Bul xalıqın ádillik barlıq waqıtta jeńiske erisedi degen ármanınan kelip shıqqan. Dástanda eli-xalıq ushın janın ayamaytuǵın, teńsizlikke qarsı ġuresetuǵın, mártlikke, batırlıqqa ózin say qoyıp, ádillik jolında ózlerin pida etetuǵın batır obrazı beriledi.

Edige obrazı. Dástanda bashı qaharman Edige, Edige obrazı Watandı súyetuǵın, márt, batır, ádillik ushın ġuresetuǵın obraz bolıp tabıladı. Jırawlar dástanlardıń dástúrlı usılında batırdıń dúnyaga keliwin káramatlı etip kórsetedi. Edige ápiwayı jay adamlarday emes, onıń ata-anası basqa adamlardan ózgeshe, yaǵnıy, ústilerine tók shıǵıp ketken, qandayda káramatqa iye tükli, shashlı Aziyz boladı. Al, anası peri, **Edige** dúnyaga keliwden ózgeshe bolıp er jetip, jurttan zıyat aqıl-danalıqqa iye boladı. Onıń aqıl-parasatı, ádil-tóreligi eki anshınıń úyrek üstinde dawlasıwı, eki anshınıń bir tülkige talasıp janjellesiwın, eki hayaldıń bir balanıń üstinde tartısıwı usagan dawlardı ádil sheshiwinde anıq kórinedi. Edige usınday el-xalıqqa tórelilik penen is alıp baratıuǵın qaharman. Ol Watanın, eli-xalıqın janınday súyedi. **Edige** Toqtamıs hám onıń hámeldarları menen arazılasıp elden shıǵıp ketedi. Batır olarǵa ġuresiwge kúshi jetedi, biraq, noǵaylı jurttında qan tógiwdi qalemeydi. Dástanda Edige batır hâr qanday qarstılaslarınan

qaytpaytuğın märt sıpatında süwretlenedi. Onın hunday märtlighin, batırlıghın Kenjembayğa ashıwlanıp aytqan mina sözinde anıq kórinedi:

Kewil bolıp sózime,
Qulaq salıp qup tıñla,
Tıñlamasañ enegar,
Qamshı tiyer moyınıña,
Qan sorgalar qoynına,
Töbeden meni túsirsen,
Shıdamasañ oynıma. - deydi.

Dástanda Edigeniñ aqıl-parasatı, onıñ el gamxorshısı ekenligi Sätemirdiñ qızı Aqbilek ayımdı alıp ketken Qaratıyın Alıp dáwge qarsı atlandırıwında onıñ iltimasın buljıtpay orınlawında kórinedi. Alıp dáwdi óltiriw ansatlıqqa túspeydi. Sebebi, Alıp dáw otta küymes, suwda bathas, oq ótpe. Onıñ kúshine jer júzinde hesh kimniñ dadı jetpeydi. Biraq, oğan anası tek, Edigeniñ kúshi teñ ekenligin aytıp qoyğan boladı. Dáwdi Edige aldawlıqta ózin xızmetker etip tanıtıp, Aqbilek ayım arqalı onıñ jan jerin sorap bilip aladı. Dáwdiñ jan jerine oq atıp onı óltiredi. Dáwge oq atqan Edige jaraqatlangan dáwdiñ tuwısqan bólesi ekenligin biledi. Buni bilgen Edige qattı arlanadı. Onıñ ar-namıslılığı dástanda dástúrlı usılda spatlangan.

Dástanda Edige óziniñ zayıbı Qaraqasqa, perzenti Nuratding, miyirman, uzaq ayrılıqta júrgen bolsada olardıñ tınıshlığı, amanlığı, onıñ ushın eñ zárúrli maqseti boladı. Batır Qaraqas ayımdı hám endi dúnyağa keletuğın perzentin Angısın hám Tingısinga tapstırıp qoyadı. Dushpanları bolğan Kenjembaydan shañarağiniñ tınıshlığı buzılmawın, olarğa hesh kim zıyan jetkizbewin talap etedi. Uzaq saparda júrgeninde óziniñ Watanın, zayıbı hám perzentin sağınadı. Tınıshlığı bolmay gúrsinip jatalmaydı. Bulardıñ barlığı Edigeniñ tuwıp ósken toprağına, Watanına sadıq batır ekenligin bildiredi.

Edigeniñ balası Nuratdin obrazı dástanda eñ unamlı obrazlardan esaplanadı. Ol Edige batır syaqlı eli-xalqın, Watanın súygen, hár qanday shuğıl islerge qarsı gúresetuğın batır.

Nuratdinniñ ziyrek bolıp ösiwi onıñ xan aldındaǵı sóylegen sózlerinen kórinedi. Ol Aǵay hám Tagay biylerdiñ, wázir Kenjembaydıñ shuǵıl islerin tez anlaydı. Nuratdindi joq etiw ushın uzaq saparǵa atlandırıp, Soppaslı Sıpıra jirawdı alıp keliwdi buyıradı. Soppaslı Sıpıra jirawdıñ batır, palwan balalarınıñ barlıǵın hóklep basıp ústine shıǵıp turadı. Nuratdin usınday batır, hár qanday tosınlıqlardı aqlı menen, bileginiñ kúshi menen jeñetuǵın el perzenti spatında súwretlenedi. Toqtamıs hám onıñ átrapındaǵılar Nuratdindi joq etiw ushın taǵı mákkarlıq isleydi. Bul payıtlarda Edigeniñ dosları Ańǵısın hám Tıńǵısın káramatlı Tükli Aziyz babaǵa xabar bergen boladı. Baba qus bolıp ushıp kelip Nuratdindi ólim jaǵasınan aman alıp qaladı. Elden shıǵıp atası Edige menen tabısadı. Ata hám bala birlikte dushpangá qarsı gúresedi. Watandı basqınshı, zulım, shuǵıl islerdi alıp baratıǵın Toqtamıs, Aǵay hám Tagay biylerdi joq etedi. Watandı, el-xalıqu bunday zulımlar pánjesinen azat etedi. Nuratdinniñ batırlıǵı onıñ Páren patshası jurtında júrip aydarhanı jalǵız ózi óltiriwi, patshanıñ qızına úyleniwi waqıyalarınanda kórinedi.

Dástanda Qaraqas hám Aqbilek obrazları unamlı sıpatta táriyplenedi. Qaraqas dástanda aqıllı, eri Edigege sadıq, meyrimli hayal spatında súwretlengen. Qaraqastıñ aqıllılıǵı sonda Nuratdin tuwılǵanında patshanı sinaw ushın súyinshi soratıp adam jiberedi. Toqtamıs bul jaǵdaydı xosh kórmeydi. Patshadan saqlanıw kerekligin bilip onnan tasalangánı Qaraqastıñ aqıllılıǵın kórsetip turadı. Qaraqas perzenti Nuratdindi ádillik ushın gúresetuǵın batır etip kámalǵa keltiredi. Nuratdin awır saparlarǵa atlanarda onı barlıq waqıtta jubatadı. Dástanda Aqbilek obrazıda aqıllı, batırǵa sadıq qostar spatında beriledi. Ol Sátemirdiñ jalǵız qızı. Dáwdiñ qolında bende bolǵan munlı qız spatında súwretlenedi. Edige bólesi Alıp dáwdi óltirgenine qıynalıp turǵanında Aqbilek oǵan násiyat ayıp jubatadı. Ol dástanda Edigeniñ aqılǵóyi, qısılgan jerinde keñesǵóyi spatında táriyplenedi. Aqbilek hám Qaraqas hár qashanda batırǵa sadıq, aqıl parasatlı bolıp súwretlengen tiplik obrazlar.

Dástandaǵı Toqtamıs, Kenjembay, Baynazar, Aǵay biy, Tagay biyler elge búlginshilik salıw ushın hár qanday shuǵıl islerden

qaytpaytuğın unamsız obrazlar. Olar el-xalıqtın ğamın oylağan, abadan turmısın jaratıwǵa güresetuğın batırǵa barlıq waqıtta qarşı turıp, bunıñ xalıq aldındaǵı mártebesin qızǵanadı. Toqtamıxandı batırǵa qarşı qoyadı. Xannın ózide atırapındaǵıların shuǵıl sózlerine erip, onı joq etiwge háreket etedi. Edigenin balası Nuratdinnende qutılıwdın jolların oılaydı. Onıda alıs saparlǵa atlandıradı. Biraq, batır Nuratdın hár qanday awır qáwiplerdi jeńip, sonında atası Edige menen tabısıp dushpanlardı jeńedi. Dástanda Soppashı Sıpıra jıraw, Angısın, Tıngısın hám taǵı basqa personaj obrazları orın alǵan. Olar dástannın tiykarǵı qaharmanları Edige. Nuratdın obrazlarının keńnen ashılıwında olardı tolıqtırıp turatuğın qaharmanlar obrazı bolıp tabıladı.

Dástannın dáwirlik ózgesheligi. Hár qanday eposlıq dóretpeler payda bolıwınan baslap óziniñ basıp ótken hár bir dáwirinde jetilisiپ keledi. Dástan bunday ósiw jolında awız eki xalıq dóretpelerininin túrli janrları, sonday-aq, xalıqtın tariyxı, diniy inanımları, mádeniyatı menen tuǵız baylanısta rawajlanıp otıradı. «Edige» dástanı syudjetlik tárepten júdá mazmunlı bolıp qurılǵan hám kompaziciyalıq tárepten dástúrli kórkemlik usıllar sheber qollanılǵan. Dástanda túrli dáwirlik sıpatlardı ushratıwımızǵa boladı. Dástanlardın janrlıq qalıplesiwindegi en eski basqıslındaǵı janrlıq formanı misler, ertekler quraydı. Bunday dásepkı basqıshlardaǵı derekler haqqında belgili epostanıwshı folklorist V. Ya. Propp «Rus bılıynalarınin en dásepkı dáwirin mámleketke shekemgi epos»¹ dep qaraydı. Ol bunday eposlarda miftin úlken orın alatúǵınının atap ótedi. Kórmekti epostanıwshı V. M. Jirmunskıy «Qaharmanlıq dástanlardın negizi batırılıq ertek»² dep qaraydı. Belgili ádebiyatshı N. Dáwqaraev «Qaraqalpaq eposlıq jırlarında mifologiyalıq «quday», «táñri» dep baslap tap usı kúngi batırtaǵı shekemgi hár túrli obrazlardı tabıwǵa boladı»³ dep kórsetedi. «Edige» dástanı tiykarınan tariyxıy ańızlar negizinde payda bolǵan

¹ В.Я.Пропп. Русский героический эпос. М.Л., 1958. стр.40-50.

² В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974. стр.222.

³ Дауқараев Н. Шағармаларының тулық жыйнағы. 2том. «Ауыз екі халық творчествосы». Ноқис, 1977.

epos. Dastannın syujeti erteden jirawların epos atqarıwdığı dástúrli kompaziciyasında qurılğan. Onda qaharmanlıq dástanlarğa tın batırđın tuwılıwı, batırđın ózgeshe er jetiwı, birinshi qaharmanlıq isleri, ishki jaw menen arazlasıwı t.b. usáǵan syujetlik dúzimde beriledi. Ádette, eposlıq dóretpeler dáwirge baylanıslı arxaikalıq (góne epos), klassikalıq (úlken epos), sońǵı dáwirlerde payda bolǵan tariyxıy (kishi epos) dástanlar bolıp úyreniledi. Dástanlar dáwirge baylanıslı kórkem formalıq ózgesheliklerge iye boladı. Góne eposların syujetlik qurılısı, mazmunı qiyalıy erteklik spatta súwretlenedi. Olar mif, erteklik formalarından ibarat. Úlken eposlarda da miflik personajlar, erteklik dúzilisler boladı. Biraq bunda real qaharmanın háreketi, qaharmanlıq güresi jámiyetlik mápke kóterilgen dárejede beriledi. Tiykarǵı ideya tematikalıq baǵıt ruw-qawim, el-xalıq mápi, olardı qorǵawdan ibarat. Kishi eposların sıpatlı belgileri (tariyxıy jırlar «Posqan el» tolgawı) sonnan ibarat olar real tariyxıy baǵıtta jırlanadı. Tariyxıylıq basım dárejede boladı.

«Edige» dástanı klassikalıq, úlken epos bolıp esaplanadı. Dástanda arxaikalıq góne epos kórkem formaları keń ornı alǵan. Tiykarında úlken eposlardagı qaharmanların is-háreketleri real turmıslıq baǵdarda beriliw menen birge arxaikalıq kórkemlikte súwretlenedi. Edigeniń obrazlıq sıpatı dástanda arxaikalıq góne eposqa tın, miflik, erteklik formada jırlanǵanın kóremiz. Dástanda Edigeniń atası Qubır áwliyedegi ústilerine tók shıǵıp júretuǵın, jurttan bólek jalǵız júrgen ózgeshe adam sıpatında súwretlenedi. Ol sol jerdegi bulaqqa on eki ayda úsh máрте shomılıp ketetuǵın úsh kepterdiń biriniń lipasın alıp, onı hayallıqqa aladı. Baba Tükli Áziyz kepter lipasındaǵı perige bergen shártlerin buzıp, izinen qarasa periniń úsh tırnaǵı, qustıń jeppesindey ayaǵı bar eken, suwǵa shomılǵanına sıǵalap qarasa, periniń on eki aǵzasın bólek-bólek qılıp qayta qurap atırǵanın kóredi. Peri uyıqlap atırǵanında jawırına qol ursaq, jariqtıń bar ekenligin, qoltıǵına názer salsa, elpildip shıǵıp-qayıp turǵan qanattı kóredi. Periniń shashın tarap atırǵanına qarasa, basın qolına alıp shashın tarap atırǵanın kóredi. Bul periden Edige tuwıladı. Bunda habanını ústi tükli bolıwı, áwliyede júriwi, onıń ápiwayı adam emes, áwliyc, perishte sıyaqlı

bolip súwretleniwın kórsetedi. Baba Tükli Aziyz aqlıǵı Nuratdinnın qawıp astında qalǵanlıǵın biledi. Sebebi, ol Nuratdinnın sırtınan xahardar bolıp, aq-sarı bas qaw bolıp anlap júrgen edi. Aqlıǵına qawıp tuwǵanlıǵın bildirip, saray túnliginen kelip qanatı menen arqasına Nuratdindi mindirip alıp ketedi. Bul jerde de habanın basqa tuske enip, qusqa aylanıp júriwleri, onın karamatlı, perishte sıpatındaǵı súwretleniwi arxaikalıq kórkemlik usıllar bolıp tabıladı. Bundaǵı kepterlerdin lipasin taslawı, olardin peri súlderine aynalıwı, ókshesinin bolmawı, qoltıǵında qanatının bolıwı, qus bolıp beriliwi haqıyqıy mislik sananın jemi esaplanadı. Bul bir tárepinen antropologiyalıq kóz-qaraslar menen de tıǵız baylanıslı. Dástandaǵı batırdın tuwıw epizodı mislik personajlardın qatnasıwında berilgen. Bul epizodlıq waqıyalardıń qurılısı ertekeklik sıpatqa da iye. Onda úsh kepterdin bulaqqa kelip shomılıwı, olardin en genjesinin lipasin alıp qaltw arqalı hayallıqqa alıw, ertekeklerde júdá kóp qollanılatuǵın usıllardıń biri. Tiykarınan alganda mis ham ertekek bir-biri menen tıǵız baylanısp ketken. Bunday mislik, ertekek baǵıtta batırdın karamatlı, qúdiretli bolıp tuwılıwı, onın aldadı qıyınshılıǵı, úlken tosqınlıqlardı jeniwine uqıplı ekenligin bildiredi. Ulıwına «Edige» dástanında mis ham ertekeklik sıpatları arxaikalıq kórkemlik úlken orın iyelegen.

Sonın menen bir qatarda, dástanın tiykarǵı kórkemlilik baǵıtında tariyxıylıq, real turmıslıq sıpatlarda basım dárejede súwretlenedi. Dástanda Edigenin jılıq baǵıp júrip har qanday dawlardı sheshiwi, Toqtamis penen arazlastıwı, Nuratdinnın xan xızmetinde bolıwı, atası Edige menen Nuratdinnın ayrılıqta bolıwı, Nuratdinnın atasın izlep shıǵıwı, atası menen máellesip qalıwı ham jarasıwı usáǵan epizodlar tikkeley turmıshlıq waqıyalardı baılanıslı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, dástandaǵı Toqtamısxan, Edige, Sátemir sıyaqlı tiykarǵı syujetlik orayda turatuǵın qaharmanlar tariyxta bolǵan adamlar. Biraq, bulardıń obrazi epikalıq dástürde jasalǵan. Dástanda tariyxıy dáwirde súwretleytuǵın tolıp atırǵan tolgawlar ushrasadı. Bul tariyxıy tolgawlar sol noǵaylı dáwirindegi el-xalıqtın túrli jawgershiliklerden qıynalǵanlıǵı, tuwǵan mákanın, tuwǵan-tuwısqanın, eli-xalqın saǵınıwı ham basqada kúyinish sezimlerin

teren tolganıwda súwretleydi. Bulardıń barlıǵı xalıqtıń tariyxıy turmısınan kelip shıqqan.

«Edige» dástanı usınday túrli dáwirlik ózgesheliklerge iye eposlardan esaplanadı.

Dástanıń kórkemiligi. «Edige» dástanı mazmunlı, quramalı syujetke qurılıwı menen birge, júdá kórkem jırlanǵan dástanlardan esaplanadı. Dástanda obrazlardıń sıpatlanıwı, olardıń waqıyadaǵı túrli is-háreketleri, sonday-aq, waqıyalardaǵı hár túrli kórinislerdiń bayanlanıwı epikalıq dástúрге tiykarlanıp kórkem súwretlenedi. Bunda hatırdıń portreti, qarsılasına bolǵan ǵázebi, dushpangá qarsı gúresiwi t. b. lar jırawlardıń dástan dóretiliwdegi usılları menen túrli kórkemlik súwretlew qurallarınan paydalanǵan halda jırlanǵan. Jıraw dástanıń kompaziciyasında syujetlik waqıyalardıń bóliniwlerin sheber qurastırıp, bólek waqıyalıq epizodlar haslanarda «Al qıssa», «Endigi sóz» dep baslap jańa waqıyalardı bayan etedi. Hár qanday waqıyalıq kórinislerdi túrli kórkemlikte naqıl-maqallardı, epikalıq qaytalawlardı, dástúrli giperbolalıq hám teńew, metafora usanǵan túrlerin júdá sheber qollanadı. Dástandı oqıp otırǵanıwızda kórkem súwretlew qurallarınan teńewlerdi kóplep ushratamız. Edigeniń Kenjembayǵa aytqan minaday sózlerinde «Qaranarday gürkirep», jolǵa atlanıwında «Qazanlı astay qaynadı», «Qanırqan bürkittey» Edige batırdıń Sátemirge bergен juwaplarında, eger tapsırmańdı orınlay almasam dep aytıp turǵan sózinde «Ashılǵan güldey solaman» teńewleri qollanıladı. Edigeniń dáwdi izlep júriwın «Ash bórıdey jalaqlap», «Badana kózli jebesin» dep súwretlese, Qaratıyın Alıp dáwdiń taxt ústinde otırǵanın «Qazannıń qara bultınday», «Tawda turǵan tóbedey, Bası tawdaǵı seńgirdey, Murtı bar jebedey ... Jaranǵan narday aybathı, Gebejedey qursaqlı, Qulaqları qalqanday, Murnı qısımlanǵan talqanday, Qorqıp esten tanganday», «Gellelesken qoshqarday» degen teńewler menen beriledi. Dáwdiń usınday turpatın súwretlewde epitetler minaday bolıp qollanılǵan. «Manlayında boz attıń», «Boz orda», «Jaranǵan nar», «Sur betli», «Qaynatqan temir reńli», «Qaytpas batır», «Ala tuwdı jamilǵan», dep beriledi. Aqbilek ayımnıń boz ordada muńayıp otırǵanınıń súwretleniwinde «Altın gürsi astında, Tilla jamı dástinde», «Boz ordada otırıp,

Aqsha jüzin soldırğan» degen epitetler qollanılğan. Bulardan basqa «Darya kibi talqılap, Quba úyrektey qalqılap» degen teñewlerdi ushratamız. Dáwdiñ jebeden atqan oǵı «Qarǵın suwday sarqırıp, lyttey qańsıp baradı» dep súwretlense, batırdıñ oq atıwǵa tayarlanıwı «Shegimi qattı polattay» dep súwretlenedi. Dástanda usınday teñewler, epitetler menen tolıp atırǵan metaforalıq súwretlewlerdi ushratamız. Mısalı: «Bahárde ashılǵan baǵdıñ güliseñ, Bir azada baqqan ay ma, kúnbiseñ», «Ayrıılǵan kölden sonaman, Gá tutasıp, gá janaman». «Edige atlı shamsıraǵım qulaq sal», «Júk kótergen qatarımda nar edi», «Zardabınan qızıl gülim solǵandı», «Kimdi botadan ayırdı ... Qanatınan qayırdı», «Sózi ótkir mináyim», «Ashıldı baǵda gúlzarım», «Mısal arıslan sher edi» taǵı basqa metaforalardı júdá kóplep qollanılǵanlıǵın kóremiz. Dástanda qaharmanlardıñ obrazlıq sıpatların janlandırıp súwretlew ushın giperbolalıq kórkemlew quralları paydalanılǵan. Mısalı Edige batırdıñ Buwırshın atınıñ shabısın «Qara taslar solqıldap», «Sekirgende tulparı, Tanap jarım jol aldı», «Jer tanabın quwırdı» dep súwretleydi. Dáwdiñ basqan izi «Belbewlikten qazılǵan, Izd kórip Edige», «Iepsingende jer qorıqqan», «Góne japtay izi bar» dep asıra súwretlenedi hám taǵı basqa usı styaqlı kórkem súwretlew quralları dástanda kóplep qollanılǵan. Bul súwretlew quralları hár qanday is-háreketterdi tásirli etip, onıñ máni-mazmunın keñeytip, tásirtililigin artıradı. Jırawlar bunday súwretlew quralların qolanıw arqalı qaharman obrazlarınıñ kórkem sıpatlanıwın támiynleydi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda, dastan ideyalıq, tematikalıq tárepten joqarı turatuǵın hám kórkemlik ózgesheligi jaǵınanda bay epikalıq dástúrlerde jırlanǵan xalqımızdıñ bahalı dóretpesi esaplanadı.

Qadagalaw ushin sorawlar:

1. Qaraqalpaq xalıq dástanların atqarıwshılar. Qorqıt ata, Soppaslı Sıpıra jıraw, Jiyen jıraw, Nurabilla jıraw, jırawshılıq mektepler.

2. Xalıq dástanların klassifikaciyası. N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, I. T. Sağıtov, Q. Maqsetov klassifikaciyalrı.

3. Qaharmanlıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.

"Alpamıs", "Qırq-qız" dástanları ideyası, obrazlar.

4. Liro-epikalıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.

"Gárip-Ashıq", dástanı.

5. «Alpamıs» dástanının syujetlik qurlısı.

6. Dástanlardagı troplar. Metafora, metonimiya, giperbola. t. b.

7. Tariyx hám epos. Dástanlardagı waqıyalar, tariyxqa haylanısı, jıraw tariyxtı kórkem síwretlewı.

8. "Edige" dástanının janrlıq ózgesheligi.

10. Turmıshlıq dástanlardıń ideyalıq mazmunı, tematikalıq ózgesheligi.

1.	Айымбетов Қ.	Адебиеттер: Қарақалпақ фольклоры.	Н.,1977.
2.	Алламбергенов К.	Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге».	Н.,1994.
3.	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебиеті тарихының очерктері.	Н.,1977.
4.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырк-қыз».	Н.,1962.
5.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы.	Н.,1965.
6.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ фольклорының эстетикасы.	Н.,1971.
7.	Мақсетов Қ.	Дәстанлар, иаксылар, жыраулар.	Н.,1990.
8.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәретпелері(сабақлық).	Н.,1996.
9.	Сағытов И.	Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы.	Н.,1963.
10.	Хошаниязов Ж.	Қарақалпақ қахарманлық дәстаны. «Алпамыс».	Н.,1989.
11.	Хошаниязов Ж.	Миллий рухый дүнямыздың сагалары.	Н.,2007.
12.	Текетлер.	Қарақалпақ фольклоры. 100 томдық.	Н.,2011.

Glossariy

Atamanın qaraqalpaq tilindeki ataması	Atamanın ingliz tilindeki ataması	Atamanın özbek tilindeki ataması	Atamanın rus tilindeki ataması	Atamanın mazmunı
Ádebiyat	Literature	Adabiyot	Literatura	Turmıstı kórkemlik penen súwretlep beriwshi sóz wóneri
Ájayıp hádiyseler haqqında ertekler (fantaziyalıq)	Fairy tale	Ajoyıb hodisalar haqıda ertak	Volshebnie skazki	Bul hádiyselerdiń barlıǵı Adam turmısına, onıń kún kórisine baylanıshı súwretlenip jaqsılıq penen jamanlıqtıń qarama-qarsılıǵına qurılǵan.
Anız	Legenda	Rivoyat	Predaniya	tariyxıy waqıyalarǵa, tariyxıy adamlarǵa baylanıshı aytılatuǵın ángime
Aytum	Aytım	Aytım	Aytım	Awırıw adamlardı emlew paydalanılatuǵın diniy dástúrlerge baylanıshı aytılatuǵın sózler
Aytıs	Aytıs	Aytıs	Aytıs	eki adamnıń sóz jarıstırıwı sıpatında -folklorında, ádebiyatta da uzaq dáwirlerden beri saqlanıp kiyatır

Balalar folklori	Childrens folklore	Bolalar folklori	Detskiy folklor	balalardıń aqıl-oyın ósiriwge, sóylewge, tárbiyalawǵa jámiyetlik aralastırwǵa tiykarlangan boladı.
Baqısı	Baksi	Baqshi	Baksi	Ashıqlıq dástanlardı atqarıwshılar
Bádik	Badik	BÁdik	Badik	Diniy úgimǵa baylanıslı tuwǵan salt dástúr jırlarınıń biri, kóbinese ul balalardı aytılatuǵın bolǵan
Besik (hayyiw) Genezis	Cradle Genezis	Alla Genezis	Kalibelnaya pesnya Genezis	Ananıń balasın jubatıw ushın shıǵargan qosıqlar dúrkimi hár bir nárseniń payda bolıw, dóreliw tiykari. Folklorlıq shıǵarmanıń qaydan payda bolǵanı.
Gúlapsan	Gulapsan	Gulapsan	Gulapsan	Balalar awırǵanda aytatúǵın bolǵan.
Dástan	Epos	Doston	Epos	Mazmunı hám forması boyınsha uzaq dawamlı dáwir ishinde qalıpsken dástúrge tiykarlangan batırlıq, muxab-

					hal, turmish masalelerin söz yetelugan döretpe.
Dutor	A lute	Dutor	Dutor		Baqshardin saz Aspabi
Erteklar	Fairy-tale	Ertak		Skazka	Qiyal menen toqilgan, belgili bir syujetke, obrazlarga qurilgan awizeki prozalik döretpe.
Janr	Genre	Janr	Janr		Körkem shugarmanin mazmunina, kölemine, kompozitsiyalig qurilisi, bayanliw usillarına, qaharmanlarına qarap onin turin belgileytugin ölshewshisi.
Jiraw	Jiraw	Jirov	Jiraw		Qaharmanliq dastanlardı atqarwshılar
Joqlaw	Joqlaw	Yoqlow	Plashi		Jaqu adamlardin ölimin azalap, olardi songi saparga shugarip saliw märesiminc baylanisli döregen qosiglar.
Jumbaq	Riddle	Topishmoq	Zagadka		Jasirangan zatti tabaw

Ideya	Idea	Ideya	Ideya	Shəgarmada avtor tərəfindən aytılacağı oy, fikir, berilgen oyların iriyinığı
İmprovizasiya	improvization	İmprovizasiya	İmprovizasiya	kütilmegen jerdən belgili temada, suvırıp salıp qosıq shəğara beriw
Körkəm ədəbiyat	Belles lettres	Badiiy ədəbiyat	Xudojesvennaya literatura	Adamlarğa olardı qorshap turğan dünya tuwralı tüşinik beredi.
Kompozisiya	komposition	Kompozisiya	Kompozisiya	folklorlıq shəğarmanın mazmunının tərтіbi, waqiyabın qurılısı
Konflikt	Konflikt	Konflikt	Konflikt	Qaharmanların bir-biri menen qatnasın belgileytuğın, unamlı-hám unamsız qaharmanlar ortasındağı tartıs, güres
Kükili sözler (anekdot lar)	Anecdote	Hajviy hangomalar	anekdot	Kükili mazmundaqı waqiyalardı bayanlaytuğın qısqa gürrin
Qobız	Kobiz	Qóbız	Kobiz	Jirawların saz əspabi
Qosıq	Song	Qoshiq	Pesnya	Folklordağı qosıqların başlı özge-beligi kobize əsalıtır

Qissaxan	Kissaxan	Qissaxan	Kissaxan	<p>avzida jasap, xalqin kun-körisin, urp-abel dásturleri, sezimleri menen tikkeley baylanisip awzeki dóretiliwi, köpshilik jaglayda dóretiwshisinin aniq emes belgisiz bolip kelwi.</p> <p>Olar el aralap, bastigan kitaplardi oqip ham shayrlardin shugargan maqtawların, aytisların ham xalıq qosıqların dawısqa salıp ayıp, köpshilikke tamasha beretugin, saz ónerinin iyesi xalıq jırshılarının biri- xalıqtın qissaxanları bolıp esaplanadı.</p>
Maqal	Saying	Maqol	Pogovorka	<p>Köbinese aql aytıw, keñes beriw, oy tuwǵızıw xarakterinde boladı</p>
Mıynet qosıqları	Songs of labour	Mehnat qóshıqları	Trudovie pesni	<p>Bul qosıqlar mıynet quralları, mıynetın túrin, egin egiw, jer suriw, oraq orıw, qos aydaw, maı bagıw, arba aydaw, h.t.b. haqqında óz etiledi.</p>

Mif	Myth	Mif (asotir)	Mif	dünyanı tanıw, qorshap turğan átiraptı biliw, adamnıń, aspan denelerinin payda bolıwı haqındaǵı kózqaras
Mifologiya	Mythology	Mifshunos- lik	Mifologiya	Dünya xalıqları miflerin izertlewshi ilim
Naql	Proverb	Naql	Poslovica	Qısqa, ıqshamlı, uyqasqan sózler dizgini menen juwmaqlastırılǵan oylar dúrkimin anlatatúǵın, adamlardıń dúnyǵa qatnasın bıldiratuǵın, keleshekke aqıl, násiyat beretuǵın sózler
Patıya	Benediction	Duo	Blagoslove-nie	Patıya sózi arab tilinen aınǵan bolıp, hár bir insanga beriletuǵın jaqsı tilek, jaqsı niyet insannıń arziw- Armanlarınan Ánelge asıwınúń birden bir tıykartı sıpatında qabul etiledi.
Hawjar	Hawjar	Hawjar	Hawjar	Qız uzatılǵanda ayıladı. Qızdın kelin bolıp túsıwine baylanıslı zari, múnı, júrek malıshı bayanlanadı

Haywanatlar haqqındağı ertekler	Animals fairy-tales	Hayvonatlar haqida ertak	Skazka o jivotnix	Adamlar turmısın haywanat obrazları menen süwretleytuğın ertekler
Folkloranıw	Folklore study	Folklorshunoslik	Folkloristika	Folklor haqqındağı ılm
Folklor	Folklore	Folklor	Folklor	Xalıq awızeki dóretiwshiligi
Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Oraza ayında ayılatuğın qosıq. Bunda adamlar bir-birine jaqsı tilek aytadı

MAZMUNİ

Algı söz	3
§1. Folklor haqqında tüşinik. Folklor menen jazba ädebiyatın ayırmashılıǵı.....	4
§2. Qaraqalpaq folkloristikası.....	9
§3. Qaraqalpaq folklorın döretiwshiler hám atqarıwshılar.....	29
§4. Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyası.....	38
§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları.....	46
§6. Aytımlar.....	66
§7. Qaraqalpaq xalıq aytısları.....	77
§8. Termeler hám tolǵawlar.....	91
§9. Xalıq danalıǵınıń kishi janrları.....	99
§10. Qaraqalpaq xalıq ertekleri.....	105
§11. Äpsanalar hám ańızlar	116
§12. Sheshenlik sözler.....	126
§13. Kúldirgi sözler.....	132
§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları.....	137
Glossariy.....	248

Q.Jarimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORI

Redaktori: A.Abdusalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

Licenziya: AI № 245, berilgan vaqti
2013-jil 02-oktabr

Original-maketten bosishga ruxsat etildi 05.10.2018-j.
Formati 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usulında basıldı. Kólemi 16,0 b.t.
14,88 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırtpa 84.

«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafıyasında chop etıldı.
Tashkent qalası, Shıroq koshesi. 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95